

Генчо Стоев

ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО ЗАВРЪЩАНЕ

Поредица БЪЛГАРСКА КЛАСИКА
Издателство ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

<https://4eti.me>

Генчо Стоев

ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО

Книга 1

ЗАВРЪЩАНЕ

Книга 2

Поредицата „Българска класика“ е под общата редакция на
ИВАН ГРАНИТСКИ и ПАНКО АНЧЕВ

На корицата: Гравюра от илюстрирано издание от епохата на Руско-турската война.

Детайл от картина на художника Цанко Лавренов.

© Иван Гранитски, съставител, 2006

© Петър Добрев, библиотечно оформление

© Издателство „Захарий Стоянов“, 2006

Издателство •ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•

София, 2006

<https://4eti.me>

ISBN 954-739-602-1

Съдържание

Анотация

ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО

Книга първа

Пролог в девет части.....	6
Глава първа.....	15
Глава втора	23
Глава трета	30
Глава четвърта.....	35
Глава пета	41
Глава шеста	48
Глава седма.....	54
Глава осма	58
Глава девета.....	64
Глава десета.....	67
Епилог.....	73

ЗАВРЪЩАНЕ

Книга втора

Пролог	76
Глава първа.....	91
Глава втора	98
Глава трета	104
Глава четвърта.....	112
Глава пета	124
Глава шеста	131
Глава седма.....	144
Глава осма	152
Епилог.....	162

ДУМИ ЗА ГЕНЧО СТОЕВ

Редове от биографията.....	165
Скъпата цена на свободата	166
Кой твори историята.....	169
Хиляди лири за един миг.....	177
Драмата на безвремието	183

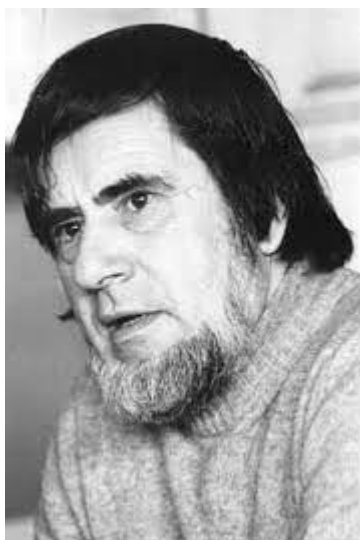
Анотация

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие.

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици.

Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Произведение, излязло от съкровените глъбини на душата на писателя, плод на най-интимните му размисли, защото е изпято като песен за безсмъртието на българина. „Цената на злото“, както и продълженията „Завръщане“ и „Досиетата“ се нареждат сред най-хубавото в нашата белетристика от втората половина на миналото столетие. Включени са редове от биографията на автора и статии, анализиращи творчеството му, от Ив. Цветков, Кр. Куюмджиев, П. Тотев и Св. Игов.

„Не свалям ореолите от главите на плеядата известни мъченици и герои от другите центрове на Априлското въстание. Но и сърцето, и съзнанието ми имат право да положат цветята си тъкмо пред делото на един от гените на това въстание, пред даскал Петър Бонев, най-точния стрелец срещу робството, най-ефикасния майстор на свободата по това време.

И за съжаление – най-непознатия“ (Генчо Стоев)

ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО

Книга първа

Пролог в девет части

1.

Какво може да се купи с хилядо лири чисто злато? С две хиляди? А с голямата гевгирена къща сред селото? С многото казани тахан и шарлаган, с хектарите лозя и бъчвите с виното?

Хадживраневите от Перушица ги имаха. Излезли из раята, те бяха искали да спечелят пари и достойнство. Намери се малко мая, случи се здраве и късмет, провървя им. Дори Исмаил ага Сулейманоглу, първенецът на турското село Устина, взе да им идва на гости. Тои се падаше правнук на знатния спахия Сулейманоглу, прочутия султански рицар, участвувал в превземането на Будапеща, в потурчването на Родопите и дарен с чифлици в тоя край.

За чест по-голяма от тая Хадживраневите не можеха да мислят. Но тъкмо добиха желаното, през един април синовете им отказаха гостоприемство на агата, забъркаха се във въстанието...

Даскал Петър Бонев ги подмами. Нямал свой имот и злато, както думаше хаджи Враньо, имал само силен език и стара охтика, та затуй му било лесно да говори за „общо дело“, за „свобода и смърт“. Какво ще загуби? Чорбаджи Рангел Гичев, който водеше голямата сестра на Даскала, който бе харчил пред бога и пред хората, за да изучи своя паметлив и слабоват шурек, съжеляваше, че му е давал хляб, а не отрова.

Всичко заради Даскала стана. И защо го направи той, щом като (тъй се разправяше) и самият се колебаел?

2.

Било през Велика събота – последния мирен ден. Рано призори към планината потеглили конници. Отивал Даскала с десетниците да огледа родопските пещери – стават ли за убежище.

Там ги заварил светликът. Сами всред здрача на планинските гънки, всред нощната тишина, изостанала там, те чули как се надпаяват хилядите петли на селото и видели златните православни кръстове на новата църква да блестят над едва порозявялата далечина. Слънцето било още скрито, само кръстовете искрели – като че те излъчвали кротката розова светлина, като че те самите раждали утрото.

– Слушайте и гледайте! – рекъл Даскала, като спрял коня си и замрял. – Наслушайте се, нагледайте се! Само че защо нарекохме църквата „Архангел Михаил“, а не „Свети Рогльо“?

Рогльо не бил светия. На времето, когато се извършвало потурчването на околните села, ковачът Рогльо станал хайдутин, отървал Перушица, ала и сетне продължил хайдутлука. Не прилягало да бъде наричан светия.

Даскала казал още нещо странновато, после се отбил към Борунчешма да напои кончето. Десетниците продължили бавно към пещерите. По пътя спирали, поизчаквали го тук-там, но той не идеал. Когато се връщали след час, заварили все тъй изправен пред коритото. Конят го гледал учудено, а той още му свирукал занесен и от очите му капели сълзи.

Знаело се вече, че е станало предателство, че много села нямало да въстанат и още предишната нощ на север, в планините отвъд Филибелийското поле, аленеели пожарища. Те се виждали като близки овчарски огньове: да посегнеш – ръцете си ще огрееш.

Сигурно със села и паланки са били стъкнати тия огньовете, щом ги виждали от толкоз далече, и перушени не помнели такова нещо от кърджалийски времена насам.

Така си стоял Даскала. Спогледали се десетниците и Павльо Хадживранев рекъл:

– Е, Даскале, ако не си сигурен?

– Сигурен съм – отвърнал Даскала. – И таз добра!

– А ония пожарища там?

– Турски села горяха, Павльо, за тях ли ще жалиш?

3.

Същата нощ от Родопите слезли трима помаци начело със старата хайта Дели Асан Баиманолу. Подминали те Власовица, сетне и крайните махали, като оглеждали всичко със светнали в мрака очи. Стигнали до Тилевото кафене на хорището. Там ги спрял въстаническият патрул. Осветили с фенер лицата им, познали ги. Попитали Дели Асана за какво е дошъл – дали пак за пъдарин да се ценява в селото. Защото той често бил идвал в Перушица: „Аз съм ви сега пъдаринът!“ – казвал, определял сам какъв ще му е хакът, къде ще му носят печеното пиле за обяд, стоял седмица-две и си отивал. През това време и с мъже се посбивал, и на булки налитал, и добитък отвличал...

– Не-е-е! – отвърнал развеселен той на патрула пред Тилевото кафене. – Ха-ха-ха! Хубави са вашите пилета, ама свършиха тия времена, българинът се промени, нали тъй? – Говорел весело, отпуснал лениво ръце върху пищовите в сияха, и току извърщал едрата си меча глава през рамо – да види кои стои в тъмното зад гърба му. – Обичах аз Перушица, макар че вие дип не ме щяхте... Ама терсене ще ви е без Дели Асана, ей! Кои ще ви прави таквиз мурафети, а?

Попитали го отново за какво е дошъл. Тогава той поискал три мулета, ракия и тютюн за Мемедаа Тъмръшлията – предводителя на потурчените родопски села. Тъмръшлията им поръчал да кажат, че тръгва към Средногорието – да гони бунтовниците. Перушени щял да пази и от своите хора, и от околните турци – само мирни да стоят.

Додето се разправяли с него, наоколо се сбрал народ. Старите се връщали от богослужение, а на младите не им се лягало. През тая нощ и България щяла да възкръсне, както обещавал Даскала. Кой с радост, кои със страх – всички очаквали чудото. Та тъкмо тогава видели пред Тилевото кафене патрулните с фенера, а над тях – огромните осветени плещи на Дели Асана и огромната му осветена меча глава. Те помислили, че е пленен и доведен тук, за да изкупи греховете си, ала като приближили, чули го да изрежда какво иска... Като че възкресението се отменяло.

Някои гласели вече къде да го причакат на връщане, а хаджи Враньо си пробил път до него, ръкувал се и викнал, та всички да чуят:

– Ракията от мене ще е, Дели Асане, панта такава. Пийте, да разберете, че перушени не помнят лошото... Анасонлияка! Така кажи на Мемедаа от Тъмръш: дядо Хаджия, кажи, я праща – три товара анасонлияка, дядо хаджи Враньо...

– Ха-ха-ха – смеел се Дели Асан. – Ти, дядо Хаджи, по-рано нищо не ми даваше...

– Ти сам си го вземаше, нехранимайко – отвръщал му шеговито и мъчително Хаджията. Той за пръв път говорел с хайтата.

И се виждало отстрани как в светлия кръг на фенера двамата се тупали един друг по раменете и как секнали, когато в светлината се появил изпитият Исусов образ на Даскала.

4.

– Дядо Хаджи – рекъл кратко Даскала, – върви да спиш! А тогава – посочил той Дели Асана на хората си – вържете го!

Пищовите на хайтата блеснали в миг във от сияха. Апапите му опрели гърбове о неговия, също с пищови в ръце.

– Даскале – изръмжал Дели Асан. – Мемедаа ни чака с хилядо чияка зад Власовица. Ако не се върнем...

Власовица, един от хълмовете между селото и Родопите, не се виждала в тъмната безлунна нощ, но всички в миг се обърнали натам, където трябвало да се извисява нейната камениста снага. Загледали се.

– Ще се върнете, има си хас – рекъл хаджи Враньо, все още при фенера, спокоен и благ. – Даскала мисли, че пак си дошъл да крадеш... Такова е времето, та си пазим селото... Дели Асане, хайде вкъщи, гост ми бъде...

– Ха-ха-ха – засмял се пак Дели Асан. – От мене да мине!

– Павльо! – извърнал се Даскала към тъмното. В светлината се появил Павльо Хадживранев.

– Тате – рекъл чинно и боязливо той, – ако не си тръгнеш веднага, и тебе ще вържем... На същото върже...

– Хайде, вържете нощните гости! – повторило заповедта си исусовското и не съвсем исусовско лице на Даскала.

– Да видим кой ще е тоя! – изръмжал пак Дели Асан и тъмният блясък на пищовите му се заоглеждал наляво, надясно.

Патрулните не бързали.

– Аз ще съм тоя – рекъл Даскала, пристъпил към него и сложил ръце върху китките му. – Колко души си убил досега, Дели Асане?

– Нито един – отвърнал хайтата. Пищовите му опирали о слабите гърди на Даскала, било достатъчно само да го блъсне с тях, камо ли пък да стреля. – До трепане не съм стигал, даскале, хорски приказки са това.

– Трепал е! – подвикнали гласове от тъмното.

– Кого съм утрепал, бре? – викнал и тоя, все тъй, с пищовите в Даскала, без да блъска и без да стреля. – Само дето име ми е излязло. Даскале, остави ме. Не вземай грях върху себе си!

– Няма да сторя грях, Дели Асане. Помакът пошавнал малко наляво, надясно заедно с Даскала, но не чак толкова, че това да се сметне за съпротива.

– Е, и какво, като ме вържеш? – рекъл той. – После ще ме отвържеш!

Никой не очаквал това от прочутата. непобеждавана хайта – оставил се Дели Асан да го вържат! И като че тръснал дори с псувня пищовите си в земята.

Сега фенерът осветил по-отблизо ръцете му – наистина били вързани. И празни. После фенерът се навел надолу, там връз пепелта, наистина блестяла синкавата стомана и над нея като барутен дим след последния изстрел се виел ситният прахоляк от падането. Нежен и златист бил тоя дим.

– Даскале – подел Дели Асан, – чувал съм от стари хора, че някога сме имали една и съща вяра... Както езикът... Мене все ме влечеше към българските села... По-сладко ми беше в тях... Дали кръвта ме е теглила, Даскале?

5.

Ала повели тримата помаци към нивите. Освен патрула и сбраните при Тилевото кафене Даскала пратил да повикат и други мъже, та да има от всяка къща по един.

Дели Асан стъпял тежко в тъмното, грамаден, неясен и покорен като вол. Поискал на два пъти да спрат до трънките край пътя и да му развържат потурите. Апапите му също клякали до него – каквото правел той, това и те.

„Тук!“ – рекъл Даскала, когато стигнали до манастир-ските орехи. На всички се допушило, насядали и заговорили за сушавата пролет, за слабите жита. Чул се тогава и гласът на Дели Асана – отънял като на дете, пълен със страхове и надежди:

– Когато правех зулуми, все си виках: ако не ме утрепят тия хора, значи така им се пада... Пък сега виждам – грешил съм... затуй искам да ви оставя златото си...

– Е, братя – изправил се Даскала, – скоро ще съмне... Едно време, когато Алтънспахълъ и моллите потурчвали селата, пред Перушица запънали... Рогльо белязал на хората си кръстове по ръцете – с нажежено желязо... И цялото село тъй... Самите молли не искали да обръщат такива хора към аллаха. Направо убивали... Които загинали тогава – с чест загинали, които пък оставали – създали нас... И аз искам сега да ви бележа с един знак...

– Да пратим хабер на жената за златото – рекъл Дели Асан. – Додето съмне, чилиякът да е в балкана...

– Даскале, какво ще речеш? – попитал Павльо Хадживранев.

– Първом искам да ви бележа – отвърнал Даскала. – С един такъв знак ще ви бележа, братя – извисил глас той, но хайтата се надигнал:

– Мемедаа злато ще ви иска, Даскале! Казваше вчера, че много злато се е сбрало в Перушица... Барем още един ден, Даскале...

– С такъв знак – викнал още по-силно Даскала, – който с вода се измива и пак се предава на деца и на внуци... С кръв. С кръв, братя...

Всички потръпнали и преди още да посочи помаците, преди да каже: „С тяхната“ – Дели Асан изревал и се юрнал вързан, на четири крака между насядалите. Апапите му – също.

Но не стигнали далеко и както казал на връщане Даскала, велико тайнство се извършило тая нощ на три различни места в орешака под единния купол на българското небе.

6.

Неделята дошла тиха и радостна. Наоколо нямало и помен от Тъмръшлията – кой знае Дели Асан не ги ли само плашил с това име.

Младите мъже и момците се разхождали до хорището на коне. Разярчали ги по харманите в дворовете си и така излитали през разтворените порти. На хорището църковният хор пеел „Стани, стани, юнак балкански“. Даскала размахвал отсечено ръце и също пеел. Съгледвачите, изпратени далече из къра и планината, не ги тревожели с никакви известия.

Само един друговерец бил виден да препуща към селото – препущал открито, без пушка, цял в сърма, и съгледвачите го познали: Исмаил ага Сулейманоглу – чифликчията от Устина. Досетили се, че идва според обичая си да зачете празника на своя дост хаджи Враньо. Пък и нищо лошо не бил правил той никому в Перушица.

Отстранили се, очистили пътя му и агата стигнал до големите хаджийски порти. Там младите не го посрещнали с почит, както всякога по-рано. Нито синовете, нито снахите се спуснали да поемат юздите на ата му. Като че не го и видели.

Само старият му се зарадвал, питал го любезно каква sluка го води насам, какво ново носи от благословеното село Устина, живи ли са, здрави ли са всички в сарая му, нагласил го да седне на кьошка и все бърбел и току се ослушвал. Защото заедно с обичайните мирни селски шумове долитали и звукове от десетки копита, и някаква дръзка песен, и подсвирквания, и пукане на пицови...

Нищо не рекъл гостът, чакал старият да започне, а старият викнал отгоре да донесат печеното агне и виното. От двете вина – бялото и черното. Но вече не му вървяла приказката. Настъпило мълчание на кьошка и тревожните шумове сега долитали още по-ясно. Най-сетне Хаджията въздъхнал:

– Стана тя една, Исмаил ага, не знам как ще я оправим...

– Кажи, дядо Хаджи.

– Младите – рекъл Хаджията.

– Е?

Но не продължил по-нататък старият.

– Е? – повторил агата.

– Делят се...

– Как се делят? От кого?

– От кого ли? – замислил се старият. – От мене...

– От тебе? За какво?

Как да е, оправил се старият, усукал я, че всеки иска сам да търгува и сам да си брони алтъните... За Даскала не обадил. Нито за Дели Асана. Хапнали още двамата достове от печеното агне, поприказвали още за туй-онуй и Исмаил ага си тръгнал. Бил като втресен.

А селото продължавало да празнува свободата и през нощта. Чак до утрото, когато осъмнало обкръжено от помаци и турци.

На всеки рид край него се веел по един червен байрак с полумесец. Исмаил ага нямал пръст в тая работа, то се очаквало да стане. Още от полунощ съгледвачи по къра и планината взели да пращат тревожни вести до Даскала и той им заповядал да се приберат по укрепените позиции, без да смущават радостта на селото, която и без това щяла да е кратка.

После вече, когато всички годни за бой мъже били изпратени по местата си край селото, и улиците и хорището изведнъж опустели. Дори усърдният Гуджо, гърбавият наемател на Тилевото кафене, не отворил тая сутрин, не напръскал ситно с вода плочите пред кафенето, не премел. Чак когато хаджи Враньо дошъл да си пие утринното кафе и почукал сърдито на прозореца с божигробския си бастун, той излязъл и сторил всичко това пред очите му.

Хаджи Враньо го чакал прав да свърши, а през туй време дошли един по един и другите общински старей, които не били заминали за Филибе. Като че се били уговорили...

– Христос воскресе – поздравявали го те.

– Воскресе той, воскресе – отвръщал им Хаджията. – Да можеше и Дели Асан да възкръсне с нехранимайковците си... Троица щяха да бъдат – също както в Свещенното писание... Че да ги пратим позлатени на Тъмръшлията... Сядайте де, трябва да спасим някак селото!

7.

Никой не ги обезпокоил, додето гласели тая работа. Всички мъже били по табиите. Намерили трима столетници, насите-ни вече на живот, готови да идат при Тъмръшлията. Трябвало да му кажат, ако стигнат живи до него, че Дели Асан и апайте насилили една булка, че затуй младите кипнали... И да го питат още: колко злато ще иска, ако прости на селото – ако сам го пощади и ако го уварди от другите. Поръчали им да обещаят отначало хилядо лири, но да стигнат и до три хиляди, ако Тъмръшлията не се склони на толкова. Вятърът издувал неговата шатра горе на Власовица. Вързали по една бяла кърпа на тояжките им и се условили: когато напушат шатрата, да вдигнат тояжките си към селото толкова пъти, колкото хиляди са обещали.

На излизане от селото столетниците излъгали стражата, че Даскала ги праща при Тъмръшлията, и запъпили нагоре по каменистата пътека към шатрата. От селото се виждало как белите кърпи по тояжките им подскачат над редкия зелен треволяк, как бозовите петна на абите и потурите им приближават червения байрак и жълтата шатра.

Никой не им пушнал оттам. Пресрещнали ги, спрели ги и се виждало как тояжките на старците посочвали ту към селото, ту към шатрата. Един от потурчените изтичал горе и след малко дал знак да продължат.

От сутринта до обела хаджи Враньо и старците седели на масите пред Тилевото кафене, одето се виждала цялата Власовица, сърбали мълчаливо и гледали непрекъснато на-горе. Чакали столетниците да излязат от шатрата. А през това време все прииждали и прииждали турци откъм полските селища, все наваляли и наваляли откъм балкана гладните тумби на помаците. И нивите по равното, и голите баири наоколо – и Власовица, и Вълковище – обрасвали гъсто от мълчаливите тъмни фигури на башибозука.

Даскала и десетниците чакали с боиците си по табиите. Старците сърбали горчивото кафе под напръсканите и преметени сенки на кафенето, гледали жълтата шатра и гадали какво става вътре – две хиляди ли ще трябва да броят, или три? Хаджи Враньо предлагал вече общината да заеме тия жълтици от тях, чорбаджиите – да ги даде на Тъмръшлията, а сетне да разхвърли дълга върху всички къщи; по две, по три, по пет жълтици според имота, за да бъдат върнати на собствениците им. Общината – това били старците – приела начаса предложението. Само пазарлъкът да станел, да се покажели веднъж горе пратениците...

Най-сетне прегърбените бозави фигури излезли от шатрата. Но не дигнали веднага тояжките, както било уговорено. А когато почнали – не спрели на три... Седем пъти се дигнали към небето и се спуснали към земята тояжките с белите знаци.

Спогледали се старците и заизваждали кърпи да бършат челата си. Тежко и гласно въздъхнал хаджи Враньо. Седем хиляди жълтици все щели да сберат помежду си, но как ще им ги върне селото? Кога? И за дваисет години не ще може... Равни щели да бъдат от утре с другите перущени. Фукари като тях. Спасени, но и затрити завинаги.

– Не давам! – викнал изведнъж хаджи Враньо и станал да си ходи. – Която иска, нека даде, аз не давам!

– Чакай, Враньо, чакай да помислим – простенали другите, като не откъсвали очи от настръхналите баири. Старците пъплели лека-полека надолу. – Чакай да чуем какво ще ни кажат... Както рекъл оня: три пъти мери, веднъж режи...

– „Седем хиляди“ ще кажат, какво друго? – отвърнал хаджи Враньо. – Не да-вам!

– Чорбаджи – помолил се плахо гърбавият Гуджо, който се навъртал непрекъснато около старците. – Кой друг ще помогне, ако не първите хора на селото? Във вас и в бога ни е надеждата...

– Така – отвърнал хаджи Враньо, – в нас ти е надежда-та... Ами след това ще ми викаш ли пак „чорбаджи“? Навръх Великден ще ми премиташ ли пред кафенето си? Ще ми вариш ли тънко кафе?

– Додето си жив, дядо Хаджия.

– А на синовете ми?

– А? – не разбрал кафеджията.

– На синовете ми ще вариш ли кафе, питам? Ще ги чакаш ли да излязат от църква в неделя, ще ги чакаш ли тук, на напръскано и на премежено?

– Също както тебе съм чакал, чорбаджи...

– Ами ако нямат пари?

– И да нямат...

– Лъжеш, маскара! – викнал хаджи Враньо и замахнал, като да го удари. – Лъже-еш!

Гуджо се скрил в кафенето. По пътеките на Власовица столетниците продължавали да куцукат към селото. Башибозуците им стрували път.

– Враньо – рекли другите старей. – Все ще ни остане по нещо. Ти ще си имаш лозята, яхната и бъчвите...

– А за сусама с какво ще платя? А на копачите какво ще дам? Ще спрат да се въртят колелата, казвам ви, и моето, и вашите... И тогава таквиз някои като тоз гърбавия, вижте, че извадил петдесет лири, защото все на бедни се правят, не са спасявали селото... Ей, ще извадят, казвам ви, ще ни купят с имота и с парцалите заедно... Общината от тях най-много по пет да поиска за дълга, а те и по петдесет, и по сто може да имат.

– Гуджо няма – рекли старейте.

– Тоя може и да няма, ама все се намират някои, чието злато не се знае като нашето... защото са нейде по средата – нито с бедните бедни, нито с богатите богати...

– Намират се, не ще и дума.

– Знаете ли ги кои са? Ако не знаете, ще ги научите, защото на тях ще измежаруват децата ви!

Старейте млъкнали, а Гуджо пак се престрашил и, види се, бил слушал всичко, защото рекъл:

– Не бой се, дядо Хаджи! Нали с четири голи ръце почнахте навремето – ти и баба хаджиика. Сега и имотът ви много, и ръце бол вкъщи си имате – ще натрупате още повече. Всички ще се молим за вас – цялото село...

– Пс-с-ст, куче – отпъдил го Хаджията, видял му гърба и веднага го спрял: – Чакай... Чакай... Аз ще дам петстотин и няма да си ги искам назад, ако ти дадеш твоите петдесет...

– Да дам, ама нямам – оттеглил се казал Гуджо.

– Закълни ми се в детето си, че нямаш!

Само едно дете било останало на кафеджията – другите му измирили, щом станели на десет. Живото било осемгодишно. Гуджо пребледнял.

– Закълни ми се – настоял Хаджията.

– Да не си господ или поп, че да ти се кълна – озъбил се за пръв път Гуджо на един чорбаджия, прибрал се и повече не излязъл.

– Видяхте ли? – рекъл Хаджията. – Някой от нас ще измежарува на тогова...! Че и кафенета не можем си отвори – две ще са много за селото.

– Стига, Враньо – казали другите. – Все трябва да решим нещо.

– Решавайте си – отвърнал хаджията. – Аз реших. Не давам.

– Значи, да умреш искаш? И ти, и синовете, и внуките?...

8.

Не отговорил веднага Хаджията. Глйдал той как бавничко се приближават пратениците по извивестата пътека, как подскачат тояжките им с белите знаци, как намалява пътят подобно на пясъка в пясъчния сахатник в църквата. Подскачащите надолу бели знаци били зрънцата на пътя и на времето, които се сипели, сипели.

– Не знам какъв срок е дал Тъмръшлията – рекъл накрая той. – И какво е сторил чорбаджи Рангел Гичев във Филибе, не знам... Ами ако Азис паша прати царски аскер? Пашата може наведнъж и от Даскала, и от Тъмръшлията да ни избави... И откуп няма да иска... само една благодарност до султана, от цялото село подписана...

И пак млъкнал. И всички вперили отново погледи към белите знаци, които се сипели, сипели. Никои не вярвал, че Азис паша или Решид паша, или някои друг от пашите ще завтаса да ги спаси, защото през тия дни те имали много работа из вилаета си и на много места трябвало да водят аскер, но и никой не знаел кое е за предпочитане: изравняването с другите в смъртта или изравняването в бедността...

И както гледали, зърнали първом някакви бели пушечета иззад едни канари край пътеката. После едновременно се чул залп и се видяло как двамина от пратениците се люшват напред, как падат върху постната трева. Третият размахал тояжката със знак, сочел нагоре към жълтата шатра. Сам Мемедаа Тъмръшлията се показал навън – огромен, обезпокоен – и полетели неговите хора надолу. Но залпът се повторил, третият пратеник рипнал на бяга към селото, препънал се, паднал, не станал вече и хаджи Враньо пак въздъхнал гласно, като че изревал.

Странно било това убийство на пратениците. Не можело Тъмръшлията да се е отказал от седемте хиляди жълтици, не можело бунтовниците да са извършили това – стреляло се от самата Власовица. Необяснимото било по-зловещо от тройната смърт.

– Господа разгневихме – рекъл най-старият измежду стареите. – Не биваше така...

– Ами сега? – запитали другите.

Тих, мек звук се изсипал на метените плочки под масите, жълти кехлибарени зърна заподскачали с чаткане надалеч. Нечия скъпа броеница се скъсала, но никои не скочил да сбира зърната ѝ.

– Та-а-ка-а-а... – въздъхнал хаджи Враньо, станал и си тръгнал.

Той имал още една надежда – в Исмаил ага, първенеца на Устина. Но смътна и несигурна била тая надежда, защото минало времето, когато трябвало да му покаже преданост и да поиска закрила. Сега нямало как да се стигне до него – тайно да се измъкнеш, все някой ще стреля – я въстаник. я башибозук. С бяла кърпа да поемеш – синовете ще орезилиш. И кой знае ще го намериш ли. Не обичал Исмаил ага военните работи и надали бил наоколо. Все пак може и да е заръчал агата някому да се погрижи за стария дост, но на кого ли ще попадне човек, когато хиляди настървени хора се втурнат в селото и започнат клането?

Толкова смътна била надеждата, че тя и не занимавала дълго хаджи Враньо. Главното си оставало друго: той още не можел да реши кое изравняване е по-добро – в смъртта или в бедността; какво би сторил, ако някакво чудо го изправи отново пред такъв избор...

А баирите наоколо наежвали гриви все повече и повече. Издутините им потрепвали като мускули – големите космати тела сякаш се запримъквали по корем напред, към селото – мълчаливите тайфи се спущали вече надолу.

9.

...В последните часове на боя, когато изстрелите оредявали, била оредяла и голямата Хадживраневата челяд. Ала въпреки всички горести богатството съществувало...

Глава първа

1.

Баба Гюрга – хаджийката – и петгодишната ѝ внучка Деянка седяха сгушени в къшето на каменната църква, между чувалите с брашно. Тук ги бяха настанили мъжете, когато башибозукът превзе табииите на къра и боевете се пренесоха из улиците и къщите. Сега по чувалите имаше налягали трупове. Брашното бе много, запаси за цял месец, но през четирите денонощия на отбраната никой не се сети да го начене. Вода искаха хората, а и последният извор, тоя в дерето зад църквата, бе вече в чужди ръце. Ранените бяха молили, децата бяха плакали по за една глътчица, додето всички умъдряха и утихнаха.

Из прозорците, зазидали с торби пясък, сегиз-тогиз пропукваше пушка. Бяха останали само неколцина живи въста-ници и те пестяха фишеците си. Гюллетата удряха по стените отвън, светиите от вътрешната мазилка оживяваха, размахваха ръце и се просваха с цял ръст върху плочите.

Баба Гюрга гледаше вцепенена към олтара. Там, преди да рухне тухленото кубе, бяха лежали синовете ѝ: Тодор, Насьо и Павльо – двамата мъртви, третият ранен. Тухлите ги погребяха заедно с невестите и децата им, както се бяха събрали да ги оплакват. Сега над купчината пред олтара бе по-светло, отколкото навсякъде другаде в храма. Димът от шишанетата се виждаше само там и валмата му се възземаха пред дупката на събореното кубе като човешки души.

Старата жена бе останала само с Деянка, Павльовото сираче, ала и то бе към края си. Бълнуваше в скута ѝ трескаво, с попукани от жаждата устни и можеше също да отлети нагоре. Дали има вода там, където отиват душите? Много неща бе обяснявал попът, но това беше пропуснал. Даскал Петър Бонев, които каза в една неделна беседа, че на този Великден и България ще възкръсне, също не упомена за водата.

До вчера тук се въртеше и старият – хаджи Враньо, – правеше фишеци на стрелците, роптаеше срещу тия, които бяха дигнали младите на бунт, и най-вече срещу Даскала. Переше му се и напираше, като да го клъвне с дългия си нос. Двамина такива бяха вече разстреляни – само нему прощаваха заради синовете. Переше се, а нощес, щом мръкна, напълни пишовите си, взе стоманата и тръгна да дири вода за внучето. Не се върна. В своето вцепенение баба Гюрга го беше вече забравила, но колчем детето простенеше, тя отправяше поглед към външните двери, да види не иде ли той с пълната стомна. И все го нямаше, и там все пазеха двама други старци, които сега не разпознаваше. Окървавени и опушени, те стояха от двете страни, вдигнали ятагани над свода като двама архангели, а прагът пред тях бе застлан с трупове, глави и фесове.

Младите мъже бяха на кратеш, па и взеха да вършат безумни неща: целуваха се един друг, целуваха близките си, убиваха ги, а после убиваха и себе си, като казваха, че така се венчават със свободата. А близките им не бягаха – някои дори молеха да бъдат венчани. И тя като че беше вече доволна, задето синовете ѝ са загинали предварително – тия венчавки не бяха нито за гледане, нито за вярване. После, когато отново откри очи, млади мъже повече нямаше, намалели бяха и младите жени. А Деянка все стенеше за вода. Баба Гюрга пак погледна към дверите. Сега и старците вече не бяха там.

Там имаше вече живи турци и един от тях, с бяла брада, със сини сукнени дрехи и златни копчета, със сабя на кръста, заповядваше на живите да излязат и казваше, че няма

от какво да се боят – сам той, Решид бей от Филибе, им прощава и ги взема под свое покровителство. И Тъмръшлията им прощавал, никой не се канел да им мъсти...

Тогава се заточиха навън баби, жени и деца, а мъжете останаха в църквата, защото бяха погинали до един. Тръгна и баба Гюрга с Деянка в ръце и когато излизаше през дверите, обърна се назад. Видя много хора, налягали по чувалите и плочника, но от своите никого не съзря.

– Чабук, чабук (бързо, бързо)! – подкани я един мъничък млад турчин. – Дават вода!

Турчинът светеше като жар и плочникът навън светеше и някакви дувари светеха, и цялата планина над селото светеше с надвесените скали и с горите си; старата се люшна и опря гръб о външния зид и светлината ручеше като порой в ушите ѝ, искаше да я завлече; ручеше отвсякъде – от небесата, от планината – и мирише на зелено. Вън зидът бе по-топъл, отколкото вътре. Лека-полека пороят намаля. Над селото също се стелеше дим.

Вълковище и Власовица си стояха там, дето бог ги беше създал и както ги беше създал: каменисти, с постна трева, безлюдни и кротки. Нямаше я вече жълтата шатра на върха, нямаше ги байраците, нямаше ги тъмните застрашителни мъжки фигури с пушките. Или си бяха отишли, или бяха слезли в селото, но не се виждаха нито горе, нито около църквата. Навярно те бяха палили и убивали. Онези, които сновяха сега тук, изглеждаха незлобливи хора – не можеше да са вършили такива работи. Пашата трябва да ги е довел, за да изгонят башибозука и да опазят нещо от селото. От лицата им струеше мир и добродушие.

2.

Трупове имаше и по двора на църквата, а на припек до оградата лежеше жълт и охтичав Даскала; бе сякаш жив, защото главата му не бе отрязана като на другите, не беше претършуван и синджирчето на машинката, дето мери времето, единствена в селото, блестеше под разкопчаното му френчсако; дори дръжката на пищова си стоеше все в охлабената десница.

„Е“, доволен ли си сега, Даскале? – беше го питал вътре Хаджията през дима и стенианията. – Доволен ли си, че изгори селото?“

„Доволен съм, дядо Хаджия – отговаряше Даскала. – Най-добри колове са обгорелите – не гният, когато ги забиеш в земята. За България трябва такива колове.“

„Кой ще забива колове в пуста, безлюдна земя, Даскале?“

„Най-пусти са земите, за които никой не е загивал, а най-людни – тия, чиито стопани са мрели за тях. Свети земи са те.“

Като от икона излизаха думите: мъдри, жестоки и глухи.

„Какво знаеш ти за земята? Какъв имот имаш? Гол щеше да ходиш, ако не бе зет ти, да те изучи...“ Зъл беше старият. Превързани мъже стояха зад него: Спас Гинов – които и сега казваше, че от неговия род никой вече няма да живее под турско; Кочо Честименчето, който бе дошъл от Филибе да мре тука. Стояха тъмни те зад Хаджията, чакаха знак в очите на Даскала – знак да умълчат лошата уста навеки, – не дочакаха и отиваха да стрелят. „Какво имаш? Даже куче нямаш!“

„Вярно е – отвръщаше Даскала и лицето му бе на петна: жълти, румени и черни. – Не съм чорбаджия – нищо нямам. Затуй общото дело прегърнах, на свобода да ви изведе...“

„До общ дръвник ни изведе!“

„За такъв като тебе това е чест. И за хилядо лири не можеш го купи туи: виж, че през дръвника си стигнал с народа до гуслата.“

„За каква гусла хортуваш, голтако?“

„Обикновена, дядо Хаджия! От едно и също нещо са направени дръвникът и гуслата и се обичат.“

„Тъй ли? Затуй ти е, значи, народът? Песен ти се дощяла!... Голяма била дружината, а се пее само за Инджето, демек – Даскала...“

„Рахат бъди. И за мене няма да пеят. Аз и байрактар не съм. Нашето Индже препуща другаде... Но когото и да помене песента, ще възнася тя български подвиг!“

Враньо му каза още нещо, но той кресна: „Млък, твоята верица!“ И бе чудно, защото досега никой не го беше чувал да крещи, и извади пищовите: и старата чакаше, без да помръдне, но той рече: „Благодари на синовете си!“ – и тръгна към външните двери, и се обърна и викна на живи и мъртви: „Братя! Стана, каквато желяхме.... Робство вече не може да има!“ – и излезе бавно навън, и никой там не му гръмна; и който от своите можеше, наскоча да гледа иззад торбите с пясъка, а той се провикна както на сватба към турците: „Ех-хе-еи! Свърши се вашата! От днес нататък само мъст ще раждат земите ни! Мъ-ъ-ст!“ – и пак не му стреляха, фесове стърчаха учудено иззад дуварите; и много време мина така, а той приближи най-близкия фес и гръмна веднъж: тогава тресна пушката като топ и той се люшна подобно светия, отронен от църковна стена. И си лежеше сега все така непокътнат. Над него стоеше замислен главният турчин със златните копчета. Някой викаше: „Вода, вода!“ – но Даскала нищо не бе споменал за водата.

3.

С измокрена пазва, с весели капки, гъделичкащи кожата на старите ѝ гърди, измокрила и детето, което не поемаше, тя загребва за трети път с черпака от бъчвата. И пак почувствува ласката на водата – още по-обилно, още по-надълбоко, – и пак посегна, но някакъв лакът и изплиска черпака, някой ѝ го отне и онбашията я тикна да излезе от църковния двор на мегдана.

Там се бе образувала върволица от баби, жени и деца. Прилепи се към другите и тръгна с тях из горящите улици. И видя през дворовете и гъстите пушечи двата стари ореха в своя двор и тъмните керемиди, и ясните марангозани диреци на къошка, без да разбере димят ли самите те или не... И низите с лански пипер си висяха там, както всякога – в дъжд и сняг поомекваха, а в слънце пак изсъхваха. Само на къошето под широката стряха синята мазилка бе отпрана. За куршум бе много, за гюлле – малко. Отдолу сивееха камъните, червенееше пръстта...

Всичко трябваше да бъде с хоросан, но хоросан сложиха само на темелите, а за горе тя месеше червена глина със слама. С нозе я газеше, сама, защото, като доведоха майсторите, дето имаше по селата наоколо Враньови братя и братовчеди доядоха да видят какво е приготвил за строеж, колко пара ще хвърли за надници и дали всичко туй е спечелено от лозята... Лоши роднини имаше той, завистници. Нищо не помогнаха, само попречиха да се направи къщата с вар. В какво се съмняваха – никой не знаеше. Той и се кле една вечер, че всичко е чисто помежду него и тях, и тъй си беше. Тя ли не знаеше това, дето младостта ѝ осъмваше и замръкваше с мотика в ръце? И на тях работа бяха давали, и тях бяха хранили, и пак огода нямаше... А диреците отсетне марангозаха – затуй се виждат по-нови от другото...

Тя спря и сложи длан над очите си. Всред диреците стоеше прав някакъв висок мъж с фес и зелен чепкен и много ѝ напомняше за Исмаил ага, най-знатния турчин, стъпвал на тоя къошк. Така прав той бе наблюдавал отгоре през далечните времена как синовете и разхождат из двора неговия запотен алест ат, как го поят след това и как там играе

Деянка – тъмноока, па русокоса като татка си. Бездетен беше агата, радваше се на хубавата внука, но то бе ставало някога много отдавна, когато синовете ѝ бяха покорни; бе ставало, преди да го изплашат в бащиния си двор, преди да го види унижен. Нявга. Като че преди да построят още къщата...

Сега тя не знаеше със сигурност дали това е агата, вървеше сънно, като гледаше натам, и клоните на старите орехи закриха тоя стар спомен; и там, под орехите, имаше кладенец със студена вода и плочникът наоколо бе зеленясал от влагата, когато се въртеше, руданът скърцаше сладко-сладко, в каменното корито до него изстудяваха лете ракия и дини, а когато пълната кофа стигнеше разлюшкана горе, по мокрите ѝ стени подлизваше вода и много капки ставаха зян... Бабата тръгна натам, но онбашията я блъсна обратно във върволицата.

Понеже селото гореше, казаха им, че ще пладнуват на къра. Върволицата се точеше бавно по димните улички и колкото по-навън излизаше, толкова по-лек ставаше димът, защото огънят бе овършал краините махали още през първите дни. И се усещаше вече дъхът на бадемите, накитени като гювендии в розово, весели и безсрамни край черните пепелища; чувствуваше се и дъх на разкопана земя от дворовете и на зюмбюли...

На младини тя беше садила много зюмбюли, отсетне те сами се размножиха и станаха цяла леа пред къщата, а и другите жени садяха зюмбюли по дворищата си, но колкото и да се озърташе вървешком, зюмбюли сега никъде не съзря. Па и как ще цъфтят зюмбюли в такъвиз времена? И като че си спомни нещо забравено: зюмбюлите отдавна се бяха изгубили, тя не ще ги види никога вече, а надали и други след нея ще ги видят – как ще се срещнат хората с цветята, когато и едните, и другите са се свършили... И крачка по крачка най-силен за баба Гюрга стана гъстият дъх на печен сусам. Той я затегли още по-бързо към края на селото.

Там, дето къщите свършваха, край пътя, един покрив се бе сгромолясал в дълбоката маза под себе си. Наоколо сега стърчаха само каменните темели с няколко зазидани в тях овъглени греди. От мазата излиташе тънка парица с оная скъпа за Хадживраневите миризма. Това нещо нявга бе тяхната яхна. Колко тулума с тахан и шарлаган бяха излезли оттука, за да стигнат до Едрине чак и да се върнат превърнати в жълтици...

Но миналото се изпаряваше, миризмата от него остана далече назад. Бабата вървеше премрежила очи след другите, като политаше непрекъснато напред под тежестта на детето. Сега по ронливия песъчлив път към Хадживраневите каръчи бе пълно с бели великденчета, с жълти лютичета, а склоновете наоколо бяха покрити с лозя. Те всички даваха добър плод и вина, които също се търсеха надалеч, и тук, сред лозите на каръчите, бяха заченати първите печалби, яхната и неиният първи син...

... Те все оставаха с Враня последни, когато се прекопаваха лозята, гледаха да изкарат по един грош повече. И като оставаха последни, и като завършваха редовете, сядаха да хапнат, каквото е артисало от деня... И пак бе артисало само хляб и соган-лук. Тогава Враньо бе уморен, не му се ядеше и тя го канеше, защото това щеше да им е вечерята. Но той все не искаше, тя го остави, отиде зад лозите, че цял ден се бе съдържала пред старите и пред девера. И тъкмо да се изправи вече, видя Враньо над себе си, с хлътнали бузи и лъснали очи. И му рече да си иде, и искаше да го измери с буца пръст между веждите, защото небето над тях не бе съвсем тъмно и сякаш също я гледаше, а Враньо ръмжеше тихичко: „Чабуджак, мари, ей тъй, набързо!...“ Но не стана тъй чабуджак, както и казваше той, и всичко у него бе кокал и жила, и когато се вдигнаха, навред бе паднал спокоен топъл мрак. И тогава той рече: „Гладен съм“ – и изядоха всичкия хляб и согана, и тя го гледаше в тъмното, и знаеше, че един такъв мъж и една такава жена не

могат да не са благословени от господата... То беше... Много работеше тя тогава и на другите мир не даваше: драго и беше соган и хляб да яде и да знае, че ще имат един черен грош повече, че Враньо ще стане хаджия, че аги и бейове ще посрещат. Хубав бе нявашият соган – като го разтъртят с юмрук и като го посолят. Хубаво бе да се връщат последни от копан. И за нищо друго не мислеше тя сега, като кретаеше по тоя сто-кратно тъпкан от нозете и пясъчен път, освен за ония свои черни железни грошове, които никой не би могъл да направи отново очаквани, още неспечелени, никой, за никакво богатство на света.

4.

И като се препъваше, взе да се взира зад дерето, вляво от пътя, и да търси през мъглата на старите си изморени очи Хадживраневите каръчи. И пак си мислеше за грошовете и се мъчеше да отпъди една дума: „алтъни“, „алтъни“ – която се вреше между тях и отнемаше сладостта им. „Алтъни!“ – мярна се отново думата между грошовете и сега бе изречена от нечия уста. И тогава някои блъсна баба Гюрга, тя политна напред, задържа се за чуждите гърбове и чу в тоя миг един задъхан женски глас: „Нямам алтъни бре, нямам!“

И видя как една булка и мъничкият млад турчин се въртят в кръг зад крайпътния синор и прекършват лоза след лоза. Той се бе вкопчал за пазвата ѝ, но тя бе едра, смугла жена, дърпаше се и го въртеше около себе си. Той не се откъсваше и така двамата играеха някаква няма ръченица без свирня и никой от тях вече нищо не викаше, и върволицата също мълчеше, и се чуваше как пукат лозовите гранки под нозете им, и тогава едрата булка се наведе и захпа ръката му, но той извади с другата нож и я мушна с ножа в гърлото, повали се с нея и когато стана, в ръцете му блестеше наниз едри пендари. Булката потрепваше и хъркаше, подритваше легна-ла между лозите, припляскваше с ръце по полите си, сякаш ги отупваше от пръстта, а той се усмихна на върволицата, като вдигаше високо наниза.

Тогава някои отново блъсна баба Гюрга, тя отново чу нечий тихи, задавени гласове, които говореха за алтъни, за пендари, и отново видя нямата ръченица сред лозите, но сега ръченицата се играеше на пет-шест места, от двете страни на пътя.

А върволицата вече не съществуваше: едни от жените бягаха между редовете на лозите, запретнали поли, приведе-ни от тежестта на децата си, но почна да се гърми и при всеки гърмеж някоя от тях се препъваше, други се сбираха, притискаха се безпомощно в малки купчинки и турците ги издърпваха настрана за ръце и беше твърде тихо. Много смърт бяха видели жените през последните дни, смъртта на всичко мило, за да посрещат сега своята с писъци.

Но изведнъж из тишината, смесена с бягащи стъпки, хъркане и рядка пукотевица, до баба Гюрга изплува вик – един-единствен и сякаш познат. Като че беше на някоя от снахите ѝ. Тя не разбираше коя от трите и как е могла да дойде изпод срутения покрив до тука, но гласът молеше и зовеше:

– Детето!... А-а-о-о!... Май-чи-це-е!...

Точно такъв глас бе огласял дома ѝ при ражданията на нейните внуци. „Де-те-то-о!... А-а-о-о!...“ – повтори се вопълът – пронизващ, тръпен, възвестяващ сега не живот, а смърт. Той изтръгна старата от покоя, накара я да се втурне като бясна към него, през лозите, през жените...

– Насъловице-е-е, ти ли си, чедо? И-да-а-а!... – После ѝ се стори, че гласът долита от друга страна, че е малко по-друг, и тя свърна натам: – Павльовице-е-е, не бой се, снашице-е-е, ида-а-а!...

„И-да-а-а!“ – смесваше се гласът ѝ с редките изстрели и с ниските кървави шумове на тишината. Но изведнъж се задъха, притъмня ѝ, направи няколко крачки на зигзаг, като че беше препила на Бабинден, изпусна детето, рухна на колене и забоде ръце в меката, наскоро и отдавна опрашена земя.

От удара Деянка отвори очи и пак се унесе. А старата продължаваше да говори със сипкав глас, с изцъклени сухи очи:

– Не бой се, снашице, ида, не бой се...

5.

– Таушан, таушан (*заек, заек*)! – викна някои. – У-ля-дя-я! Някой стреля, някой му се изсмя от сърце, животинчето се шмугна между лозите, закова се току пред детето и сви встрани, като хвърляше ситни къчове.

– У-дя-дя-я-я! – викнаха наведнъж всички и свърнаха към селото.

Лозята съвсем стихнаха, обезлюдяха. Прави хора из редо-вете не се виждаха. Говорът на конвойните заглъхваше по обратния път. Нещо тежко премина над пътя, над синоните и след малко по дивите круши и по коловите на лозите накаца ято гарвани. Едрите черни птици долетяха без грак, тромави, сити, и не помръднаха от местата си.

Баба Гюрга все още седеше на колене, когато усети да я бутат по рамото. Извърна бавно глава. Двама турци – единият възстар, беззъб, с тънки мустаци, спуснати до брадичката като гайтани, и оня, мъничкият – я гледаха. Някъде зад тях бе спрял трети на кон.

– Не янаим, неня (какво да се прави, бабо)? – рече вторият и вдигна рамене. – Трябва да ги дадеш. И понеже тя го гледаше неразбрано, добави:

– Алтъните, бабо, лирите, дай ги с добро и си гледай кефа. Бактисахме вече да трепем.

– Лирите ли, къзъм? – попита бабата. На Хадживраневите сега не им трябваша лири и тя веднага би ги дала всичките, ако не бяха останали в селото, там, дето кълбяха облацидим. – Вкъщи са – речетя, – в мазата под бъчвите... Като влезете...

Турците се спогледаха. Беззъбият кимна на другия. Тя млъкна недоизрекля думите и сгърчи врат между раменете си като стара костенурка, погледна за миг Деянка, все още унесена връз рохкавата земя, реши, че трябва да погледне и към небето, и чу тогава как някой изкрещя нещо, и се сгърчи още повече, и видя, че това бе конникът, който сбутваше коня си бързо напред, с очи, впити в детето.

– Къде са твоите хора, бабо хаджийке? – попита той, без да откъсва поглед от него.

Бе хубав, черноок човек, на средна възраст, цял сърмалия, в зелен копринен чепкен. На бабата пак ѝ се стори, че това е Исмаил ага, първенецът на Устина, взря се по-добре и разбра, че наистина е той. Колко овчи пържолки и черно вино бяха изкачвали за него на къошка!... Трябва да беше връстник на техния пръв син, но правеше ихтибар само на бащата. Само на неговия селям отвърщаше и само с него приказваше. Понякога и с нея. Синовите и го посрещаха, колкото да разведат коня му. И тъй беше редно някога, допреди седмица време.

Тои продължаваше да гледа детето, замислен, сякаш бе забравил въпроса си, и това бе едно от неговите някогашни права – да пита, без да се нуждае от отговор. И старата не знаеше дали той си е ага, какъвто бе до Великден, или е вече като другите двама...

... Беше Великден и за пръв път на този божи празник младите се поздравяваха с „България воскресе!“, а нейните синове разярчаха кончетата си по хармана – щяха да ходят с тях на хорището. Исмаил ага беше дошъл на гости, да зачете празника на своя дост. Портата бе отворена, той спря в сами двора и скочи от седлото. Иззад дуварите изникнаха нечии перчемлии глави. Тогава той за пръв път кимна на синовете ѝ. Те също кимнаха, но не слязоха от конете, не се спуснаха, както по-рано, да поемат юздата на ата му. Той чакаше, прехвърляше ремъците от ръка в ръка и ги гледаше как кръжат из хармана, те шибаха ядно кончетата си и мяхаха гузни погледи към главите зад дуварите. Нейде пробваха пищови, а църковният хор пееше на хорището „Стани, стани юнак балкански!“ Майката гледаше през пенджерчето на собата, видя как Исмаил ага си изтри челото с ръкав и едва не зариде и прокле до три пъти даскал Боне, дето беше размътил главите на младите, и сама изтича да посрещне госта, а старият вече го канеше от къошка. Исмаил ага се заизкачва по дървената стълба бавно, с препъване. Когато си тръгваше, челото на агата все още блестеше от пот и той направи теманета на всички синове, а Павльо препусна пред него, да го проводи жив до Устина, и не бе ясно кой е рая и кой господар, и тя вече не се сдържа, а плака на воля в собата, и молеше бога да и прости за лютите клетви по Даскала, и молеше още да не отказва благодатта си към селото... Сетне още много пъти бе клела и разклевала, додето душата и устата ѝ занемяха...

Сега устинският първенец не откъсваше поглед от Деянка. Богат беше, добър беше, всичко си имаше, само деца нямаше, бе винаги ласкав с момиченцето и го бяха смятали за ага. Тук, сред трупове в лозята, бабата можеше да очаква от него или помощ, или отмъщение. Каквото и да дойдеше, щеше да е с пълна мяра и все пак пепелявата, сбръчкана шия не се гушеше вече в раменете и.

– Къде са? – попита отново той. – Оцеляха ли?

– Няма ги, Исмаил ага, само то ми остана, спаси го! – замоли се бабата, тъй както беше на колене. – Дядо Хаджия до края се за теб споменуваше, на тебе се надяваше... – Тя лъжеше, протягаше ръце към него, както бе лъгала много търговци през живота си, бодната сега от една мъничка, тревожна надеждица за живот: и се взираше в лицето му, за да разбере какво мисли той, да види не си ли намигва с другите двама. И пропълзя към тънките нозе на ата, та да е по-далеч от онези и да не я сполети нещо изотзад.

– Не съм забравил старите си достове – рече бавно и мрачно конникът. – Когато Шабан ага, моят брат, тръгна с устинския башибозук за вашето село, заръчах да ви увардят живи а имота ви цял... Не знам кое как е станало, ти ще ми кажеш, но къщата си стои, оттам идвам...

Той говореше с усилие, в изпълнение на някакъв дълг, повече пред себе си, отколкото пред старата, и тъкмо затова тя му повярва и вече не се взираше в лицето му, и не протягаше вече ръце, и не мислеше какво да му каже, а и конникът млъкна, загледан в мургавото детско лице в сред златистия кръг на косите, загледан в това странно съчетание, в тая рядка красота, на която винаги се бе чудил. После бабата го чу как подвижна грубо на ония двамата, дето все още чакаха встрани:

– Дефолун бурда бре (*махайте се оттука*)! Те се спогледаха, отдалечиха се без желание на десетина крачки и клекнаха между лозите като чакали. Гарваните, накацали там, пошавнаха с криле, но не отлетяха. Тя чу още веднъж как Исмаил ага викна на двамината да се махнат, но те си останаха така клекнали и възстариат, с гайтанлията мустаци, извади кесия тютюн. После вече никой на никого не викаше, но и никой не я заплашваше. Слънцето блестеше пред очите ѝ, по рижите нозе на ата, лъскавата кожа,

опната над жилите му, потрепваше и мухите там прелитаха от място на място; слънцето припичаше над лозята, над старата глава и беше хубаво да се стои така, хубаво бе и това, че къщата е цяла – с къошка, с китените черги и алища, – и тя се чудеше защо не полегне малко връз тях, да си дремне и се чудеше още кой ли я тревожи.

– Бабо хаджийке – рече агата този път по-силно, – трябва да станеш. Ще ви изпратя към Устина. Ще останете в моята къща.

Като се изправяше бавно и като вземаше детето, тя чу чаткане на чакмак. На десетина крачки, клекнали между лозите, двамината турци хващаха огън, но не гледаха в праханта, а в нея. И тя тръгна бързо между редовете към пътя, като прекрачваше трупове в сукмани и забрадки. Исмаил ага сбута коня подире ѝ.

Глава втора

1.

Той бе слязъл от коня, вървеше редом с бабата, разпитваше какво точно е станало с дядо Хаджия, със синовете и ги окайваше. Много се бе струпало на тия хора и той им прощаваше своеволията от последните дни: „Язык, язык!“

Бяха излезли вече от лозята и се спущаха надолу към Устина. Перущица димеше зад тях под надвисналите скали на Родопите, готови да се сринат върху нея, ако не и стигне огънят. Пътят се виеше между ниски голи баири към турското село и по-нататък през тавалията поле към Филибе.

Исмаил ага очакваше да срещне някой устинец и да го върне обратно със старата и детето, но досега видя само един куриер от аскера – на кон – и таифа пеши цигани. Те бързаха за келепир и огласяха хълмовете с гълчава. Лека-полека той престана да вярва, че ще срещне свои хора – тия, които можеха да вървят, бяха тръгнали отдавна с брат му и надали мислеха да се връщат толкова рано. И на самия него му се щеше да бъде сега в гяурското село, да види всичко в тоя страшен, неповторим ден, да узапти малко брата си, защото неумерен човек бе той – като суха слама се палеше всякога: за веселба, за кавга, а сега и за мъст, – но най-напред трябваше да предаде бабата в надеждни ръце. Можеше и да ги скрие в някое затънтено място, отдето да ги прибере вечерта, но ниските голи баири не му харесваха. А знаеше, че и далеч отвъд тях е все така голо, с редки храсти и сиво-жълта ланшна трева, едва наполовина застигната от зелената. Той продължаваше да върви редом с бабата, като разпитваше вече за снахите и като опипваше с поглед всяко роило от трънки и габъри. „Мм... Павльовица, и тя ли?“ – подхвърляше разсеяно късите си възредки въпроси, а бабата отговаряше също тъй възрядко и кратко: „И тя, аго!“ „Язык, язык!...“

Само веднъж каза нещо по-дълго:

– Когато идвах за вашия празник, срещнах по пътя баш чорбаджията Рангел Гичев с петима други селяни. Препущаха за Филибе, при пашата, да прател аскер, преди да е пушка гръмнала. Дядо Хаджия не беше с тях...

– Не беше, аго – отвърна старата. – Той при извора...

– Язык, язык...

Наоколо бе все така голо, с редки храсти между ланшната и нова трева, свои хора не срещаше, чакаше ги още път и Исмаил ага пожела да поноси детето. Държеше го малко отдалечено, за да не изцапа чепкена си. Юздата остана да виси на лакътя му и триеше златните плитчици. „И бащата беше хубав, но то е по-хубаво!“ – прецени той и знаеше как ще грейне още, като го изкъпят и облекат. Стана му мило и мъчно същевременно, без да знае защо, и се запита: коя ли от петте му жени ще се грижи най-добре за детето...

...Те всички страдаха от бездетството, но не му казваха, той страдаше седморно – за всяка една от тях, за себе си, а още и заради туй, че хората, макар да мълчаха пред него, инак често си бърбеха за бедата му. И той се срамуваше да я носи из селото или да я разхожда на кон из полето, защото знаеше, че каквито и скъпи да са дрехите и конят, всички, и мъже, и жени, оглеждат у него бедата, и рядко влизаше с тая беда в кафенето, и още по-рядко – при жените си, и проклинаше оная нощ, когато плати на пианите момичета в Гюлхане с по една лира и с всичката мъжка радост на своя живот...

Той живееше почти сам в целия горен мъжки кат на брат му. И добре, че наблизо бе Филибе, добре, че имаше достове из селата наоколо, та да ги наобикаля, когато го налегнеше мъката. Знаеше, че носи празници в гяурските домове, на самия него му ставаше добре там, защото бедата не го съпровождаше вътре. Не разбираше защо е така, но у достовете си той бе това, което не можеше да бъде вече в Устина – там седеше с дигната глава, наблюдаваше свободно и жадно чуждите деца, бе погалвал дори два-три пъти това златокосо, тъмнооко дете, което сега носеше, без ни веднъж да се побои, че ще го окаят за бедата му.

2.

И продължаваше Исмаил ага да върви с бабата, обладан от мъка и умиление, без да види как тя влачи нозе по бялата суха пръст на пътя и как оставя неравни бразди след себе си. Той поиска да прогони мъката и всичко ненужно сега и се упрекна, че бе говорил из пътя само за мъртъвци. Този ден беше празник и за него, и за бабата, и за детето, защото ги бе намерил, защото от днес и тримата започваха нов живот.

И пожела да изрече думи, подходящи за случая, думи, които да се запомнят.

– Не искам да съдя греха ви – горе ще ви съдят – намери най-сетне думи той. – Аллах ме изпрати навреме, един хаир на вашата къща да сторя, дето съм идвал като приятел... Имало късмет сирачето... Спи... Нека спи... Преди години, като се връщах от Мека, купих петдесет аршина коприна – жълта, зелена и пембена... Волята на аллаха е била това дете да ги носи...

... „Хаир“... „Приатели“... – словата едва докосваха съзнанието на старата жена. Засега никой не ги застрашаваше – нея и Деянка. След толкова изпитания и смърти умората я завладяваше отново, сънят я оборваше по пътя и тя залиташе. Неведнъж бе вървяла до турското село, но сега пътят ѝ се струваше безкраен. Още колко път има до тая Устина?... „Още колко път има, Враньо?“... „Още малко, Гюрго, още малко...“ „Да си свалим кундурите, Враньо, хем ще ни е по-леко, хем няма да ги зяносваме, нови са, па като стигнем Устина, пак ще ги обуюем...“

Исмаил ага вървеше, неусетно притиснал детето до зеления си копринен чепкен.

– Като гюл ще е в моята къща – продължаваше бавно той. – Ще цъфти, поливано от всички, ще цъфти – без грижи, тревоги и нямане... Вие, българите, не знаете да се радвате на красотата. Еднаква работа искате и от красивата жена, и от магарето...

... А тя вървеше сега с мъжа си... Лоша треска е затресла Христос, Христоско, най-малкия им, дето умря, та го водят при устинския ходжа. Вървят пеша, защото в Устина зловидят, като зърнат раята с хубави коне и каруци, а те с Враня лоши вече нямат. И не щат с лоши. Враньо носи болното на гърба си, катранената му коса е полепнала по челото. „Грях вършим, Гюрго, грях, гаче си нямаме български поп!“ „Грях ли? – казва тя. – Криви ли сме ние, че турският господ е по-силен от нашия? Аз Христос цял му го харизвам, боже прости, каил съм обрязан да ходи, Мохамед да му викат, стига хаир да види!“... Враньо мълчи, не ще да се карат и тя знае защо не ще да се кара с нея. Люта е и в приказките, и в работата, зла е като усойница, но добре, че я има, с нея човек стана, бейове и аги ще посреща... „Гюл“, „Красота“... – говореше някои отдалеко, но това не се отнасяше до старата жена, тя вървеше и залиташе.

Бяха навлезли вече в Горките, място, обрасло с гъсти храсталаци, избуяли от дънерите на насечената стара гора, когато Исмаил ага изведнъж млъкна и спря.

– Бабо хаджийке! – викна на ухото ѝ той.

– Бабо хаджиике!

Изпървом тя се почуди защо и викат „бабо“, сетне поглед-на човека до себе си. Той беше с ятаган и фес. Деянка бе в ръцете му... Старата се хвърли, грабна детето и побягна встрани от пътя през храстите. Оня остана изненадан, подвижна и да спре, но тя продължаваше да задълбава навътре, като разлюшкваше клоните. Тогава той върза юздата на коня за крайпътния габър и се спусна след нея. Настигна я. Бе паднала по лице, не можеше да стане, но продължаваше да се стреми нататък, с лакти върху сухата ланшна трева и великденчетата, като придържаше въпреки всичко Деянка към гърдите си.

Исмаил ага ѝ препречи пътя, спря я, отне ѝ детето. То хлипаше в своя унес, разтърсено от падането. Челцето му бе издраскано и над дясната вежда растеше едра капка кръв. Той извади тютюна и като гълчеше тихо бабата защо прави така, луда ли е, стри една щипка от него върху това място и го затисна внимателно с пръст. Детето пошавна и може би защото бе израсло сред мъжката миризма на тютюна в родната къща, дето толкова мъже тютюнджии му се радваха и угаждаха, приплака и протегна ръчички към него. Радостно трепна сърцето на турчина. Тоя наскуба суха трева, остави върху нея Деянка и помогна на бабата да се изправи на колене, като я хвана с два пръста за рамото.

3.

- Прощавай, Исмаил ага – рече едва тогава тя. – Не те познах.
- Анладъм, анладъм – отвърна той. Излизаше, че из пътя бе говорил на вятъра. – Разбирам...
- Много хора изклаха вашите, та затова, Исмаил ага...
- Вие забъркахте кашата, бабо хаджийке!
- Много хора... И не знам как ще виждат очите ми занаяпред, няма ли, както сега...
- Зеде приказки приказваш, бабо хаджийке!
- Как ще са зеде, Исмаил ага...
- Зеде, ти казвам! Да им турим капака и да не го отваряме никога вече. Не съм се месил в ония работи и хич не ща да тревожа детето с тях... Нека расте без кахър... Чуваши ли, бабо хаджийке?

Тя отговори с беззвучно помръдване на устните. Той попита още веднъж, защото искаше да се разберат завинаги. И докато я гледаше, видя, че устните ѝ треперят, че и челюстта, и цялата глава, и всичко по това едро, заслабнало тяло трепере. Нямахше защо да чака отговор сега, но утре или вдругиден щяха да продължат.

Погледна към пътя за кола. Само с кола можеше да ги откара в Устина. Почти закрит от зеленината, пътят белееше тук-там зад върхарите под бялото обедно слънце, твърде рано изпепелял тая пролет, и бе пуст от край до край. Тогава Исмаил ага изведнъж реши, че няма по-добро място за почивка от туй. Бабата и детето ще поспят, ще се съвземат. А той ще си свърши работата и довечера ще ги прибере. И изпита остра радост, че след малко ще бъде сам и ще препуска обратно към гяурското село.

Донесе меха с вода от седлото на коня и поръча на старата да се таят, додето дойде с колата. И заръча никакви щуротии да няма, защото ха е мръднала, ха ги е видял някой хаирсзин, а времето е такова, че сметка не може да се дири никому. Ако пък детето се свести, да не му разправя нищо. Той повтори и потрети това строго, за да бъде разбран, и тогава старата кимна неочаквано освежена:

- Попитай за попа, аго... Дали са го видели някъде, дали е жив? Ако е жив, ще му искам да отслужи опело в църквата и в лозята. И помоли го да събере нашите в един гроб и ла, запомни мястото... „Баба хаджийка ще те позлати“ – така | му кажи...

– Ще попитам – отвърна Исмаил ага, като усещаше тръпки по тялото и като бързаше да се махне.

Той заразгряща припряно храстите, тревожно, неясно защо; а нещо, също тъй тревожно и неясно, го теглеше назад. ;

Излезе на пътя, отвърза коня, сложи крак в зенгията, но остана така, заловен за седлото, мрачен, колеблив, сетне отново остави коня и се върна бързо при старата.

– Забравих – рече той, като дъвчеше устни и като гледаше над върхарите към тъмните димни облаци под Родопите. – Там тършуват, бабо хаджийке... Трябва да ги спасим...

– Да спаси Исус душите им! – отвърна старата. – На Великден почнаха... А попът да ги събере и да запомни мястото.

– Нали трябва да му платим? – рече той. – А там тършуват... Ще намерят алтъните...

– Алтъните ли?

– Алтъните.

4.

Очите им се срещнаха за миг и пак се разделиха.

– Не могат ги намери, Исмаил ага – рече бабата.

– Както и да са скрити, ще ги намерят, бабо хаджийке – отвърна той. – Оставил съм човек там, ама днес-утре ще си иде, Тогава някои камък по камък ще разтурят, педя по педя ще прокопаят! Достове бяхме с твоя стопанин, грях ще бъде да ги оставим на чуждите!

Очите им пак се срещнаха за миг и преди да погледне отново към димните облаци, той видя как челюстта ѝ играе, като че дъвче.

– Къде са точно, бабо хаджийке? В мазата ли?

– Там, аго – рече глухо пред нозете му бабата. – Там... – И спря.

Той не попита: „Къде там?...“ Знаеше, че не ѝ е леко сега на старата, чувал бе как е заченато това богатство, но беше сигурен, че тя ще разсъди правилно. Гледаше все така над върхарите – не искаше да я вижда такава, да измъчва напразно сърцето си. И продължаваше да чака мълчалив над нея.

– Пред осмата бъчва – обади се най-сетне гласът ѝ отдолу. – С десетте чембера... Вземи ги, па ми дай малко да си имам... Всичко се случва...

– То вече се е случило, бабо хаджийке – рече тъжно Исмаил ага. Заедно с благодарността у него трепна и предишната доброта към старата. Той не искаше да я остави в същия миг и да препусне веднага. Тя не биваше да съжaliaва, че му е казала. Димните облаци продължаваха да захлупват като връшник тлеещото село в полите на планината и агата знаеше каква пита се пече сега там. – Мердивен дюня – рече с въздишка той, – лъжовен свят! Но ти, бабо хаджийке, няма за какво да се кахъриш, щом си при мене.

– Аз на попа – рече от тревата старата.

– Бъди рахат, и на попа – аз! – отвърна той, като задуши внезапно бликналото желание да ѝ каже какво се е случило с поповете на Перушица.

– Не искам много, Исмаил ага – поднови тя. – Недей да ти се свидят.

Исмаил ага я погледна сепнат: челюстта ѝ вече не играеше, очите ѝ не бяха мътни.

– Не ми се свидят – рече остро агата. Тя не бе разбрала благородството му. Той съжaliaваше, че се беше държал така. – Ще ти дам. Няма да се пазарим като цигани!

– Не се пазаря, Исмаил ага – отвърна бързо бабата. – Те са си мои! Хадживраневите не бяха цигани.

– И пак ще са твои – рече той, като съдържаше гласа си. На внуката ти ще бъдат. Стига да ги намеря.

– Иди, Исмаил ага, ще ги намериш.

5.

Бе погледнал вече надолу, към пътя, но тая покана го накара да се взре в старата:

– Никой ли не ги извади оттам, като започнахте. Толкова хора бяхте, все някой може да е...

– Нашите мъже Не се крадяха, Исмаил ага, а тогава хич и не мислеха за алтъните, макар че сами си ги бяха печелили.

– Анладъм – рече тихо, през зъби той. – Ако са могли да мислят, нямаше да направят този серсемлик. Какво им липсваше?

„Какво им липсваше ли, Исмаил ага? – гледаше го мълком отдолу тя. – Не можеха да те псуват в лицето и да те пращат по майната ти!“

Исмаил ага пак усети хлад и пак поиска да се махне веднага от това място и не можеше. Бе му обидно, че той, агата, се е заплел в препирня с една дърта гяурка, но не мръдваше. Бе закъснял. Никога през живота си с никого не бе имал истинска препирня, тя му действаше като непозната отрова, като хашиша, когато го беше опитал за пръв път. И го тровеше, и искаше още...

– Не бяха серсеми моите синове, Исмаил ага – рече старата. – Павльо можеше да приказва на турски и гръцки и четеше, и пишеше, и хесап правеше на акъл за хиляди!... И ти си го карал да ти прави хесапи...

– Когато съм искал, него съм карал – отвърна той, разгневен вече и на себе си, задето е все още тук. – Един за едно е роден, друг – за друго!

Старата продължаваше да го гледа отдолу и сега вече в погледа ѝ имаше любопитство. По челото на Исмаил ага пак тупаше влажната жила, около нея пак се рояха капчици пот, както тогава, на Великден, когато нямаше кой да поеме юздата на ата му.

– Право казваш, аго – рече тя. – Хаджията викаше:

„Момчета, какво ви липсва, какво искате повече?“ А Павльо вика: „Ти, тате – вика, – чул ли си да има някъде барем един валия българин – вика – и един къргасъ българин? Всички са турци – вика, – чак до курджиите! Мислят, че за това са родени!“ Също като тебе рече. На акъл можеше да прави хесапи за хиляди!...

– Анладъм, анладъм! – рече агата, като оглеждаше бабата сантим по сантим. Сега вече знаеше каква е тя, чак сега я виждаше добре. У нея нищо не трепереше, нито челюстта, нито ръцете, и тя не бе паднала долу, а просто седеше с изправен гръб и очите и горяха като въглени. – Анладъм... Ами ти, бабо хаджийке... ти откога стана комитаджийка? Тебе ти беше драго турци да посрещаш, у вас съм седял като у приятели... Лъгала ли си ме, а?

– Не съм те лъгала. Драго ми беше. И съм молила децата да кротуват, пък сетне сама ги благослових.

– Защо?

Тя дигна рамене.

– Защо? – повтори въпроса си той. В неговата Устина никой не можеше да обясни защо и такива хора пощуряха.

– Защо?

Тя пак дигна рамене. И без това бе говорила много, а той нищо не беше разбрал. Похарно и бе да гледа отдолу как лъщи челото му. Както тогава, на Великден. Като че

Великден продължаваше. Синовете ѝ разярчаха кончетата си като истински кърагаси, а той прехвърляше юздата от ръка в ръка...

... Жените открай време се бяха женили, пестили и раждали рая, коя с късмет, коя без късмет. А тя бе видяла, че нейната утроба не е по-лоша от турските, че и тя може да ражда паши и бейове... Великденът продължаваше и Хаджията не замина с другите старей при пашата във Филибе, синовете за малко не го вързаха и благословията бе дадена, защото не можеше да има връщане... Нито Исмаил ага би простил на синовете и, нито тя би понесла да ги види отново смирени... Това бе по-важно и от имота, и от златото, и от живота дори, защото отсега нататък само то би могло да им дава цена. Баба хаджийка разбираше от пари и цени, тя гледаше туптящата жила и потта на агата, Великденът продължаваше, беше и харно така и още по-харно ѝ бе да казва без глас: „Лайно такова! фъшкия!“

„Кучка, усоиница!“ – говореше ѝ негласно Исмаил ага и съжеляваше, че не бе взел само детето, че я бе спасил и повел към Устина. И не знаеше какво ще я прави там. Тя щеше да отчуждава детето. „Без нея – рече си агата. – Без нея!...“

6.

Той се огледа. Детето спеше. Пътят под тях беше все още пуст, само един стълб от прахоляк и сламки идеше насам и се разпиля на завоя из дерето. Старата бе вдигнала поглед към него, тя сякаш му се радваше, но очите ѝ бяха такива, че на аллах щеше да е угодно, ако загаснат. Ръката му поглади крадливо седефа на ятагана. „Трябва надлъж, през темето“ – помисли той и преди да го извади, преди да замахне, изрече думите, които щяха да са последни между него и нея:

– Този ден ще си остане празник, бабо хаджийке, и ти не можеш го отмени. Дядо Хаджия, ако гледа отгоре, ще разбере, че съм прав... За детето го правя... Под осмата бъчва ли бяха?

– Не са всичките там, Исмаил ага – рече виновно старата. – Излъгах те.

– Мене ли? – рече Исмаил ага.

– Тебе, Исмаил ага! Стори ми се, че си като другите от башибозука, ама сега виждам: грешила съм и сама ще ти кажа – повечето са под...

– Дур! – викна агата. – Стой! Млъкни, не казвай! Исмаил ага е богат за десетина като вас и ще направя това дете щастливо без гяурско злато... Нека гният алтъните, където са, както гният стопаните им... „На парчета! На парчета! – виеше нещо у него. – Не бъди жалостив с кучката, не замахвай веднага през темето! През ръцете трябва – през китките, през лактите, през рамото, през глезените, през пищялките, през коленете на живо! На жи-в-в-о-о!“

– Исмаил ага! – викна също старата и се изправи бърза като невяста. – А ти отде знаеш колко са нашите алтъни? Още не си ги броил, а? Другите, повечето, са под каменното корито при кладенеца. Достове бяхте с дядо Хаджи, твои са... Грях ще бъде...

Исмаил ага я гледаше, без да шавне, само пръстите му барабаняха по седефа на ятагана.

– Тръгвай, Исмаил ага – помоли припряно бабата. – Спаси ги! Запомни ли къде са?

– Запомних – трепна Исмаил ага.

– Къде?

– Под коритото – отвърна покорно той и ръката му се свлече от дръжката. Сега вече щеше да побегне към пътя, та миг по-скоро да остане сам, да избърше лицето си, да го наплиска с вода и все да е сам.

Погледна бързо детето, извъртя се на пета и тръгна бързо между зелените издънки, без да остави никаква заръчка. И затича. Искаше да спре, а не можеше. Обещаваше си само, както тичаше, да не протака много работата с бабата, да върши веднага, щом се върне тука вечерта. И си казваше още че по-добре ще е да възложи това на някого от слугите

– Бързай, Исмаил ага! – молеше подире му с викове бабата. – Спаси ги!

Подвикна така още веднъж-дваж. После, когато чу галопа на коня и когато зърна феса му да подскача над върхарите в посока към дима, рухна доволна върху тревата.

– Мекере! – рече сега гласно. – Фъшкия! Нейните синове не бяха такива. Тя, която цял живот бе треперала над гроша, изведнъж плати хиляди лири чисто злато за това мимолетно доволство. Синове те ѝ не бяха такива, а той винаги си е бил такъв, само че тя доскоро не бе знаела.

– Фъшкия – поднови тя. – Фъшкия с фес! Хе-хе-хе-хе... Беше ѝ харно. Почерпи се с вода от меха и повтори, додето го преполови. Тогава сипа малко и в устата на Деянка. Задави я, сипа отново и се замисли седнала. Какво да прави по-нататък? Къде да бягат? Както мислеше, полюшна се назад-напред, тупна изведнъж върху тревата, понамести се и не мръдна повече.

Глава трета

1.

Откъм Родопите бе задухал ветрец и сега димните облаци висяха встрани от селото, над къра. Къщата още димяха, ала вече тъй, както бяха пушили през мирните, студени, предпролетни дни.

Бе тихо по сокаците, по дворищата и чаткането от копитата на уморения ат отекваше самотно. Не лаеха кучета, не пееха петли. Не шетаха булки, деца не плачеха. Мъже бяха налягали неудобно край зидовете, по праговете на портите или пък праметнати през плетищата.

Мълчаливо отдаваха селям турските постове, мълчаливо излязоха от къщата на къошето троица помаци, нарамили бохчи с момински чеиз. Само от горния край на селото долиташе някаква кавга и заедно с нея – звън на дайре. Там сигурно имаше цигани.

Имаше пак ред, уважение и спокойствие. Исмаил ага благодари на аллаха, задето ги бе възцарил, и си отдъхна от гнева. Бадемови клони, отрупани с ранни цветове, ръсеха аромат над него иззад дуварите и той съзна мъдростта на аллаха, който бе подранил да изпрати тоя цвят, за да покаже, че живот и красота ще има винаги въпреки всичко. Искаше му се да го помоли за един хубав пролетен дъжд, защото годината отиваше сушава, а житата – слаби, но остави това за следобедната молитва. Тогава всичко щеше да стане според обряда и аллах щеше да бъде по-близо.

Той видя отдалече двата стари ореха в Хадживраневия двор и тъмния керемиден покрив, който не бе рухнал, и марангозаните диреци на пруста, все така ясни и неовъглени. И усети лупането на сърцето си, и сбута коня натам, и влетя през отворените порти. Слугата Зекир застана насреща и пое юздите.

– Да са идвали някои за келепир? – попита Исмаил ага.

– Никой! Всички знаят, че това е агов конак! – отвърна с удоволствие слугата. Бе го хванал съклет в тоя двор, докато всички други правоверни вършеха по нещо полезно из селото. – Само Шабан ага намина, тебе търсеше. Тършува из Гашаровата махала – ако ти трябва... Има сахат със златен синджир. От Даскала... Решид паша му казал да го вземе...

– Голям юнак бил Даскала, а?

– Разходи го – рече Исмаил ага, подаде юздите и зачака. – Навън! – викна след малко той, като видя, че слугата повежда коня из двора. Посочи рязко към улицата и човекът тръгна натам, поизкривен, с рамото напред, като не откъсваше очи от господаря си.

2.

Исмаил ага остана сам. Тръгна към коритото, обиколи го и огледа една по една зеленясалите плочки наоколо. Мъхът по междините им бе стар, многолетен, освен на една: отзад, дето рядко се стъпя, дето не се излива вода, дето мъхът беше нисък, възрядък, разпокъсан.

Не искаше да бърза. Струваше му се, че ако започне веднага, припряно, всичко ще излезе не както трябва и споменът за тоя миг ще бъде некрасив.

Дигна глава към прочистеното небе, пое дълбоко въздух, послуша се. „Кльоок-клак, кльоок-клак“, заглъхваха стъпките на коня и Зекир беше с него. Отдалечаваха се. Но това отдалечаване подсещаше, че ще има и завръщане. Бавно приклезна Исмаил ага до ко-

ритото. С нарочна мудност заопипа краищата на плочите; също тъй мудро, като се мръщеше сам на себе си и като си казваше колко досадна и колко задължителна е все пак тая работа, той извади ножа, за да изчегърта мъха. И тогава му се чу глас откъм къщата.

Скочи към кладенеца и пусна рудана да вади вода. От незнание пусна го сам, без да притисне и поспре с длан дървения барабан. Руданът се затресе, кофата полетя с грохот надолу, като се праскаше от камък в камък, додето плесна в мокрите тъмни дълбини. Тогава всичко утихна и в тишината най-тих бе Исмаил ага.

Тоя хвърли бърз поглед към къщата – там нямаше никого. После погледна коритото – сега го мразеше. Никога не му се беше случвало в живота да върши нещо тайно – заслушан и в най-леките шумове наоколо, да рови за чуждо злато, да скача изплашен така... Ал-лах!

И никога през живота си не бе точил сам вода, никога, от никакви кладенци; а тук вече въртеше бавно ръчката, въжето се навиваше със скриптене; пълната кофа тегнеше надолу с неподозирана тежест, а нещо още по-тежко тежеше свито у него – в корема ли, около сърцето ли – и също се превърташе и той спря въртенето по средата, задъхан, уловил с две ръце ръчката, и отново огледа всичко назад, този път бавно, мъчително извил глава към пруста, към пенджерите, към обора.

Никого не видя и никой не можеше да бъде тук; пък и да имаше някого, не би могъл да му пречи; но нямаше, повече; нищо не се чу и все пак Исмаил ага усещаше, че го гледат отнякъде. Може би той сам се наблюдаваше, може би сам се дебнеше и изненадваше? Защото не бе свикнал да рови така. То бе работа за Зекир, за Шабан ага, само че късметът бе негов. На него поръча баба хаджийка... Кофата тегнеше надолу, той стискаше до болка дръжката; и повика така в паметта си образа на старата: да му каже пак, че сама ги дава, представи си я неясно как кимва, как движи устни и повече видя думите ѝ, отколкото да ги чуе: „Бързай, Исмаил ага, спаси ги!“

Той напъна пак, завъртя бързо рудана и кофата излетя до очите му. Извади я, сипа водата в коритото и спря да почине.

Интересно нещо бе светът. Ако човек избие тези, които имат злато, може после да им го вземе с гордост. То ставаше трофей. Така бяха правили дедите му, така постъпиха конвойните в лозята, братът сега това вършеше. Ако пък човек е милостив и пожали някого, прибирането на златото заприличваше на кражба, на безчестие... Като че и священите книги говореха тъй... Тогава – да убием, за да вземем с чиста душа, тъй ли? Точно тъй, точно това вършеха правоверните мъже открай време досега... А той? Не беше ли достатъчно правоверен, или мъж достатъчно не бе? По-лесно ли щеше да бръкне под коритото, ако беше сякъл там, в Горките, парче по парче? И защо – нали тя сама го изпрати?...

Поиска му се да точи още вода, още много вода да източи. Изми се с част от водата, останалата изсипа също в коритото. И без туй щяха да поят коня.

Така напълни коритото. Слугата вече връщаше отпочиналия ат и спря смаян на портата. Не можеше да повярва на очите си – господарят точеше сам! Беше късно за Исмаил ага да го отпраща повторно навън, а и не искаше. Засега нямаше да рови под коритото. По-късно щеше да стори това и топката, свита у него, се поотпусна.

Той се отстрани, като направи мълчалив знак към водата. Зекир доведе коня също така мълчаливо, потупа го по шията, засвирука му, животното се наведе, издаде дебелите си абаносови устни, целуна течността и сладко засмука.

– Зекир – рече Исмаил ага. – Видял ли си друго животно да пие като коня? Дори човекът не може така... – Говореше му се. Искаше да говори хубави, чисти неща. – За коня чистата вода е като нектара на цветята за пеперудата...

Като нея пие, като нея лети...

Рече и се озърна. Зекир също се озърна. Двамата се погледнаха. Звукът се беше повторил. Бе нисък, гърлен, като от животно и идеше откъм мазата. Объркан, слугата дигаше безпомощно рамене.

3.

Исмаил ага му даде знак да бъде готов, измъкна от пояса тънкия посребрен пищов и тръгна към мазата. Кованата букова врата бе откrehната, той я бутна с крак, възкликна тихо: „А-а-а!“ – и се отдръпна. Някой пошавна в хладната здрачина под него.

Някой седеше върху слизащите надолу стъпала. Един черкезин в бяла гъжва. Стар. Седеше или лежеше, може би искаше да стане, но не успяваше. Вонеше на повърнато вино. Тоя ли го бе наблюдавал през цялото време? Беше ли разбрал всичко?

Слугата продължаваше да пои коня, но без да свирука. Гледаше насам.

– Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл – рече изведнъж прехрипнало черкезинът и една усмивка, мъчителна и любезна, изкриви лицето му. Той протегна ръка за темане ли, за здрависване ли, опрян на другия лакът, но изохка и пак прилегна.

В гласа му имаше нещо много познато и в носа също, и в това обръщение, което говореше за някакъв дом, посещаван някога, за някакво гостоприемство, оказвано някъде, за някакви вкусни неща, ядени от двамата, макар че Исмаил ага никога не бе имал вземане-даване с черкези.

– Живи ли са, здрави... ли са всички... в сарая ти? – изхриптя пак черкезинът. – Какво ново носиш от благословеното село Устина?... Каква sluка те води насам?...

– Ал-лах! – рече Исмаил ага. – Ал-лах! Една вихрушка го поде: в небесата ли го изви, под земята ли го увлече, в селенията на мъртвите ли всред тъмните предвечни страхове, без да го отмести от кованите врати на мазата и от измъчената усмивка по лицето върху каменните стъпала.

– Ал-лах! – повтори Исмаил ага. – Ал-л-лах-х! – После потрети, пое въздух и попита нерешително: – Това, ти ли си... това?

– Аз... – едва изхриптя старият човек. Силите му бяха свършили. – Аз...

Беше наистина той и все пак бе невъзможно. Нали беше умрял, нали всички мъже от тоя дом бяха умрели, а Хаджия-та беше умрял при извора! Трупове не се преобличат, не се наливат с вино...

– Какво търсиш тука? – попита най-сетне Исмаил ага и сам почувствува, че тия думи не са добри. – Как дойде тука, дядо Хаджия? – поправи се бързо той.

– Във Филибе, Исмаил ага... Заведи ме във Филибе... – отвърна старият.

Бе повдигнал главата си от камъка. Едва-едва. Силите му бяха отишли за правене ихтибар на доста. Ихтибарът бе сторен въпреки всичко. Както дълги години наред при всяко посрещане на агата в тоя дом. Сега човек можеше да си почине малко, ала нямаше време за губене, смъртта идеше, нозете му изстиваха и трябваше да настоява за услугата:

– Заведи ме във Филибе...

Исмаил ага го гледаше. Все пак – той бе. Искал е навярно да избяга от общата смърт. За какво? Дали го е видял как клечи при коритото? Достойна среща между достойни

приятели... Свитото нещо у него пак натежа и се превърта – около корема, около сърцето.

– При хекимин, Исмаил ага, при доктор – рече старият. Все пак бе успял да стори добър ихтибар на доста си; бе доволен от това, агите ценят тия работи; ала нямаше ги вече синовете, снахите и внуците, нямаше я Гюрга и самият той бе към края си, не биваше да загине така мърцина родът му... Боже! – При доктор, Исмаил ага... Злато ще ти дам...

– За пиене при хекимин не водят – отговори агата и извърна лице от него. – Как можа баш сега да направиш тоя резил, дядо Хаджия?

Много неща напоследък не разбираше той, ала да зарежеш челядта, която си създал – мъртвите синове и тези, които са имали нужда от тебе в сетния час, – да избягаш сам, стар, окаян завинаги, и да имаш ищах за пиене отгоре!... Ал-лах!

Да бе имал синове, Исмаил ага никога не би ги оставил! Да бе имал само трупове на синове – пак щеше да е с тях! До гроба. И в гроба. Какво по-достойно за един баща на синове от това? Като че му бяха станали мили тия чужди, бунтовни синове, чиито баща бе срещнал така необичайно сега, в час, така неспокоен и скверен за двамата...

Вонята облъхваше лицето му. Той се отдръпна, но тя се разтегна и продължи да ги свързва. Конят вече не пиеше. По мръсотиите на черкезкия чепкен прилиташе муха. И защо пък черкезин? Конят и слугата гледаха насам: конят – извил високо тънката си шия, с малката, умна глава, слугата

притулен зад него. В този миг Исмаил ага чу как Хаджията гъркори, как повърна, едва успя да викне: „Зекир!“ – улови се за темела и сам изля върху грубите камъни и хоросана всичко, което имаше у себе си. Само тежестта, свита вътре, си остана там.

4.

Той пак точеше вода и бе извадил кофата, пълна кофа, мокра кофа, тежка от тоя най-чист дар на аллаха, когато видя, че Зекир тича да му каже нещо. Махна с ръка: „Прави каквото ти казах!“ Бе казал да пренесе стария в къщата, върху одъра му – нажабурка се, изми се, а Зекир продължаваше да стои зад него.

– Той умира, Исмаил ага! – рече тогава слугата. – Има рана в корема...

– А? – рече Исмаил ага, изгледа го миг-два и тръгна натам.

И чак тогава видя, че старият бе повръщал вино и кръв наедно. Кървави бяха сега устните му и много кръв – изсъхнала, съсирена и прясна – имаше на ризата под чепкена.

– Как стана тая работа, дядо Хаджия? – попита ласкаво агата, като изтърсваше водните капки от ръцете си.

Хаджията се бе опрял на лакти върху стъпалото, обронил глава. Дремеше ли, кръвта ли си гледаше? Не чу. Не отвърна.

– Дядо Хаджия! – подвикна агата и сега старият дигна глава.

– О-о-о! – рече учудено той. Дълго бе чакал в тая маза агата, на него се бе надал и като че го бе сънувал да идва преди малко, като че го бе посрещнал вече с добри думи... Но сега Исмаил ага стоеше горе наяве, цял сърмалия, усмихнат. И вече наяве трябваше да му се повтори същото. – Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл – захриптя отново старият. Той вдигна пак ръка за темане, но пак се люшна, опря брада о стъпалото и продължи така: – Какво ново от... благословеното село Устина?... Здрави ли са всички... живи ли?

Не отговори на ихтибара му Исмаил ага. Затвори очи и му се искаше нищо да не е чул и видял. Атът подритваше с подкова по плочките, „сиф-сиф“ – свистеше опашката му,

сигурно мухите го мъчеха. Сити врани приплясваха веднъж-дваж с криле, за да се задържат по-здрави за клоните. Пчели жужаха по цветовете на бадеми и сливи, пушка пукна някъде – ни близо, ни далеч – и някакъв неясен рев долетя – в маза ли нейде убиха някой укрит? Бе ли имал поне време да им изкаже той почитта си? И пак пчелите и атът, и враните, и едно друго човешко дихание освен неговото...

И чак сега съзна Исмаил ага, след много години, какво точно са означавали словата на стария – и днес, и всякога по-рано, и тук, и навсякъде другаде – за него самия и за всички други аги... Сърцето му бе искало топлинка, за нея бе идвало то в тоя дом – не за пържолките и агнето, не за бялото и червеното вино, – доволно бе стояло на чардака, доволно си беше отивало, отнесло онова, което му липсваше в Устина. Доволно и излъгано.

Лед дъхаше от любезните думи. И необяснима сила, и падение едновременно – иначе не биха могли да бъдат изречени. Но някои трябва да е принудил устните да ги изричат. Няма на света човек, който сам търси да се унизи. „Ал-лах, кой го е сторил това? За кого, ал-лах? За твоите правоверни ли?“

– Как стана тая работа, дядо Хаджия? – попита уморен, помрачнял и още по-ласкав той.

– Хекимин! – отвърна старецът. Ихтибарът бе направен. Ред беше вече на доста да му помогне. – Филибе...

Глава четвърта

1.

Той имаше нужда сега от доктор и от нищо друго. Не идеше да разправя как бе станало това, как се беше крил в дерето след стрелбата, без да стигне до извора; как беше видял сетне, че лежи до един убит черкезин. Не идеше да разказва как и защо стана тъй, че запълзя с дрехите му насам, а не към църквата, и как страшно безбожно му се живееше, как не биваше златото да загине с рода му – грош по грош го бяха печелили от лозята при каръчите, то не бе крадено. „Не е вярно, господи, че съм го откраднал, че било дядово – на дяда Враня – и той ми го бил казал, когато го ухапа усойница в корията; само двамата бяхме, господи, но нищо не ми каза тогава и не съм се клел да го покажа на тати и чича, та да го разделят на братята и братовчедите; грош по грош сме го сбирали с Гюрга, то беше мое – ако съм имал нещо изцяло мое, това беше златото...“ Ни веднъж не го беше подвеждало то, ни веднъж не го измами, ни веднъж не го огорчи. Жената и децата не са му били тъй верни.

Слънцето във грееше. На границата между тъмното и светлото стоеше Исмаил ага. Половината от Исмаил ага. Блестеше тая сърмена и копринена половина, блестеше и питаше как е станало всичко: къде, кога, с пушка ли... „Чуваш ли ме, дядо Хаджия?“

„Чувам, чувам, не съм глух, с пушка трябва да е било, наблизко човек не видях.“ Той винаги бе мразил пушките – и тия, дето Насьо ги докара преди Великден с мулета, и ония, дето сетне избиваха децата му едно по едно, и тая, дето го рани в дерето. Ала имаше и божи пушки, макар че бяха в турски ръце. Негова работа си е, на всевишния, кому ще възложи възмездие, Такава пушка уби Даскала, дето си бе наумил песен да пеят за него... „Когато те пазаряхме за училището, Даскале – рече му накрая в църквата той, – ти целуна ръце на стареите и моята – ей тая! Защото ти дадохме двеста гроша повече от татарпазарджиклии и защото иначе няма хляб за таквиз... Хиляда и шестотин гроша за годината – това са алтъни! Искахме внуците ни да станат по-добри търговци от нас, а ти на златото с големство се отплати... Но и да беше се сбъднало твоето, Даскале, и да си бяха отишли турците, ти пак щеше чорбаджииски ръце да целуваши. Таквиз като тебе властвуват от ден до пладне, а животът си е живот – и под турско знаме, и под българско...“ „Твоята верица!“ – кресна му оня тогава, ала не го застреля. Излезе навън да умре. Само че смъртта му не трябваше да бъде такава, ех, не трябваше! Такава смърт не плаши младите, тя само ги подккоросва.

Половината на Исмаил ага продължаваше да пита: „Как? Как? Как?“ – старият се чудеше, че по-добре помни смъртта на Даскала, отколкото своето раняване, пък и нямаше нищо за помнене освен дългата болка, започнала от дерето без гърмеж; защото, макар да бяха стреляли преди туй, в мига, когато тя се стовари върху кръста му, той не чу нищо: само тя беше – дългата болка, която се сурнеше като пребита змия към мазата, за да се скрие в тъмната, позната дупка, болка, безкрайно проточена край трупове и дувари, през лайна и плетове; тя покриваше с мъгла всичко, откъдето мина, и сега старият знаеше само, че е минал край неща, където го е боляло: през един сокак, където болеше повече, през двор, където болката намаля, края мъртвия дом, където сам замря от болка. Само чрез болката ги помнеше, само болката им даваше имена. И му се струваше, че тя оставя следи подир себе си – както охлювът по листата, както прекършената змия сред пепелта на пътя, – че по тия следи може да бъде намерен. Ала не толкова поради лугата

на кръвта и ометената земя, колкото поради гъсто наслоената болка, която всеки би усетил, стига да тръгне веднъж по същия път. И как да обясни сега каква бе тая могъща и неясна сила, която го домъкна въпреки всичко до мазата, и как да не сложи уста под канелата след тия четири жадни денонощия, при тая жарава в корема, как да разправя сега за това! И не може, и не бива, и силите свършват, и трябва да се бърза...

Но половината от Исмаил ага блестеше и не бързаше. Тя го гледаше с едно светло око, говореше нещо с половин светла уста и като че питаше дали дядо Хаджия знае какво е станало с баба хаджийка и с внуката.

– Хекимин! – отвърна старецът. Той знаеше какво може да се е случило с тях. Още тогава знаеше, че не ще им помогне, и много по-отрано го бе знаел, като че се бе родил с това знание... Не можеше да има спасение. Ако бе допуснал за малко, че е възможно, сигурно би се затързал обратно към църквата... Не се боеше той от смъртта – боеше се от безсмислието, от това, че всичко загива напразно. Дори от пъкъл не се бе побоял на младини, макар тогава да не знаеше още че стореното не е грах. Бе решил да ври во веки в катрана, стига тук, на тоя свят, дядо Враневите внуци да станат някога Хадживраневи, без да се товарят с нови грехове и терзания... Това не беше ли саможертва? – Защо чакаш, Исмаил ага?

Ако чакат все така, кръвта ще се излива непрекъснато в корема му и той все ще я изхвърля, додето свърши. И така ще си стане зян златото, без да влезе пак в работа, без да го зарадва отново... Той трябваше да намери радост или забрава поне и вече знаеше как... Много пъти бе стигал до Едрине, до Истанбул, бе чувал от еснафа, че ако рече, с пари човек може да изживее там чудни нощи, с едни по-други жени, непознаващи труд и пот, създадени само за веселба... „Ала все пастрех, господи, за синовете и внуците. Артък грош не похарчих. Защото златото е като пчелата – иска да сбира мед и да се рои – иначе загива. Правех сметка да има достатъчно и за тримата, когато го разделят някой ден, та да не се загуби силата му и да не започват пак отначало като мене... Младостта ми отмина тъи, а аз все пастрех и пастрех...“

Той пастреше тогава, без да забравя какво изпуца в Истанбул, и съжеляваше, и не съжеляваше, защото знаеше, че това е само прищявка, защото имаше сума залисии и не бе никак самотен... И чак на старини, когато синовете го отмениха във всичко, когато не лягаше вече изморен, а старата почна да спи при внуците, той взе да сънува тия никога невидени момичета в самодивски ризи и с коси до петите... И го беше срам, и чакаше да мине още някоя и друга година, за да се усмири кръвта му и да свърши всичко това... После, в църквата, когато губеше едно по едно близките същества, задъхан от ненавист към ония, които ги бяха докарали тук, когато никак не му се умираше заради чужд серсемлик, а не знаеше и за какво ще живее, той си спомни неочаквано, че има още нещо на тоя свят – пренебрегнато, кощунствено и спасително, – нещо незагинало, което го чака отдавна, отдавна...

– Защо чакаш, Исмаил ага?

– Зекир! – викна агата. – Една талига!

Старият видя как слугата хукна към портата и тежестта в корема олекна... Нямахте ги вече синовете, снахите и внуците. Бе сигурен, че и Гюрга я няма. Всички го бяха измамили. Инак и с куршум би се върнал, не би поел към златото, към хекимина, към Филибето... Ала и хекимин да имаше сега, далеч бе все още Филибето, а безкрай по-далечен оставаше Истанбул... И много уморен бе той за такъв път, стар и ранен бе и може би най-напред щеше да му трябва

къщовница да завива всяка вечер загрят камък при нозете му... Боже! Сигур селата сега са пълни със сироти невести, а той е свикнал на дом и деца... Гюрга ще разбере горе на небето, че не е могло иначе, и Павльо ще му прости, стига да не пресъхне хадживраневската кръв, съсирена по тия стъпала...

– Защо чакаш, Исмаил ага?

– Талигата чакаме, дядо Хаджи. Ей сега! Старият си спомни, че слугата бе хукнал към вратата, и тежестта му в корема пак олекна. Той знаеше, че от тия рани се умира, но неговата рана или не беше смъртоносна, или господ го пазеше, защото не умря нито в дерето, нито тук, макар да я бе налял с вино. „Як човек съм си аз, много як!“ – реши старият, както бе решавал неведнъж през живота си. И Гюрга беше яка, навремето той си казваше, че такава жена и такъв мъж не могат да не бъдат благословени от господ, и господ ги беше благословил, но синовете поискаха още много и господ прибра благодатта си; не бе прибрал само златото и него – родоначалника... „Господи, не е ли поличба туй?“ Беше поличба, разбира се, и не единствената. Първата бе дошла в корията, чрез змията, втората – в дерето, чрез черкезина; а третата – тук, в мазата, чрез Исмаил ага... Кой го изпрати за помощ тъкмо в тоя час? Поличби като тия на Авраама.

2.

– Исмаил ага – рече старият, – нали големите хекимини лекуват такива рани?

– Има си хас! – отвърна агата. – Че защо иначе ще са големи хекимини?

– При някои френеци, нали?

– Ще гледаме при френец.

– Искам на слънчице – рече старият вече без болка и усилие, но бавно, като насън. – Измръзнах в тая маза... Студена я направихме навремето. Заради виното. Лятос да е студена, а зимъс – топла.

Исмаил ага сложи кърпа до чепкена си, пое под мишница отежнялото тяло и го измъкна навън. Кундурите на стария изтракаха по стъпалата, поораха из пясъка и спряха в градината към зюмбюла. Там пръстта беше мека, топла и агата го положи връз нея.

Тишината над селото бе гъста. Слънцето още грееше, но клонеше вече към залез и димът над къщите бе потъмнял. Една муха се застрелка със звън над стария и агата клекна па го варди с кърпата.

– Исмаил ага – рече още по-леко той. – Яка душа нося аз. Ще има да се дивят още хората от мене... Много ми се струпа върху главата, ама...

– Спи, почини си – рече агата.

– Ще си почина малко – отвърна той.

– Без почивка не може – рече агата.

– Цял живот съм се трепал – отвърна с наслада той, чзщото с наслада си спомняше за това трепане. Трябваше да си почине, че много работа го чакаше и занапред... Сега му се искаше да построи църква, нямаше нищо по-важно от църквата, само че не знаеше къде и на кой от светците да я воече, „На Павел... на Павел...“

– Исмаил ага, остана ли нещо от църквата?

– Стига, стига, почивай сега!

– Сега ще си почина.

Зюмбюлите ухаеха, той опипа земята там, дето беше десницата, намери един стрък, поиска да го откъсне, но не можа. Усмихна се тъжно и го погали. Гюрга ги беше посадила, Гюрга, още млада невяста.

Години наред ѝ се бе наслаждавал той да я гледа от пруста как върши нещо из двора – висока, бедреста и стройна, бяла и лека като от салкъмов цвят, – да плува из двора, да го изпълня целия, да го изпълня тъй, че и къщата, и оборите, и орехите да изглеждат малки пред нея. Бе му драго да я гледа така, да си спомня, че и вчера е била същата, и лани, и по-миналата година, да съзнава, че и утре ще бъде такава, и други ден, и догодина, и до амина... И като стисне на пруста очи, да я види пак до себе си, както е била през хилядите минали нощи, както щеше да бъде и през хилядите други – още неминали... Но с очи, само леко стиснати, та да я вижда малко и наяве, защото, да не я гледаш наяве, това си е чиста загуба. А той беше добър търговец, несвикнал да губи. Нощем и свещ палеше, та да я гледа. Тя обръгна на това, пък и нямаше от какво да се срамува. Броят ли са жълтиците на тъмно? Златото срамува ли се от светлината? И тъй, седнал на пруста, замижал с очи, виждаше я едновременно и в двора под слънцето, и вечер в собата на свещ.

Тя бе хубава, ала не с такава хубост, че да тропкаш до нея на хорото. Твърде едра беше и сама отбягваше да играе – дори по сватбите. Хубостта и бе за мъж като него, който никога не си бе губил времето по мегданите, хубост, здраве и сила, замесени в едно тесто, замесени тъй, че да им станат тесни нощвите, къщата, имотът, родът, и да кабардисват все повече и повече, непрестанно, дори когато те двамата бъдат вече мъртви. Да кабардисват от коляно на коляно во векц веков, за слава на Хадживраневите от Перушица... Негово беше това тесто. Той го бе търсил навред по селата, без да зяпа към богатските дворове, додето го съзря изпълнило дома на воденичаря в Куклен. Веднага разбра, че друга не му трябва, и наистина не му трябва, макар еснафът да си говореше за ония жени в Истанбул и макар че той даваше ухо на приказката... „Не вярвай на приказки, Гюрго – рече той, – и през ум не ми е минавало с друга... От тебе тайни няхах аз – ти знаеше дори жълтиците къде турям... Не знаеше само откъде дойдоха първите жълтици, но то беше, защото исках да бъдеш спокойна, да не сънуваш лоши сънища, да не вървиш подплашена и зла между хората, да не наплашиш и синовете ни... Не казвам, че са откраднати, Гюрго, няма такава нещо“ кълна ти се, само че хората станаха зли, завистливи, очите им урочасват човека, стига да е малко по-слаб – урочасват го и той става като натровен... Пазех те, исках да си най-чиста, най-горда в селото. Ненатровена. И синовете също... Тайни? Има си хас! Пък и ти сама знаеш как сме спечелили всичко грош по грош в лозята при кръчмите, при Хадживраневите каръчи! Ти ме направи човек – не е ли тъй? Толкоз пъти акъл си ми давала и аз все съм мълчал; слушал съм дори когато волята ми е била друга, защото умна беше и зян от твоите приказки не можех да имам...”

3.

Ръката му все още пълзеше между зюмбюлите, щеше му се пак да ги види, но нямаше сили да се дигне, можа само да поднесе пръсти до лицето си и дълго да поема така синия дъх, останал по тях. И понеже идеше часът на залеза, а лекият планиняк чистеше дима към къра, избърсваше го от дворищата и от небето, без да отнася синия дъх, понеже небето винаги е било добро със стария, а Гюрга, която беше садила зюмбюлите, бе горе – изведнъж целият небосвод стана зюмбюлен. Зюмбюлен от край до край. Лъскав и дъхав. Бе му драго на стария, че вижда това, и мъчно му бе, че го вижда самичък – нямаше на кого да го покаже. Исмаил ага беше далече, далече от душата му, той клечеше смръщен над него, гонеше мухата и добре, че поне вече за нищо не питаше. Нямаше ги

всички ония, на които би искал да покаже сега зюмбюленото небе, тъй както нямаше да ги има и за златото му.

„Защо така, Гюрго? – рече той. – Защо така, Павле? Защо направихте тъй, защо ме оставихте сам? Задето ви създадох богатство ли и задето поех греха върху себе си?“ „За свобода и чест, тате!“ – отвърна Павльо – без рани, едър, тъмнолик като него и светлоок като майка си. „Който има злато, той има и чест, сине!“ – „Той има половина чест, тате, трябва ни и другата половина!“ – „Това не са половини от едно и също нещо, сине – искаше да каже той, – те са като виното и комката – почти еднакви, ала твърде различни. Оня, който се е отдал истински на първото, не може да се отдаде истински на второто и да бе знаел ти с какво си закърмен, тая дума чест щеше да ти засяда в гърлото!“ Но пак премълча, както бе премълчавал тайната цял живот.

Да бяха знаели синовете и майката това, което той знаеше, да бяха сънували лоши сънища като неговите, да бяха вървели подплашени и озлобени между лошите хорски очи – защото те са винаги лоши за теб, когато знаеш, че не могат да бъдат добри, – биха го мразили може би, но биха го и тачили едновременно. И биха се сбирали около него, както ергелето се сбира в гръмотевична нощ – гръб до гръб около стария изпитан жребец – най-свирепия може би и най-силния, този, който е погубил със зъби и копита своите най-добри съперници. Защото биха познавали единствената истина в живота, единствения източник на силата и биха се бояли повече от кротките, дебнещи очи на селската глутница...

...Дали щяха да ги поамаят тогава сладките думи на оня голтак Даскала, дали не биха усетили в тях воя на гладните кучета? Умни бяха те и биха разбрали, че един такъв Даскал управник ще бъде сто пъти по-опасен от пашата във Филибе, умни бяха – големи, умни младенци, измамани първом от баща си, а после от Даскала. Пет пари не биха стрували сладките думи на Даскала, ако бащата не ги бе измамил преди това... И сега ги нямаше – нито да вземат златото, нито да видят небето.

Небето ли? Старият впери отново очи нагоре, но вече нищо не видя освен един гарван, който се плъзна бавно над него, без да маха с криле, и освен ръката на Исмаил ага, която гонеше мухите. Това беше неговото небе сега. Дори не помнеше какво толкова му бе харесало там.

– Исмаил ага, слугата ли ще ме води във Филибе?

– Ще видим – трепна Исмаил ага. – Ти за това не мисли.

– Не мисля, но може пак да заспя... На слуги вяра нямам... Тук има една пунгия... Извади я, Исмаил ага...

Той посочи повече с очи, отколкото с ръка джоба на черкезките потури.

Исмаил ага се поколеба. Не му беше сега до пунгии. Старият щеше да умре. Той не биваше да го повежда към Филибе, а и не знаеше какво друго да стори. Канеше се освен това да му каже за бабата и внуката, а все отлагаше, защото това щеше да бъде и радост, и укор за доста.

– Извади я, Исмаил ага!

Потурите бяха олайнени от сурненето по улиците, но Исмаил ага се подчини. Бръкна, като се мъчеше да не гледа много натам, и извади пунгията. Тя беше тежка, с навлажнена кожа. Сигурно бе изровена изпод канелата на осмата бъчва с десетте чембера.

– У тебе ги оставям, Исмаил ага – рече старият. – Преброй ги пред аллаха. Той да ни е свидетел. Ти ще плащаш, какъвто масраф има около мене, пък сетне ще теглим калема.

4.

Всичко това беше измама. Нимъде нямаше да води Исмаил ага своя умиращ дост, никакъв масраф нямаше да прави за него и никакъв калем нямаше да теглят след това. И понеже старецът не споменаваха какво трябва да бъде направено с жълтиците след смъртта му, кому трябва да бъдат дадени, а не можеше и да пита човек за това, те така или иначе щяха да останат на Исмаил ага и аллах щеше да е свидетел, че друг изход няма. Стига да пожелаеше, това злато щеше да бъде негово, без да е пролял кръв, без да е измамил никого, и все пак, свързано с една смърт. С една смърт, която чакаше нейде наблизо заедно с враните по клоните на тия орехи, смърт, която само Хаджията още не виждаше. Колко ли други смърти са видели тия жълтици? Какво ли би могла да разкаже всяка от тях? За кротки смърти със завещания и за смърти на заклани хора, пърхащи като пилета, окървавили всичко наоколо...

Неведнъж бе мислил Исмаил ага за сложните тъмни пътища на светлото злато. Често, когато броеше нощем своите жълтици, подгънал нозе върху килима, когато пламъчето на свещта играеше отразено по всяка от тях, хилядократно умножено върху тъмния килим, той се запитваше откъде ли, през какви ли хора е дошла до него ето тази стара, изтрита пара например с буквите на неизвестна за него държава, с образа на неизвестен владетел. Най-старите бяха най-изгладени от пръсти и броење, с най-малко медни примеси, попили през вековете най-много лъснали човешки погледи. Техните пламъчета бяха редки, но странно силни и тайнствени, пръснати тук-там между по-слабите, също както ярките силни звезди по небето са по-малко от бледите, но не се губят всред тях.

И така наведен над яркия, тайнствено трептящ център на някое златно съзвездие по тъмното небе на килима, той виждаше понякога историята на това злато. Виждаше как се избиват един друг златотърсачите, когато намерят жилката му, как умират един след друг онези, които са го притежавали отсетне; търговци, разбойници, войници, пълководци – победени от по-млади и по-силни търговци, разбойници, войници и пълководци. Неговият прадядо, знатният спахия, бил разказвал какви знатни хора по разни земи е заклал, додето събере богатството. Името на прадядото се помнеше, но помнеше се също така и с гордост и умиление се споменаваха в рода името на граф Андраши, силен и доблестен рицар, честно победен и заклан край Будапеща... Като че кръвта, благородството и златото на двата рода се бяха слели в тоя страшен час, за да съществуват отсетне заедно с Устина... Ала не всички бяха графове, не всички бяха запомнени и не всички бяха рицари спахии, та да разказват за победите си...

Хаджията се усмихваше като в сън и тънка струйка кръв се оттичаше от гънките на устните му. Дали бе размишлявал и той върху пътищата на жълтиците си? Те ли му помагаша сега да не вижда смъртта си? Те ли му пречеа да умре, както приляга на човек като него?

Против волята си Исмаил ага държеше пунгията и я гледаше. Отдавна знаеше той, че златото не тежи като другите вещи, но чак сега почувствува както точно значи това. Пунгията тежеше в ръцете му като отрязана човешка глава. И ръцете си бе издал напред, като че се пазеше от капките кръв. И въпреки това, още неотвързана, тя го насърчаваше, излъчваше тихо, гальовно шумолене, светъл шепнеш звън, тоя звън преминаваше в пръстите и кръвта го разнасяше по жилите на цялото тяло.

Глава пета

1.

В църковния двор, там, дето свършваше плочникът и започваше копривата, на припек до оградата продължаваше да лежи жълт и охтичав Даскала. Бе сякаш жив, главата му си стоеше неотрязана, но пищовът се беше изплъзнал от охлабената десница, а ланецът на часовника не блестеше вече под разкопчания френч. Бе свършило времето на Даскала. Часовникът му навярно отброяваше сега времето на някой от победителите.

Под сянката на стария чинар на десетина крачки от трупа бе сложена маса с няколко стола. Решид паша седеше умислен там, разпитваше вяло водените лица, един драгоманин се опитваше от време на време да превежда, намесваше се и гърбавият кафеджия Гуджо, бяха го турили на стол като председател на погиналото село, той беше опазил всичко, което бе имал, гордееше се с това, както и с мисълта, че неговото присъствие тук придава законност на воденото следствие, седеше и все подхвърляше, че според него всички нишки водят към хаджи Враня, ала пашата можеше без драгомана и без Гуджа, той често им правеше знак да мълчат. Тогава те мълчаха, а писарят записваше старателно всяка дума, произнесена от свидетелите.

Решид паша питаше лицата познават ли тогози, дето лежи там в копривата, какво знаят за него, какви бунтовни думи са чували от устата му, разполагал ли е с много пари – московски пари, – казал ли е той, че като се дигне въстанието, ще дойдат отнякъде чужди войски да помагат, и къде според тях може да е оставен неговият писмен завет или пък клеветническото писмо до чуждите консулства във Филибе, защото през последните нощи той често е търсел самотни кътчета, дето се е отдавал на писане.

„Така е, паша ефенди, така си е – отговаряха двете оцелели бабички, извадени от някакви мазета, – точно така е!“ – И се кръстеха непрекъснато.

„Не сме виновни, паша ефенди – обясняваха неколцината чорбаджии, които бяха успели да отведат овреме семействата си в Устина. – Не знаем, от нас криеха и като усетихме, рекохме си: в Устина е спасението, тия, лудите, ще ни погубят... Не сме виновни, паша ефенди...“

Отегчен, не получил ни веднъж що-годе някакъв отговор на въпросите си, Решид паша махаше с ръка и заповядваше: „Други!“

Една мома, бяла и хубава, с още мокри коси, доведена току-що от някакъв кладенец, дето се миела, с несъсирени рани от мъжки зъби по лицето, изслуша пашата спокойно и кротко, само малко разсеяно, той дори се почуди отде взема сила това момиче да се държи на нозе, изслуша го тя спокойно, па запретна изведнъж полите си, запляска се по издрасканите млади мяса и закрещя страшно: „Нà, и на тебе, паша ефенди, твой ред е, нà, нà, нà!“ Едва я отведоха.

Мъж от бунтовниците не можеха да му доведат. Тогава Решид паша заповяда да претърсят черквата и трупове. Надяваше се да намери под някоя плоча или в някоя пазва онова, което Даскала беше писал през последните нощи. А Гуджо пак напомни за хаджи Враня – не току-тъй бе изчезнал той от църквата, пък и синовете му бяха на баша...

2.

„...Искам на вас, оживели българи, и на вашите внуци да кажа някоя и друга дума, та да не ме поминете с лошо. Защото приказки разни ще има, а не бях лош човек. На мъртвите доста съм говорил – и в училището, и в църквата, и по домовете им. Те ме разбраха. Не вярвам някои от тия, които ме разбраха, да остане при вас. Па и аз, като знам, че ще съм мъртъв тогава, реших да направя тъй, че моето слово пак да ви наиде.

Мене ме изучи на четмо и писмо големият наш даскал Христо Данов от Пловдив, когато бях вече петнайсетгодишен. Наеха го тогава перущенските първенци и моят зет Рангел Гичев ми рече: „Петре, искам да учиш и ти, та да ми водиш сетне сметките.“ Защото надалече търгуваха вече нашенци, чак до Истанбул – с виното, тютюна и пашкулите на целия край, – а бяха неуки.

Късно есента в двора на църквата издигнаха за няколко дни две стаи – едната голяма, за учене, другата за жилище на даскала. За по-евтино измазаха стаите без хоросан – само с глина и слама. Когато почнахме учението, от стените поникна жито. Много влажни бяха стените, пък и дъждовна бе нея есен и даскалът не даваше да скубем стъблата. „Нека класи – казваше той – за срам на първенците!“ А пък те, като ни навестяваха и като виждаха класовете викаха: „Даскале, това е добър знак – берекетлия ще е училището.“

Учих аз заедно с девет-десетгодишни деца, та ме беше срам да приидам и дохождам с тях. Още в тъмно, кога даскалът ставаше от сън, заварваше ме да паля печката в голямата стая и не се сърдеше, а се радваше и показваше ми букви и книги разни, додето станеше видело и за другите. И още същата таз зима направи ме помощник свой, защото доста вече узнах и много бяха децата, та не смогваше сам. Па и слушаха ме те заради годините ми.

Дотогава и мъжете, и момчетата ходеха с бръснати глави, с един кичур, оставен отзад и сплетен на плитка. И китайците така ходели, и старите българи, па и турците, та не се знаеше от кого сме взели тоя обичай. Но даскал Данов каза, че в повечето градове и села български нашите не признавали плитките и че сега вече това било белег на турчина. И че понеже училището е българско, забранява се на турчета да влизат в него. Разпъди ни по домовете и тогава с резове си отидохме ние.

На следната сутрин децата взеха да идват с бащите си и бащите увещаваха даскала, щом настоява толкова, нека обръсне плитките на питомците си, та да не реват и да си пуснат сетне коса. „Ама нали имате бръсначи – отвърщаше даскал Данов, – щом бръснете цели глави, ще успеете и по една плитка да махнете.“ „Не, не можем, даскале – казваха те, – молим те, свърши тая работа, учен човек си ти.“ „Видиш ли, Петре – рече ми веднъж даскалът, – много може народът ни, но не може да си обръсне плитката сам. А още много плитки чакат реда си.“

Той най-напред моята обръсна, а сетне аз като помощник негов също взех бръснача и така за седмица-две обръснахме плитките на вси ученици – сто и осемдесет на брой. След. години, когато сам станах даскал, и възрастните вече не носеха плитки.

Разказвам ви тая история с плитките, защото за мене тя откровение за съдбовни неща беше, също както появата на Светия Дух е съдбовно откровение за протичките наши християни. Много ходих аз после по света, и в Пловдив учих, и в Белград също, в Букурещ и Браила бях, на Раковски и на Дякона съм помагал, но всичко от бръсненето на плитките започна.

Премеждията свои сега пропускам нарочно – било що било, – взел съм повече от селяните свои – дал съм повече. А сметките на зет си не пожелах да водя. Той аслъ отрано прозря, че ще стане тъй, та бе престанал да ми праща пари за учение. И само защото много заслабнах от недояждането аз и се побоях, само за това реших да подаскалувам на село, дето животът е мирен и сит.

Но мир вече и на село нямаше. Всеки очакваше да стане нещо голямо. Гърция се бе освободила. Сърбия и Черна гора също, ред бе на нас. Кога моят стар познат от легията – дякон Левски – дойде за пръв път при мене в Перушица да убеждава хората за комитет, те го превариха с питане: „Кажни ни, Дяконе, кога да почнем хорото, а то тъпнът ни е отдавна готов.“ И той, дошъл за едно, отвори приказка за друго – че морето не е до коляно, че делото иска време, грижи и работа.

И в ей таквиз грижи мина даскалуването мое тук, и много задължения аз не можах докрай да завърша. Спасявах уж легенди и сказания, които умираха от старост, започвах и оставях, започвах и оставях, а сега вече изоставям това начинание во веки. Но понеже тия дни за Перушица ще се родят нови легенди и вехтите съвсем ще потънат в забвение, заедно с името на старинний град Драговец, аз искам да помена слово за него.

Разположен е бил Драговец по на юг, в полето, и неговите съсипни може би няма да дочакат бъдещите даскали. Много се каних да разровя земята около тия стени, но тъй и не сварих. А говори се от старите, че някога, когато бил нападнат тоя град – от кого забравено е вече, – оцелелите драговичени се преселили тук, в първите гънки на планината, където е сега Перушица. А нарекли селото отначало Перуншица – сигур по името на Перун, бога на гръмотевицата, старославянския Зевс. Деца Перунови или жертви Перунови са били прадедите ни? С един френец, пътешественик, който остана за по-дълго време при нас и които си носеше разни уреди, измерихме, че астрономическото положение на Перушица се определя от меридиан 29°9' и паралел 42°5'.

Без наука не може и ако бяхме свободни, щях да изуча какво е помогнало на Алтънспахълъ Сулиманоглу и на моллите да обърнат в своя вяра рупчоските планинци около Тъмръш.

Казваме си ние, че това станало, защото нямало горе такъв Рогльо като нашия, но аз неведнъж се питах: а защо са нямали? Като чоплех из паметта на старите, не можах да открия там спомен за голямо общуване в миналото със селата от Рупчос. Главно кавги е имало с тях – за мери, гори и пасища. Дали тяхната камениста земя и тяхната гладна озлобеност към нази не са помогнали на турците? Нали освен опазването на живота измяната им е обещавала привилегии и ситост? Не вярва ми се да е било само от страх. Макар да говорим така на народа, повече от планинците са мъжаги.

Събрал бих всички песни, легенди и сказания от полето и планината, свързани с потурчването, разчепкал бих миналото до дъно, защото ония, които държава ще градят, трябва да знаят много и най-паче – кое яде боба на народността.

Бях скромнен човек аз, ала съдбата стори така, че за добро или зло ще ме споминате. Искан в такива мигове да заставам ясен пред вази. Ако не се запази мой портрет дотогаз, когато ще идвам от гроба, знайте, че приличах по вид досущ на великия наш Раковски, с такова тъмно, изпито лице, със същите мустаци. Тая прилика беше природна, но аз гледах да я усиля, колкото и с каквото можех, като не считах това за смешно. Защото престава да е смешно едно скромно, благородно подражание, подтикнато от безмерна любов към всичко родно, възплътено в тоя лик титанически. За такова подражание ме

чака вече някъде куршум нечий. Само че очите ми обикновени бяха и гледаха меко освен в минути на слабост и ярост. Нямах неговите вечно горящи въглени в очните глобове. Той бе създаден да води цял народ, а аз – едно село. Още го помня като командир на легията – в тъмнотеления плащ свой, с червено сукно подплатен. Министрите на цяла Европа, аташирани в Белград, му се кланяха...

* * *

Тая пролет, кажи-речи, престанах да даскалувам. В училището с децата главно песни за юначни българи учехме. А в църквата, отбягвана доскоро от мене грешния, взех да зова на борба с помощта на Лука и Матей. Ала чужда беше за мене оная лекокрила вяра във въстанието, която мнозина вече бе обладала.

До вас например ще стигне и споменът за Васила Соколски-Доктора. И с хайдутинска работа беше имал той, и в тъмница бе лежал. Накрай стана фелдшер в селото. Здрав, безгрижен, с вечна усмивка на устните, като дете наивен беше той Соколски, готов всяка минута да пламне от ентузиазъм. Доброто му сърце таеше една омраза само, но безпределна бе тя... Той беше между първите помощници мои заедно с Павел Хадживранев и Спас Гинов. Колкото ме радваше, толкова ме и плашеше той човек... Не знаех къде е сега и кои къса месата му: джелати в тъмницата или орли в планината...

Та през март, когато Бенковски слезе от балкана при нас четиримата, предрешиен като тежък търговец, ние чухме от устата му, че и Пещера не ще въстане като много други селища... дъждовна нощ беше, апостолът бе прогизнал целият. Уморен бе и мъртво тъжен. А и аз не можех да го ободря много – колкото пушки бяхме намерили, все лоши бяха. Сами турците ни ги продаваха, та да си вземат винчестери модерни. Ала за голямо учудване и смайване мое апостолът остана твърде доволен от работата ни. Каза, че никога не сме имали толкова пушки. Каза още, че не знаел как върви делото по другите краища, но че в нашия край заедно с Панагюрище, Батак и Брацигово най-много от Перушица очаквал.

Докато говореше, отлитнаха яко дим умората и тъгата от лицето му. Изправи се той посред стаята, огледа ни орлово и с една усмивка, показваща, че всъщност главната сила е съвсем другаде... Не посмях да го попитам пред всички къде е тази сила, защото порано дума за нея не бе ставало и гаче трябваше в тайна да бъде запазена. Аз хич не можех да я видя извън селищата, всред които сме били държали лично място – с това вехто, оскъдно оръжие. И не ми беше лесно да го гледам апостола тъй доволен при такова калпаво положение.

Но Бенковски продължаваше да се разхожда из стаята със същия поглед, със същата усмивка и говореше ни той за сладката победа, която ни чака, като махаше отсечено с ръка, сякаш държеше калъчка. Соколски грееше от щастие и думкаше с юмрук по масата. Той никак не виждаше какво става с мене, как се споглеждат Павльо и Спас. Аз все смятах да поговоря с апостола на изпроводяк, но кога стана време да си върви, той поиска да бъде придружен от Соколски. „Апостоле – рекох, – нека аз, познавам по-добре сокаците и къра!“ Но тупна ме той с десница по рамото и бодра, и твърда като камък, па рече: „Лоша е нощта, Даскале. За тебе – готова болест е тя. Ценен човек си ти, ще те пазим!“ А усмивката му весела, загадъчна и сурова бе.

И когато представители от всички комитети трябваше да се сберат в Оборище за определяне деня и ръководството на въстанието, от Перушица заминаха Соколски и Спас Гинов. Соколски бил чакан от апостола и получил власт голяма – началник на охраната.

Никой не можел да се доближи до поляната на събранието и до апостолите без разрешение негово. Той пръв подписал да се дадат всякакви неограничени пълномощия на Бенковски за ръководене на въстанието, когато то пламне.

Сам се върна Спас от Оборище. Соколски останал при апостола – на разположение негово. Пратил писмо до Спаса. Възторг и щастие струяха от хартията: „Работата е свършена – пишеше ми той, – съдбата на Оручето (Турция) е решена...“

Живи братя, не хвърлям вина върху никого. Аз също исках да решим час по-скоро съдбата на Оручето. Трябваше да бъде обръсната най-сетне робската плитка от главата на отечеството ни. Знаех, че само с мъдруване свобода не се добива. Че ако в петдесет селища престанат изведнъж да мъдруват и вържат най-мъдрите като луди, началото ще тръгне добре, врагът наш не ще свари да гаси огъня навсякъде, този свят огън ще се пренесе в още петдесет и в други петдесет селища и така от пламъците му ще се роди денят на свободата. Ала имаше ли вече петдесет места, готови за началото? И като се знаех, че мене Бенковски не може да омагьоса, като знаех, че на Оборище мнозина ще гледат мен, побоях се изведнъж да не намаля още повече огньовете, реших да не ходя там и пратих, когато трябваше.

* * *

С мисълта за бесилката бях аз свикнал отдавна. Ала понявга, като се мъчех да разумея какво ще стане, случваше се да видя най-подир едно нескончаемо пепелище на-место селото ни и да чуя хиляди вопли, излезли изпод земята, слети в един: „Проклет да си, Даскале! Триклет да си!“ Скачах тогава от миндера към прозореца. Къщите си грееха под слънцето: цели, белосани и синкосани за Великдена, от облаци пролетен цвят затулени, с живот, с богатство и с надежди пълни.

Само Ванка, жената, ме виждаше тъй изплашен, ала понеже носеше рожба в последния месец, да я тревожа повеч не исках, та си заливах главата с вода, сресвах се и излизях посред хората. А излезех ли веднъж посред тях, бивах отново усмихнат и непоколебим. Непоколебим, защото на колебае-щите се свобода не дават – каквото и да се прави, така или иначе навред по земята свободата се плаща. Какъв даскал е она, който не знае това? А усмихнат ходех, за да приемат по-леко перушени плащането. Аз едва тогава разбрах, братя, че това бе усмивката на апостола Бенковски.

И всеки един приемаше усмивката ми по своему: или виждаше в нея увереност в собствените сили наши, или небесна предопределеност за победата, или тайна, голяма някаква, за която не биваше да пита. За старите и за първенците не говоря – тях гледах да не срещам често през тия дни.

И накъдето да тръгнеш вече, откъдето да минеш, навсякъде – из сокаците, иззад оградите – ме срещаха и изпращаха хубави, лъснали очи, мълчаливи съучастнически усмивки. Ден след ден малко по малко взех да се укорявам за своите колебания и за късогледството свое. И струваше ми се, че наистина съществува нещо, което е решило вече изхода на въстанието.

Питах се понявга аз, дали не ме възнаграждават сега перушени за любовродството мое с плодовете на оназ вяра, която години дълги бях сеял в душите им? Но не можеше да бъде тъй, не можеше да бъде от мене създадено всичко това, нито от комитета само, нито от десетниците... Може и да се дивите, живи братя, но през последните дни Павльо Хадживранев и Спас Гинов – мъже схватливи и окати, – те, дето бяха увлекли в делото

мнозина тежки родове, колкото се тревожеха за идещата кръвнина, дважд по се свениях и пазеха да не види селото тая тревога тяхна.

Една вечер беше, след като предателство голямо бе станало и след като се бяха дигнали тук-таме селата наши, та да преварят арестите, видяхме отвъд Филибелийското поле да аленеят пожарища. Цялото село ги гледаше, ала само дъртите мрънкаха. И чак на заранта Павльо ме попита за пожарищата. Рекох му, че турски села са горели, макар и двамината харно да знаехме, че там, в Средногорието, отвъд полето, селата са все български. Той се направи, че вярва, и повече дума не отвори за това. И гаче му поолекна.

А Спаса аз проводих през тия дни да разбере какво става из най-близките български селища, с които щяхме да си помагаме в боевете. Приживе татко му беше карал по пазарите бекета на тукашните турски чифлици, та го пазеха Спас турците и той навсякъде успял да надникне. Спирали го патрули турски на две-три места, ала все някой се застъпвал за него: „Пуснете го бре, той е наш човек! Спас ефенди, каква е хавата към вас?“

И върна се оклюмал Спас, и на въпросите наши: какво е видял, рече ни:

– Видях, че от огъня и от ножа по-силно на света няма... А ме питаха на едно място нашите – ще мрем ли като тях, или ще се турчим...

– Ти какво отвърна? – рече Павльо.

– Същото, каквото и ти отвърнал би, бат‘Павльо... Сбъркал ли съм?

– Не си сбъркал, Спасе.

Те се прегърнаха двамата като братя, па и имаше нещо такова помежду им, защото Христос, най-малкият Хадживраневски син, дето умря, бе Спасов аратлик, и Ягодка, дето щеше да му става главница, отиде невяста в Гиновия дом, за Спаса се венча...

* * *

Живи братя българи, още много имам да ви прикажа, ала свършват се вече куршумите наши и не знам какво слънце ще ме огрее утре – жълто или черно.

Ще умра, без да узная какво е станало с жената. Загуби се тя от мене още в първия ден на боя. Рожбата беше вече на път към белия свят, та я оставих Ванка в една къща с други жени. Къщата е каменна, яка, не гори, ала турците я отрязаха бързо с цялата махала. И чорбаджийки имаше там, та се боя да не би покрай тях турците да сторят милост и на Ванка, да я откарат жива в Устина, та синът ми да се роди в турското село, додето татко му загива с другарите си в българското.

Трещи сега Перун над църквата наша „Архангел Михаил“. Добро име сме ѝ дали на църквата – ще вземе душите на всинца ни. Нека! Никой не иска да се предава. Искаха перущени с чест да се борят и ако трябва – с чест да умрат. Аз им помогнах да стане така, да не излезе лекокрила дързостта тяхна. Не от омраза поисках оназ вечер смъртта на Дели Асана Байманолу и апайте му. И благодаря им, че дойдоха в най-нужния час. Защото и без тях решена беше вече съдбата на Перушица – и от тъмръшлийските, и от устинските башибозуци. И невинно да бе останало селото, и на колене за султанска милост да бе паднало, идеше вече Мемедая с хилядо души потурчени, и всеки от тях знаеше защо иде. Те щяха да си свършат докрай работата, зер много злато се е натрупало вече в Перушица. Инак каква фаида от потурчването щяха да имат?

Та затуй, казвам аз, тогаз се сетих за Рогля и белязах мъжете с такъв знак, които от вода се измива и пак се предава на деца и на внуци. С тоя знак не можеш нито да бъдеш

потурчен, нито усмирен и заробен отново. Защото ненапразно съм бил при Раковски, при Дякона и ненапразно легенди съм сбирал. Какъв даскал Петър Бонев щях да съм, ако не знаех кое-що си повечко от моите братя? И ако слушате мене, като поминате някога всички ония, които за свободата наша загинаха, поменете наравно с мен и Дели Асана... Поменете и ония, които убиха чорбаджийските пратеници при Тъмръшлията, на Власовица, макар да не разбрах досега кои са били и за какво са го сторили.

А приказки за мен ще има и добри, и лоши и ако жена ми Ванка, да речем, се е спасила по чудо някакво с детето, все ще се найдет хулители народни някъде, изверги и отрепки, които ще кажат, че лесно съм сторил курбан цялото село, защото моите са били вече далеко от огъня пратени. И разни други хули още могат да изрекат ония, ала вие, живи братя, извикайте моя образ пред очите си – колчем ме споменат. А и аз на драго сърце ще идвам, защото тъй съм навикнал – да бъда все посред хора. И като ме видите пак, и като премислите как и за какво съм живял, сами ще решите кое е вярно за мен и кое не. Пък ако ме викате по-често, аз, даскал Петър Бонев, още много драгоценно знание ще ви сдам...”

Глава шеста

1.

Пунгията продължаваше да излъчва своето тихо, гальовно шумолене, своя светъл шепнещ звън. Тоя звън продължаваше да преминава в пръстите на Исмаил ага, а кръвта му продължаваше да го разнася по жилите на цялото тяло.

Но през уличките зад дворовете някакъв кон се насочи насам. Трябва да беше Зекир с талигата. Само че не се чуваше търкалянето на шините, а вместо това Исмаил ага скоро долови тих гърлен говор и шляпане на боси нозе подир коня. Изчезна оня златен звън в кръвта му. Пунгията натежа повече, по-нежелана, по-нечиста отпреди, и той не знаеше къде да я дене.

А говорът спря пред портите и един огромен конник ги изпълни целите, като приведе глава под керемидения им навес.

Бе облечен в абени дрехи, каквито носят всички планинци, само че не бозови, а черно боядисани, с бял пешкир около главата си, прост и не твърде чист като у другите правоверни. Той беше или много млад, но буйно расъл, с туловище не за възрастта си, или пък стареещ мъжага с лице на момче – много русо, с рядка брадица и бузи, червени като ябълки. Но седеше властно на седлото, опасан с широк сиях, с много седефени чирени на пищови и ножове, с по един ятаган отляво и отдясно, с дълга пушка през рамо.

Това бяха оръжия най-малко за двама и Исмаил ага за пръв път виждаше такова чудо. Той се изправи бавно всред зюмбюлената леха, за да му посочи обратно пътя, и тогава видя златния, богат и смущаващ блясък назенгиите в краката на конника. Злато, златни пулове имаше и по юздите, и по сияхия.

„Аллах – рече си Исмаил ага. – Той ли е?“ – И конникът му се струваше вече величествен. Сякаш виждаше далечния си праядо Алтънспахълъ. Подобни такъми, останали от него, висяха сега в сарая на брата за спомен, с прогнили, чупливи от старост ремъци. Казваха, че един-единствен човек във великата империя, потомък на старинен славянски род, насила потурчен от Алтънспахълъ, владетел над чобани, стада и чукари – продължавал да се носи така. Кожата на такъмите му бе гъвкава и черна, та златото по нея да блести по-силно. „Той е! Тъмръшлията!“ – възкликна в себе си Исмаил ага.

– Бързо! – извърна се назад и подвикна на български Тъмръшлията.

Около десетина човека притичаха един след друг в двора, като издалеч обикаляха задницата на коня. По козите пътеки на техните планини това животно бе рядкост и те се бояха от него. Бяха боси, облечени също в абени елеци и потури, само че по-вехти и бозови. Медните пулове връз старите кожени сияхи по коремите им тъмнееха в различни цветове – от червено до зелено.

Тъмръшлията посочи с ръка къщата, оборите, двора и тогава съзря мълчаливо изправения всред зюмбюлената леха Исмаил ага. Очите им се срещнаха. Той отвори уста и я затвори, без да издаде звук. Исмаил ага почувствува, че и оня разбира с какъв човек ще има работа.

– Кой е този? – рече ясно, на български Тъмръшлията, като продължаваше да го гледа.

– Кой си ти? – викна след него един от пешаците, тръгна към Исмаил ага и спря по средата. – Кой си и откъде си?

– Бен Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу – изрече гордо Исмаил ага и запита на турски: – Сиз ким синиз? Бурда насъл иш вар? (Вие кои сте? Каква работа имате тука?)

Пешакът извърна учудената си глава назад, за да чуе какво ще му наредят. Но Тъмръшлият седеше безмълвен на коня, сбърчил руси вежди, поприведен малко напред, та да вижда сякаш по-отблизо човека в лехата.

– Не разбирам – рече той на български. – Кой си ти?

Исмаил ага се усмихна мрачно.

Пешаците нямаха вземане-даване с турци. Навярно оставяха стадата си само когато тръгваха на кървав гурбет – значи, пак при българи. Не можеха да знаят турски. Ала за самите Тъмръшлии това незнание бе салтанат и политика... Защото многоучените саваннически глави във Филибе и Истанбул ги тачеха такива, каквито са. Там смятаха, че никой външен управител не може да тежи така добре върху планината за слава на султана, както един силен, пречупен, а сетне обласкан тамошен човек, близък на тайфите си, разбираан от тях. И Тъмръшлиите държаха на тая близост с чобаните, която им даваше цена повече от близостта с благородните османски чифликчии в полето. Дали се бояха от обидни спомени, от обезличаване и олекване, без да получават насреща дори едно истинско, вътрешно изравняване с тях?

– Хайде, върви си! – каза Тъмръшлият, като продължаваше да го гледа поприведен от коня. – Имаме работа тука.

– „Ох-хо!“ – рече си Исмаил ага. Ни веднъж от приобщаването им към аллаха никой Тъмръшлия не се беше отзовал на многобройните покани да гостува в Устина, нито пък бе канил Сулейманоглуци в Тъмръш. Само хабер и пожелания за здраве и берекет пристигаха понякога потни и прашни по случайни пътници – при едните и при другите. А отликата, вместо да намалява – растеше. И докато спахийските издънки в целия край имаха вече за грижа да бъде продължен спокоиният живот според създадените ред и нрави, обрязаните Тъмръшлии, с кървящите души, чакаха да стане нещо. И завтасваха първи навред, дето начеваше бунт. За да се успокоят с балсама на чуждата кръв, на чуждото злато, на заслугите си пред Портата и на оная нечувана наглост към истински правоверните, която сякаш говореше:

„Харно де, знаем кои сте, но какво ще ни сторите, ако плюем ей сега върху сурата ви?“

2.

Тъй бе вървяло, ала днес Мемедаа не срещаше кого да е. Застанал всред зюмбюлената леха, Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу повтори гордо, високо името си и строгият му глас трябваше да бъде разбран така:

„Аз нося днес името на она, комуто правнуците на един незаклан гяурски бан дължат живота, новата вяра и властта си!“ Пак запита на турски кои са влезлите, каква работа имат тука и дори след последната дума си остана така, с дигната глава, като че въпросите му съвсем не бяха свършили. Знаеше как го виждат сега отсрещните сини очи, знаеше, че не могат да кажат отново: „Не разбираме“ – немите въпроси продължаваха да прелитат към конника, Исмаил ага продължаваше да гледа с наслада смущението му.

Това бе голяма и стара наслада – голяма и стара като оная вражда, незаличена от потурчването, а – напротив – пораснала оттогава, шибната от дръзкото държане на планинеца, чудно шумяща и набъбнала в ушите и слепоочията на Исмаил ага, упоителна като любов. Той можеше да пита и на български, ала редно бе Мемедаа да го разбере на турски и на турски да отговори. И опрял длан върху същия она наследствен ятаган, споменът за който трябваше да се предава на новите Тъмръшлии заедно с бащиното семе, Исмаил ага потрети:

– Бурда насъл иш вар?

– Започвайте! – заповяда изведнъж конникът на хората си, сякаш нищо не бе чул, и посочи пак с ръка къщата, оборите, дъното на двора. – Бързо!

Земята се извъртя изпод Исмаил ага заедно с всичко по нея. Той стисна очи разлюляя и когато ги отвори, с учудване видя, че нищо не се беше срутило, нищо не бе паднало. Ала светът не беше вече същият. Конникът не бе при портите – той се готвеше да слиза при одаята. И не гледаше насам.

– Стойте! – викна несмело след него Исмаил ага. Викна на български и повтори вика си към пешаците, които се пръскаха в различни посоки: – Кой сте вие? Какво търсите? – Той викаше върху една несигурна земя не за да могат Сулейманоглувци да потържествуват отново над Тъмръшлиите. Изглежда, че истинска победа над тях те не бяха имали никога.

Хаджи Враньо гледаше нещо в небето и не личеше разбира ли, че светът се е променил.

– Каква работа имате тука? – викаше Исмаил ага. – Защо мълчите? – И сам знаеше, че Тъмръшлията чува словата му така: „Мемедаяа, моля те, не забравяй кой стои насреща ти, не ме обиждай повече. Отстъпих, колкото можах. Отстъпи и ти. И иди си!“

– Исмаил ага Сулейманоглу? Вярно ли чух преди малко?

– Да – стисна зъби Исмаил ага.

– Исмаил ага! – рече тогава възтежко руменото момчешко лице от огромното туловище върху коня. То бе доволно, то отново виждаше кой стои пред него и ясните му, любопитни сини очи вече не го изпускаха. – Какъв късмет, а? Хм... Дойдох тука да търся някои от главатарите.

– Какви главатарии?

– На гяурите.

– Тука няма гяурски главатарии – отвърна Исмаил ага.

– Много хубаво – рече Тъмръшлията. – Тъкмо това сме дошли да видим.

– Няма защо да гледате, аз видях.

– Кога видях?

– Сега.

– Добре ли видях?

– Добре.

– Навсякъде ли?

– Навсякъде.

– Демек, знаел си, Исмаил ага – усмихна се момчешкото лице от коня. – Знаел си, че има укрити комити, затова си търсил.. Кръв нахлу в главата на Исмаил ага и за миг той занемя.

– А този кой е? – посочи Мемедаяа към хаджи Враня.

– Стопанинът на тази къща – отговори с усилие Исмаил ага, като чуваше спадналия си, надебелял глас през тревожните, тъмни шумове на кръвта, – дядо хаджи Враньо, старей на селото, мой стар дост, верен човек...

– А това в ръката ти?

– Това? Това? – гледаше изумен пунгията Исмаил ага. – Това е имане на дядо Хаджия... ще го броим... поверява ми го... – Оня отсреща се подхилваше. Исмаил ага млъкна, изумлението и смущението му се превърнаха в бясна ярост. Той се чу да вика на турски: – Бу безим иш!... Кач бурда!... (То си е моя работа!... Махай се!) – После

млъкна и додаде тихо на български: – Идете си. С добро ви казвам. Нямайте работа тука. Идете си.

– Щом е с добро, ще си идем – рече Мемедаа, – Тъмръшлиите зачитат молбите на приятелите си. – Той махна на пешаците да излизат от двора и те се запримъкваха един след друг към портата, като пак обикаляха издалеч задницата на коня. – Само че преди всичко ние, Исмаил ага, сме слуги на аллаха, на падишаха и на империята – нека цъфти и се разнася по света славата им!

– Нека цъфти и се разнася славата им – повтори след него Исмаил ага.

– Лошото е, че някои правоверни, като залагат твърде много на нявгашни заслуги, не се боят да подават ръка и милост на гяурите! Затуй ще бъда наблизко. Не се обиждай, Исмаил ага. Такива са времената. Ако всички изпълнявахме добре дълга си, бунт нямаше да има. И още нещо: големият син на хаджи Враньо, Павльо, не е намерен между убитите в църквата. Трупът му не е там... може и да е оживял... Внимавай, Исмаил ага, не се замесвай повече!

Пешаците чакаха вече отвън. Мемедаа изрече последните думи тихо, ласкаво и заканително, като гледаше в земята. Сетне сръга коня си, извърна го на място с гърди към портата всред тежкия звек на копитата, прилегна, за да мине под навеса, и се изгуби, без да каже нито едно добро пожелание, както е прието да се прави на раздяла, без ни за миг да покаже отново очите си на Исмаил ага.

Дълго стоя прав посред зюмбюлената леха Исмаил ага, дълго стоя така с лице към портата, без да разбере добре всичко казано. Една неправда, една смъртна обида пълзеше и растеше като огромна язва по душата му, по двора наоколо, по миналото и бъдещето – обида, облечена в груб, домашно тъкан шаяк, мечин и златни пулове.

А Хаджията си гледаше все тъй упорито в небето върху меката топла земя, струйката кръв, излизаща от гънките на устните му, бе надебеляла, набъбнала от съсирването и се губеше нейде зад тъмното, обрасло със старчески косми ухо.

3.

Той като че шепнеше нещо, като че го викаше и за Исмаил ага бе добре дошло това, че трябва да помага на доста. Така по-лесно можеше да отпъди образа на обидата и мисълта, че никога не ще му се удаде случай за достояна разплата с Мемедаа, и предчувствието за някакви нови беди, които като че дебнеха нейде наблизко. Много добре бе за него, че сега трябваше да помага.

Приклекна пак над стария, над отворените му очи, с тежката пугия в ръка и пак се зае да пъди мухите. Сега те бяха станали цял рояк.

– Павле, изпървом аз те измавих, кузум – рече ненадеино и припряно хаджи Враньо, като задвижи очи след ръката, която пазеше лицето му. – А Даскала сетне... Аз... аз..., трябваше да ти кажа, кузум...

Исмаил ага се отдръпна, но старият продължи да търси с очи ръката му, извърна глава към него, гледа го доста време така, без да проличи познал ли го е, или не, после се усмихна мъчително и отново загледа небето.

– Ще броим ли, Исмаил ага? – попита тогава той.

– Ще броим, дядо Хаджи – отвърна Исмаил ага.

– Трябваше да ги омърся, Исмаил ага – въздъхна старият.

– Какво да омърсиш?

– Синове!

– Защо?

– За да не хвърчат, за да... – той изохка тихо и стисна устни. – На човека е дадено... да газии калта по земята...

– Боли ли?... – рече Исмаил ага.

– Подновява. Кога ще дойде каруцата, Исмаил ага?

– Ей сега.

– Напразно ги пазих, останаха си младенци... Трябваше да живеят омърсени и подпалшени... Страхът, Исмаил ага, е като четмото, кара човека да вижда повече от другите... Сили дава... Каквато ще да е властта... турска, българска... Беше тя... Извади пунгията!

– Извадих я – отвърна Исмаил ага, учуден от тая лекота, с която говореше вече старият.

– Започвай, Исмаил ага... Пред аллаха... Чакай: чул ли си... Чул ли си кой е убил нашите пратеници до Мемедаа... на Власовица, а?

– Не съм чувал за пратеници... Защо сте ги пращали там? Защо при този?

– Нищо, започвай, Исмаил ага!

Исмаил ага подложи длан под пунгията и част от златото се изля безрадостно в нея. Познатият трепетен звън не проникна отново през кожата и кръвта не го заразися по жилите на цялото тяло.

– Започвай – рече притихнал старият.

Първата монета падна глухо в пръстта, втората звънна студено връз нея. Отначало Исмаил ага споменаваеше всяка бройка, после предостави това на самия звън и взе да оповестява само десетиците: „Двайсе, трийсе.“ Притворил очи, хаджи Враньо дишаше тежко и сякаш повтаряше десетиците наум. Слънцето залязваше и под залеза звънът придоби лека-полека сочност и багра. „Четирсе, петдесет – изричаше Исмаил ага.

– Чакай! – отвори очи старият. – Това минц ли беше? Исмаил ага се наведе.

– От Австро-Унгарията... На Узунджовския панаир беше дошъл един... Купуваше, купуваше... Тахан, орехи... Каруцата му такава с четири коня, много яйове, а вътре – само кадифе, каляски, дето им викат... Една сръбкиня си водеше... И минцове, минцове! Цял керван коли след него потегли... Карай!

„Шейсе... Седемдесе... – изричаше Исмаил ага – осемдесе...“ Старият внимаваше. Между лирите имаше немалко наполеони и още пет минца минаха, и един дукат – седемдесет и вторият звън. Той винаги трепваше, при всяка по-резка монета, а при седемдесет и втория звън зашава, поиска да се подпре на лакти.

– Тоя дукат, Исмаил ага... тоя ду-к-кат – започна прехрипнало, но се присви внезапно напред, гърлото му загъркори, той блъвна пак, сетне се огледа учудено, много учудено и уморено, лактите му се подкосиха, гъжвата се изхлу от главата му, голият тил тупна върху меката пръст, тялото потръпна, изпъна се и остана така.

„Мердивен дюня (лъжовен свят)!“ – рече замислен Исмаил ага, като отрони още някоя и друга монета от недоброе-ното злато. После спря сепнат, прибра го надве-натри в пунгията, слезе бързо в мазата и го зарови под осмата бъчва с десетте чембера. Утъпка пръстта с крак и врътна канелата да потече малко вино върху мястото, та да не личи, че е прясно чоплено. Вършеше всичко припряно. Бяха му дали това злато пред аллаха само за пазене и се боеше от него. То му напомняше за какво се бе върнал тука от Горките, напомняше му заканата на Мемедаа и страшните мисли на стария за омърсяването и не му трябваше, той си имаше свое, и не му беше добре...

Сетне, докато чакаше Зекир, затвори отдалеч очите на мъртвия, изнесе един губер от одаята, покри го, източи вода от кладенеца, дълго се ми и правеше това така, че да не гледа нито към трупата, нито към коритото.

4.

Скоро чу зова на войнишкия муезин, падна на колене и започна обредните метани. Додето навеждаше ритмично чело до земята и се изправяше, той не успя да се приобщи ни за миг към своя бог. Не можеше даси спомни за какво щеше да му благодари, за какво щеше да го помоли и само накрая промълви: „Ти си ми свидетел, аллах, че нищо не взех!...“

Върна талигата веднага, щом я докараха, но само след миг се досети, че тя пак ще потрябва, викна да спрат и я отправи към Горките. Щеше да я настигне из пътя. И сега не знаеше как ще се гледат с бабата, но знаеше вече, че тя трябва да иде с детето в Устина. И че ще я докара някой ден тук, в Перушица, да види имането си непокътнато и да му повярва напълно. Сега не му се мислеше защо трябва да постъпи така, беше му недобре, пък и не желаше да си спомня за своето последно решение сред храстите на изсечената гора.

Той накара Зекир да изкопае гроб за Хаджията, в същата тая градинка със зюмбюлите, където сега старият си почиваше под топлия губер. Когато настъпи време да го спуснат, Зекир изми ръцете и образа, почисти дрехите му и тогава Исмаил ага видя за последен път своя дост.

Лицето му бе сиво, съвсем изсъхнало, хлътнало през тия дни и от това носът – дълъг, остър, с широка основа – изглеждаше още по-силен, като клон на кълвач, безцветните устни бяха стиснати в едно непреминало напрежение, като че старецът все още се мъчеше да стане и да продължи своя лудешки път. „Какъв ли ще изглеждам аз?“ – рече си Исмаил ага и с тъга видя колко бавно, мъчно и отчаяно ще умира, колко омекнал и отпуснат ще бъде след туй. И Зекир щеше да бъде омекнал, само че по-доволен, и Шабан ага – братът – щеше да бъде омекнал, само че по-сърдит... А Тъмръшлията? Исмаил ага не можа да си го представи мъртъв. Този ласкав и заканителен глас, тези сини очи, ровещи земята, додето устата говореше, клепките, пуснати като надгробни камъни, всичко това имаше много общо със смъртта, но не със смъртта на самия Мемедаа. Исмаил ага се послуша, огледа се и видя пак черните гарвани и здрача между ореховите клони. Предчувствията го тревожеха, той нареди на слугата да завърши сам заравянето, да остане тук още два дни – и отиде при коня.

Преди да го яхне, погледна за прощаване към тялото на покойника. Сега напрегнатите устни и носът като клон го ободриха: „Карай, няма нищо страшно на тоя свят, какво му мислиш толкова, и смъртта не е страшна“ – като че казваха те. И му напомниха за някакво друго подобно лице, отдавна видено и забравено или изобщо невидено, но непременно съществувало, и си помисли, че по времето на Алтънспахълъ сигурно и в техния род са умирали така.

Глава седма

1.

То бе поляна с чудо невиждано по нея: цъфтяха едно до друго и кукуряк, и великденчета, и мащерка, и горски ягоди зрееха между тях, зрееха, без да стават червени, ала най-важна бе мащерката, защото невяста знае какво се прави с мащерковия цвят лятос, ще усети напролет рожбица, а трябва да се ражда, както никога досега, боже, колко трябва да се ражда, не мога смогна, господи, и къде е мащерката, къде потъна?

Изведнъж кучетата я подгониха из едно поле дълго, та широко, без край и без жива душа за помощ. И черни бяха всички тия кучета, целите черни, само едно с бяла глава имаше, то не лаеше, а тичаше след другите и виеше жално. Тя мятеше камъни по тях, но камъните бяха леки, не отиваха далеч, кучетата идеха ли, идеха, не ги болеше от камъните, щяха да я разкъсат, не, не цялата, знаеше, че това са вампири, ще излечат само кръвта ѝ от гърлото, ще я прескачат, та и тя да стане вампир като тях. Тогава се прекръсти и метна нов камък, не бе камък, брадвата бе това, видя я чак когато падаше, а падна брадвата върху бялата глава на кучето, което виеше жално. То заплака: „Защо ме уби, бабо хаджийке? Аз не ти исках злото, молах и другите да те оставят. Защо ме уби?“ И тръгна тогава към него тя, а черните кучета бяха вече кротки, та ѝ сториха път помежду си и я поглеждаха с укор. Кучетата бяха само две – едното цялото черно, другото с разцепената бяла глава – и черното рече: „Защо го уби? То беше най-лошото куче, какво ще правя сега без него?“ „Как ще е било най-лошото – отвърна тя, – не искаше да хапе!“ „Ама доброто куче винаги хапе – рече черното. – Това беше най-лошото и сега стопанинът как ще разбере колко добро съм аз?“ А тя вече галеше бялата глава с голямата цепка, из която не течеше кръв, и запълваше цепката с глина, и плюнчеше пръст, та пълнежът да стане гладък. „Не запълвай цепката с глина – помоли се кучето, – тя е черна и главата ми вече няма да бъде същата, ще имам черна дамга между очите и през челото.“ Тя видя колко страшна става тая дамга, но продължи да маже и рече: „Какво да правя, като само ти ми оставаш.“ „Защо само аз?“ – попита кучето. „Турците убиха всички, които имах: и Тодор, и Насьо, и Павльо...“ „Не, има един, който не е убит от турците.“ „Кой е той? Кои е?“ – викна тя. „Аз не знам – отвърна кучето, – ти си майка, не се ли досещаш кой може да бъде?“

Тя наистина бе майка и като че щеше да се досети за малко кой е останал жив. То бе в главата ѝ, но не излизаше оттам наяве, а и бе потребно да го види, за да разбере. Може би трябваше да си послужи с брадвата, да пробие на главата си дупка за излизане, но се боеше, че така ще разреже и него, и нямаше кой да ѝ помогне, а това там вече се задушаваше като отроче, което не успява да се роди, и все така пусто беше наоколо в полето или в къщата, или в църквата и най-после се зададе някой отдалече и бързаше към нея с протегнати ръце. Тичаше. Дете ли беше, мъж ли, Тодор ли, Насьо ли, Павльо ли, или пък друг пак от неините? „Мамо, не ме ли познаваш? – рече той и се спря. – Забрави ли ме вече?“ Христос беше това, Христоско, ни малък, ни голям, само той не беше убиван от турците, защото умря някога, когато още тя бе по-млада и когато още имаше робство. „Христосе – рече Гюрга, – отде идеш, чедо?“ „От нищото, мамо – отговори той, – аз все исках да дойда, но не можех, много далеко е нашето село. Отдолу пътят е по-къс и сега ти дойде при мене. Само че си ми забравила името; аз съм Мохамед. Нали искаше да ме харижеш на турския господ?“ „Боже, прости го – рече тя, – трима синове светии ти дадох, три снахи и толкова внуки, прости го този заради братята му.“ „Мамо, знаеш ли и

аз искам да се венчая като тях.“ „Как така, сине, време ли е сега за венчавка и отде ще си вземеш невеста?“ „Тъкмо сега му е времето, мамо! Ти помниш ли Ягода? Като бях жив, заедно учехме при даскал Бонев и имаше руси плитки до прасците, като самодива...“

„Къде си, Ягодо?“ – викна той, като се прегърна с Честименеца. „Тук съм си“ – отвърна Ягода. Тя беше скътала в един ъгъл дечицата, бе покрила главите им с черга, да не гледат убитите. Шест деца бяха покрити с черга, а седмото бе закрито у нея. „Да се венчаем, Ягодо – рече Христос, – и аз клетва съм давал. Хайде прощавай!“ И извади ножа си, прободя я бързо, отметна чергата, замахна, повтори и пак... Напразно майка му го дърпаше, напразно си скубеше косите, напразно пицеше, че те не са негови, че са убити вече от друг...

2.

– Недей, недей, не са твои – рече още веднъж тя, изпотена и подпряна на лакти, макар да разбираше вече смъртно, че всичко е свършило. И понеже бе свършило, нямаше ги тук нито децата, нито Ягода, нито Христос. Най вече Христос. Много го нямаше него. Светът се беше опразнил без Христос. Тя бе жадна и пак пи вода от меха.

Слънцето се беше скрило и сега едно розово облаче грееше хладно вместо него от зюмбюленото небе, сбрало в себе си всичкия светлик, бликащ все още иззад тъмните планини. Като потръпна от студ, старата огледа полянката, храстите, детето, което все още спеше, и видя, че не са сами. Едно куче беше прилегнало близо до тях. Бе малко или недорасло, завързак – от овчарските. Сиво, с бели петна, с половин бяла глава. Лежеше, свряло муцуна в лапите, и я гледаше право в очите.

То не бе кучето с разцепената глава. Може би е скитало из полето след смъртта на стопаните си, затъгувало за хора, но не какви да са, подушило е, че тук има българи, и дошло при тях като при свои. Гледаше я доверчиво, с готовност да се озове при нея, ако го повика. И да се погали. Тя не го изпъди.

Преди години често бе мислила за Христос, особено когато зажениха Ягода за Гиновия Спас. Тогава много плачеше, а веднъж дори и сънува каква сватба им е направила – на Христос и на нея. Той беше още момче, когато умря, и преди туй главно тя, майката, бе следила как расте момичето от долната махала, защото опитното око отрано познава какъв цвят ще пусне пъпката и какъв плод ще завърже цветът. Тя питаше Христоса сегиз-тогиз за Ягодка, тъй, между другото, додето и неговите очи пуснаха корен там. Явяват се от време на време такива чудеса като Ягода и господ не гледа чий дом ще озарят те. Ягода бе дете на говедаря, но всички знаеха, че това е грешка и че някой ден грешката ще бъде исправена. Хадживраневите можеха да сторят това, или пък Гиновите. Защото за такова исправяне трябваша и добро имане, и добри момци, а само двата рода щяха да имат едновременно и от двете. Христос и Спас завтасваха заедно. Аратлици бяха.

И в двата рода не търсеха зестри за синовете си. Търсеха здраве, ум и красота, та да им е сладко имането на потомците. И по-богати родове е познавало селото, ала болести, недрагост и пьянство са ги затривали. Отивало е всичко по хекимини, гювендии и механи. Кое ще спре едно младо търговче, напълнило кемер с жълтици в Истанбул, да не вкуси от това и онова, ако най-хубавото не е у дома му? Е, има господ и попове да се грижат за душите, за имота, за чадата, но дайте ни нам Ягодка, че да сме си спокойни – и за едното, и за другото, и за третото. Зестрата – у душманите! Сполай му на дядо Хаджия, господи, че опака дума по тия работи не рече. И прости му, ако има някакъв грях пред някого. И на Ягодка прости, и на Спас прости, господи...

– Куче – рече тя на животинчето, което продължаваше да я гледа в очите, – кой те прати при мене? Защо Христос ми се яви в такъв ден? Христосе, Христосе, и жив да бе, майка, само до днес би живял... Ти щеше ли да можеш с ножа така, като те видях? Спас го направи, сине, пред мене... Забравих да ти пратя много здраве по него...

Тя се помъчи да призове още веднъж Христос: като бебе, като ученик, по време на изпитите – в деня на св. Кирила и Методия, – когато показва, че знае повече от всички други деца, но какво бе знаел, какво бе отговорил – старата не може да си спомни. И пак го видя с ножа: „Къде си, Ягодо?“ „Да се венчаем, Ягодо?...“

3.

– Къде си, Ягодо? – викна Спас. Той бе захвърлил вече празните паласки и пушката, беше се прегърнал вече за раздяла с Честименеца. Бе черен от пушката като въглищар.

– Тука съм си – отвърна Ягода от кьошето при баба Гюрга. Беше покрила децата с черга презглава. Шест деца бяха покрити с чергата, а седмото бе закрито у нея. Изправи се тя бавно над чергата и загледа нямо мъжа си.

– Добра жена си, Ягодо – рече той, – умна си! – И приседна до нея. – Знаеш, и аз клетва съм давал заедно с другите... Седни де!

Тя поклати мълчаливо глава и не седна. Навън турците все още пукаха, но се чуваха вече и близки викове. И прибежки. Кочо взе да рови пак из паласките на убитите.

– Ние тук се венчахме с тебе, Ягодо! Помниш ли?

– Всичко помня, Спасе.

– Сполай на тате, дето ни задоми млади. Поживяхме.

– Сполай му.

– Сладък беше животът ми с тебе, Ягодо, ала най-сладък беше през тия великденски дни. Да се венчаем ли още веднъж, Ягодо?

– Както речеш, Спасе, щом не може иначе...

– Никак не може. Не ща да съм баща на робчета. Не успяхме да завършим голямото дело, поне голям спомен за него да оставим.

– Венчавай, Спасе – рече Ягода, погледна към баба Гюрга, стори ѝ лек поклон, прекръсти се, целуна ръката с ножа и стисна очи. – Първом мене.

И той стисна очи, замахна слепешката, но улучи, дето трябваше, и Ягода падна в нозете му.

После Спас дръпна чергата, погледа, погледа, па стисна отново очи и се наведе веднъж, дважд... По-големките наскачаха, той ги завърна към майка им, прибра ги в купчинка. Само едно се укри между чувалите с брашно и сухар.

Баба Гюрга знаеше, че никой с нищо не може да му попречи. Стотици очи го следяха, но не с укор, не както се гледа побъркан. Кочо се бе изправил wśród труповете с отворена уста и също вадеше ножа си. Иван Тилев го превари с невястата си Божия, Гого Мишев погали за прошка Спасия.

И нямаше писъци, нямаше стонове – само молби. Молби на моми и вдовици – да бъдат и те убити от някого.

– Спасе, а нази оставяш ли, кака? – питаше глухо сестра му Люляна. – Оставяш ли мен и Велика?

Велика, дъщеря и, наскоро годена, също го молеше. Молеше и другата сестра Николина с дъщеря си Съботка. И още моми и невести.

– Прощавай, сестро – замахна Спас с ножа си. – И ти, вуйчовата, прости ме... И ти, Николино, сестрице! Съботке, на и на тебе от вуйча!...

Останаха чуждите моми и невести. Стъписа се Спас. Нямаше сила за чуждите. Но някой изпсува в олтара, друг изрева. Може би турците се вмъкнаха оттам? Като на господ се молиха момите:

– Байо, и мене, заклевам те!

– Заклевам те, байо, и мене!

И пак се съвзе Спас. От ножа му се стичаше кръв, а от сините очи – сълзи:

– И тебе, байовата!

– На и на теб! Малка си, ама да те венчая! И страшно бе, и не бяха за вярване тия венчавки и като че старата бе доволна, задето синовете ѝ са загинали предварително. И тя престана да гледа натам, а и не помнеше да е видяла как се е пробол самият Спас. А Деянка все проплакваше за вода.

4.

Розовото облаче бе посивяло и наедряло. Студът я облада цялата. Тя потръпна пак. Отдавна не беше спала на къра и бе забравила, че пролетните нощи са много студени. Трябваше да се направи нещо. Детето щеше да настине.

Изведнъж кучето се изправи и настръхна. Нещо шумеше между храстите встрани от тях. Кучето отиде при нея, притисна се до нозете ѝ – то бе наплашено. Старата стана.

Вдясно, откъм върха, една бяла чалма се прокрадваше между разлюшканите върхари. „Исмаил ага!“ – спомни си тя устинския първенец и всичко, което бе станало днес, и прокле старата си глава, че го бе забравила. Но нямаше фес тая чалма тук и червеното тъмнееше върху белия плат над ухото, то много мязаше да е кръв, и някакъв друг човек вървеше след първия и му рече на български: „Дали няма турци по пътя?“ „Трябва да пресечем – отвърна раненият. – Тая нощ трябва да влезем във Филибе, в консулството.“

Те отминаха и след толкова дни засуха едри сълзи се стекоха по лицето на старата. „Мамините – рече си тя, – мамините! Къде ли са вашите майки сега! И закъде бързате още?“

Постоя така права, додето ги видя да прекосяват бързо белия път в един миг на пълно безлюдие, невидени от никого друго. Това бяха само три-четири крачки по праха, насочени към отсрещните храсти, тия крачки ѝ се сториха много познати, като че видени някъде, наскоро и отдавна, особено раненият, той стъпяше до болка познато и леко, малко с пръстите навътре, но шумата веднага погълна и хората, и крачките им, и начина, по който стъпяше раненият, и мисълта, че може да е познат.

Старата избърса лицето си, после изведнъж реши, че и тя трябва да бърза, и се огледа откъде ли е най-пряко за Филибе.

Глава осма

1.

Навън от Хадживраневите порти Исмаил ага видя как каруцата се скрива зад кьошето в дъното на сокака. Бе минало немалко време, откакто тя тръгна, и би трябвало да е напуснала вече селото, на път към Горките, та да не я чака той дълго там, след като я изпревари с ата. Премина в тръс, за да пита каруцаря къде се е бавил досега, но малко преди същото кьоше от един двор изскочиха троица планинци. Те разпериха ръце срещу животното и като отстъпваха страхливо пред него, без да се махат от пътя му, съвсем го спряха.

То стана така неочаквано, че Исмаил ага не стори нищо, за да ги прогони. Седеше скован от изненада и удивление върху седлото, люшкаташе се напред, назад и встрани, додето конят укротя и додето, все тъй удивен, той попита:

– Какво искате? Какво се е случило? Тогава те и тримата посочиха с погледи към двора: оттам върху своя кон кимаше приятелски Мемедаа.

– Прощавай, Исмаил ага – рече той, – за доброто на държавата го правя. Ела тук де, не се бой!

– Тука няма такъв, от когото да се боя – отвърна с внезапен гняв Исмаил ага. – Кажй, какво искаш?

– Трябва да те обискираме.

– Защо?

– Ще обискираме всеки, която излиза от оня дом... Павльо Хадживранев е жив... Преди малко претърсихме каруцаря...

– Това ти е работата... да претърсваш каруцари и пътници... по друмища и сокаци – рече задъхан Исмаил ага, – но туй, че си спрял моя каруца... сгрешил си, Мемедаа... ще се пишманиш...

– Всички ние грешим, хора сме, но никога няма да се пишмания за усърдната си служба към аллаха и падишаха!

– Е, какво искаш от мене ти... – Исмаил ага не каза „чакал такъв“ или „келеш такъв“, той спря, избърса челото си и започна отново: – Какво искаш ти... за своята усърдна служба към аллаха и падишаха? Какво искаш ти от един Алтънспахълъ Сулейманоглу?

– Казах вече: да те обискираме.

– Защо?

– И това казах вече, Исмаил ага.

– Не можеш ли да повториш?

– За приятели всичко мога – отвърна мрачно усмихнат Тъмръшлията, като се загледа отново в земята. – Ако Павльо наистина е оживял, тоя ще има нужда от пари – да избяга далече и да подкупва. Нищо не бива да се изнася от тяхната къща... А тебе те видяхме да държиш пунгия...

– Мемедаа!

– Видяхме те!

– Досега никоя не ми е говорил така. Ще млъкнеш ли сам, или...

– Млъквам. А ти ще слезеш ли от коня сам, или...

– Ела да ме свалиш, Мемедаа...

– Свалете го – рече Мемедаа на хората си, без да вдига очи. – Помогнете му, той ми е приятел...

Троицата пешаци навалиха Исмаил ага и тогава посребреният пищов в пояса, над които бе стояла ръката му, тресна огън и гръм върху главата на единия. Той се свлече на място, другите двама замръзнаха с отворени уста, с огромни разширени зеници в очакване на реда си.

А конят на Мемедаа вече прескачаше плета на двора, той бе една черна дъга над черните, бодливи, сплъстени клони на оградата, с едно черно абено туловище, прилегнало към гривата му, с две сини, усмихнати от ярост очи, светнали зад развяната грива. След миг дъгата щеше да блъсне Исмаил ага, но той я посрещна още във въздуха.

Два пъти изтрещя посребреният пищов натам, два пъти се превъртя барабанът му, превъртя се и Мемедаа, конят кацна леко без него отсам плета, но се спъна на първата крачка, падна и все не успяваше да стане. И не се виждаше къде е господарят му. Исмаил ага сбута ата си към плета, искаше да гледа как оня се валя и да му гръмне още веднъж. Много бързо бе станало всичко, без наслада.

И тогава, като надничаше от високия ат отвъд плета, където можеше да е Мемедаа, нещо го дръпна със страшна сила за ръката, нещо го откъсна от седлото и падайки, той се хвана за едни могъщи рамене в черна домашна аба и видя съвсем отблизо, ужасен, ясните сини усмихнати от ярост очи, по които бе стрелял.

– Зе-ки-ир! – изрева Исмаил ага. – Зе-е-ки-и-ир! – успя да повтори той, преди да му запушат устата с една длан като погача.

После го понесоха нанякъде, също както децата биват отнасяни през своите страшни сънища по време на лоша треска или на червен вятър от някое чудовище или от самия Исмаил – архангела на правоверните.

2.

Всичко му беше отнето: и пищовът, и ятаганът, и ножът, много ръце го опипаха навсякъде, за да открият златото, с което са го подкупили гяурите, или някакво писмо от оживелия Павел Хадживранев до негови приятели в други села.

Той нито заплашваше, нито протестираше, нито се смееше, чакаше само да свърши всичко това, за да изхвъркне оттук при брата си и да събере устинските мъже. Да изхвъркне от тоя яхър, дето го бяха вкарали, дето непрекъснато прииждаха нови и нови помаци, дето тикнаха и притичалия на помощ Зекир.

– Преди бунта Даскала и Хадживраневия син трепеха тука моите хора, Дели Асана Баиманолу затриха – говореше възбуден Мемедаа, – а сега с тая работа са се заели устинските им приятели... Че и коня ми зяноса! Смъкнете му гащите – заповяда той, – търсете на голо. Ей, Бичо Пехливан! Ела вътре!

В яхъра се вмъкна млад, ухилен човек, с дебели розови устни, с капче, плетено от бяла вълна, с плещи, широки и издути назад като бича гърбица. Капчето бе лепнато на тила му.

– Стига си зяпал от пенджерата – смъмра го топло Мемедаа. – Не видиш ли, че сами не смогваме? На тоя гащите му още стоят!

– Както кажеш, Мемедаа – рече Бичо Пехливан.

– Носиш ли си оглавника?

– За къде съм аз без оглавник, Мемедаа, нали знаеш?

– Какъв оглавник? – попита облян в пот Исмаил ага и се отдръпна. Това бяха първите му думи и първото му движение, откакто го вкараха тука.

Бичо Пехливан измъкна от пояса си един стар, окирливен конопен оглавник.

– Ей го нà, с какъвто връзват магариците – заобяснява бавно, грижовно Тъмръшлията. – Моят Бичо, Исмаил ага, все със себе си го носи. Не може иначе. Навик – чобанин човек, в балкана расъл – самичък, без жена... Разбираш, нали? Не бой се, на тебе такова нещо няма да стори... То си е редно един предател да бъде набучен на кол, но аз не съм султан, да присъждам толкова строго. Искам само да бъдеш претършуван, както трябва, без да се дърпаш.

– Не знам дали ще мога – рече лукаво Бичо Пехливан, като се чешеше по тила. – Днеска цял ден съм връзвал...

– А-а-а, него нежно ще го претърсиш... Няма все злато от дъното да вадиш, я? Това не ти е анадолският дервиш молла Тахир, дето винаги можеше да намериш махмудията му, колкото и надълбоко да я криеше вечер от тебе! Това тука е Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтънспахълъ Сулейманоглу, разбираш ли?

– Разбирам – рече Бичо Пехливан.

– Това е голям човек. Даи да му турят оглавника, колкото да не мърда, додето... Да не се нарани.

Слугата Зекир стоеше ни жив, ни умрял до Мемедая. Мемедая млъкна, заподхвърля с ръка ситен бисерен наниз за гривна и навремени поглеждаше към нозете си – да намери по-сухо място всред мокрия тор. Сякаш не се интересуваше какво ще става по-нататък.

А през това време при яслите вече се водеше отчаяна, задъхана борба. Там искаха да турят оглавника на Исмаил ага, да го вържат изкъсо за халката, забита над яслите, и да го разголят. Той се бе впил в сияхия на едного, откъдето стърчеше дълъг бял чирен, въртеше се около него и искаше само да сграбчи чирена. Чиренът бе здрав, сигурно бе чирен на голям нож.

– А-а-а-а-а! – изрева изведнъж Исмаил ага. Бяха му нахлузили оглавника и вече теглеа бързо прекараното през халката въже; вратът му растеше, удължаваше се, привеждаше го с лице към яслата – изтъркана точно пред него от други, дълги, ниски, груби вратове на магарици или на крави.

Халката бе вече на една педя от очите му. Беше стара, кована халка, но излъскана от непрекъснатото дългогодишно триене на въжетата, и се виждаше къде бе удрял по нея циганският чук, когато е била гореща.

От целия слънчев и богат свят, в който беше живял като господар, за Исмаил ага сега бе отредена само тая яхърска халка и той я виждаше добре, с вързани отзад ръце... В Устина имаше един млад, женствен певец, Бюлбюл Мюмюн, когото яките първенци викаха за гуляи, песни и любов... Дори Мюмюн би полудял от оглавника и халката. Една кована от цигани яхърска халка вместо хубавия свят на господарите. И тая замяна ставаше сега по волята на победения планинец? На превития? На слугата? На предателя, когото славните деди бяха изковали с ятагани върху горещия кървав дръвник на своята особена работилница?... „Ъ-ъ-ъ-ъ-а-а-а!“... – Исмаил ага поиска да призове аллаха или да зареве от гняв, но из неговата стегната, опната шия излязоха само гърлени звуци.

– Слушай, Исмаил ага – приближи се тогава Тъмръшлията. – Сега ще ти свалят гащите, но ти не бой се. Пръчиците са тънки. Няма да ти навредят. И ще те бие не кой да е, а Бичо Пехливан. Молла Тахир, оня свят човек, много уважаваше Бича. Имаи и ти уважение, демек. В името на аллаха и падишаха... Ай-ай, какъв си бил гладък и чистичък!... Внимавай, ако ритнеш Бичо, ще го оставя да прави с тебе каквото си иска...

– Не можеш ме унизи, Мемедая, с нищо не можеш унизи един Алтънспахълъ – изпъшка неясно, слято Исмаил ага, изпънал шия над яслата, и поиска да го ритне назад,

но овреме спря крака си и млъкна за дълго. Защото разбра, че и движенията, и стоновете на човек, вързан така, престават да бъдат човешки движения и стонове.

3.

Пътят през Горките вече не беше пуст. Конници и пешаци се точеха към Устина и Кричим. Завръщаха се коли, натоварени с ковани булченски сандъци, с бакърени менци, окачени по ритлите.

Исмаил ага яздеше бавно, защото седлото му причинява-ше болка. Той отдалече видя празната талига, изпратена за бабата и детето. Тя можеше да подмине мястото, но нямаше как да я превари. Зекир се люшкаше зад него на едно муле, срещнато случайно край селото, подплашено и окуцяло. Па и добро да бе, мулетата не ставаха за препущане.

Продължиха да яздят така, без да продумат нито за каруцата, нито за онова, което бе станало. Исмаил ага не знаеше дали изобщо ще могат да си говорят и да се гледат за-напред.

Той попипа ятагана и пояса си: всичко бе там, както по-рано, на мястото си, дори и пишовът, с който уби пешака и коня. Като че нищо не беше ставало. Но то стана и не беше сън. И бе непоправимо, и бе такова, че когато ония си заминаха, като оставиха Зекир да го оправя, той не пожела да търси брата си, не пожела да свика устинците за отмъщение. Никои от своите не биваше да знае за това, а един вече знаеше, всичко бе видял: от край до край...

Следяха отдалеч празната талига и язدهха безмълвно. Исмаил ага добре разбираше, че е невъзможно сега Зекир да не го оглежда отзад; да не го вижда все тъй разголен и с оглавник. Така онова, което бе станало, всъщност още си продължаваше за тях двамата и надали щеше да има край.

– Зекир – рече, без да се обръща той, – трябва да хванем направо през баира, да излезем първи след завоя и да пресрещнем талигата.

Баирът не беше стръмен и ако се отбиеха през него, наистина щяха да съкратят много път. Без да препущат, Исмаил ага насочи ата си встрани, нагази с него в тревата, но не чу подире си стъпките на мулето. Спря за малко. Шумове имаше различни, но те идеха из далечината, пътуваха по пътя. Онова, което бе наблизко, млъкна. Мулето изпръхтя веднъж, но също от пътя.

– Зекир? – рече Исмаил ага, като се обърна. Слугата бе спрял животното долу върху белия прах и нямаше намерение да следва господаря си.

– Не мога, Исмаил ага – отвърна Зекир.

– Защо?

– Ти там, нагоре, ще ме убиеш, Исмаил ага – отвърна Зекир.

– Ха! – рече Исмаил ага.

– Ще ме убиеш, а аз ти служих вярно. Нищо лошо не съм ти направил и няма да ти направя, но когато човек като теб страда, Зекир лесно може да загине, Исмаил ага. Подръка ти е.

– Хайде, хайде, тръгвай – рече Исмаил ага, като хапеше устна и оглеждаше околността. Един конник, непознат в далечината, се задаваше откъм Перущица. Не можеше да бъде прав Зекир. Не, не можеше. Случва се разни мисли да минат през главата на човека, някои от тях като прилепи, когато е тъмно там, но Зекир не можеше да бъде прав. Съдено е на смъртните да умират, рано или късно това ще сполети и Зекира, но сега ли пък, тъкмо тука ли? Има си хас... Исмаил ага потръпна. – Хайде – повтори той, като кимна към баира.

– Не – поклати глава Зекир.

– Все така ли ще става занапред, Зекир?

– Не, Исмаил ага. Никога вече. За пръв и последен път. Зекир сега ще хване по други пътища. Няма да доиде с теб в Устина.

– Напущаш ме?

– Така е най-добре, Исмаил ага...

Далечният конник яздеше бавно. Хълбоците на коня му стърчаха чудовищно издути встрани – сигурно бяха отрупани дисаги с плячка. Исмаил ага разтри с длан брадичката, после – челото си.

– Аз... не само защото се случи тъй и не защото ще ме убиеш – поде Зекир, като че го успокояваше. – Аз днес чужд имот пазих и вчера, и оня ден все там седях, а такива като мене, и по-бетер, барем през тия дни хора станаха...

– Зекир, кога реши тая работа?

– Не знам – отвърна Зекир. – Не знам кога, ама през цялото време знаех, че изпускам късмета си.

– Това не е късмет, Зекир!

– За тебе не е късмет, Исмаил ага, че много си имаш, а за мене е късмет.

– И тъй да е, то мина вече, Зекир, свърши се ямата.

– Рахатлъкът свърши, Исмаил ага, пък инак хавата още се размътва. Виж, че и мурабе почнало... Като търсих талигата днес, двамина консули от Филибе се караха с пашата, при църквата...

– Както решиш, Зекир – въздъхна Исмаил ага. – Само че сега у мене имам-нямам десетина лири. Парите от твоята сметка са в къщи. За осем години пари...

– Осем години и половина, Исмаил ага.

– Така. Осем и половина. За жена и земя ти ги събрах. Ела барем да си ги вземеш.

– Не – поклати глава Зекир.

– Толкова ли те е страх от мене? Че аз, ако съм решил, мога и тука, на пътя...

– Не си такъв човек, та посред пътя да убиваш, Исмаил ага... А сега, ако си доволен от многото години работа, дай ми, колкото лири носиш, дай ми и пищова си... Другите пари нека в твоя сандък да стоят. От тебе разбойници няма да ги откраднат...

– Този пищов?

– Този. Знам, че ти е свиден, Исмаил ага. Такива с барабан, и във Филибе не съм виждал. Един от тях е равен на пет други и тъкмо затова го искам...

4.

Додето даваше лирите и пищова си, Исмаил ага го пита на колко години е, ще се жени ли и му бе чудно, че никога досега не се беше сещал да поговорят така двамата. И още по-чудно му бе, че Зекир ниже словата гладко и мъдро. И че вижда напред, поне толкова, колкото и самият той. Но го беше страх за него да не стане разбойник, защото това бе вече някакъв друг, непознат мъж – без господар, смутен и тъмно упоен от неизвестността.

И го посъветва затуй да си купи жена, и колкото може по-скоро, да има по-скоро деца и да му дойде с децата на гости в Устина. Каза, че ще ги надари всички поотделно, сръга ата, махна с ръка зад главата си и зацепи през баира да превари талигата. Когато се обърна от върха да види накъде поема бившият слуга, Зекир още стоеше на пътя, точно там, дето го беше оставил.

А когато превали баира и излезе отвъд завоя, изпревари талигата, тя вече се задаваше към него. Пред нея се мъкнеше тайфа цигани със зурли и тъпани. Зад нея циганчетата водеха добитък. Една циганка излизаше от храстите, като оправяше шалварите си.

Той сбута ата и заплува с него нагоре по отсрещния рид, над младата шума, всред която бе оставил бабата и детето. Ръгаше безмилостно корема на животното – изведнъж го беше обзела страшна тревога, струваше му се, че е много закъснял и че нещо неоправимо се е случило в негово отсъствие.

Поспря там, където тревата бе омачкана, пое пак и отиде много далече, после се върна, изправен върху зенгиите, като се оглеждаше наляво и надясно, сви косо, пресече гъстака накръст, все тъй изправен, и вече викаше:

– Бабо хаджийке-е-е! Бабо хаджийке-е-е!

Циганите по пътя прекъснаха свирнята.

Глава девета

1.

До вечерта устинци претърсиха целите Горки и всичко наоколо, и още по-далеч и все тъй напразно.

При утринната молитва той пак не благодари на аллаха за мира и реда, който бе възцарил.

Не знаеше къде са старата и внуката, дали са живи и много ли е виновен пред тях.

И не само пред тях, но и пред стария, пред синовете, пред всички, пред целия свят...

Не пред целия свят, защото и пред него – Исмаил ага – имаше мнозина виновни – от славния праядо Алтънспахълъ Сулейманоглу, та до Мемедаа Тъмръшлията. Но по-нужно и по-важно бе да мисли сега за съдбата на старата и на внуката. Тая грижа поизместваше другата, от която човек можеше да полудее.

2.

Не пущаше никого при себе си в горния кат на сарая, седеше подгънал нозе връз килимите и си спомняше с какво доволство бе предричал по пътя към Устина копринено бъдеще на хаджийската внука, как старата я грабна от ръцете му и как продължаваше да бяга по лакти, спомни си как ѝ бе забранил веднъж завинаги да говори за избитите близки и как веднага след това тя заръча да бъдат събрани трупите им в един гроб, как бе искал да я съсече на парчета, а тя му дари щедро всичкото злато, спомняше си как рови с нож около коритото при кладенеца, чуваше ласкавия страшен ихтибар: „Хош, гелдин, живи ли са, здрави ли са всички в сарая ти?“ Виждаше се смръщен сред вонята да разбира, че никога, никъде досега не е бил приеман от сърце, и да слуша все пак една сърдечна изповед, че синовете трябвало да бъдат овреме омърсявани, и как през цялото време ни веднъж не се запита ще го чака ли някой в Горките и защо аджеба ще го чака. Всичко си спомняше той и му бе обидно, че се вижда такъв, а и не знаеше какъв по-друг би могъл да бъде. Имаше в станалото нещо неправилно, нещо сгрешено и не като за ага. Бе постъпил по възможност най-благородно и Зекир, и Шабан, и всеки правоверен биха постъпили по-зле, но това само усилваше смута в душата му.

3.

Седеше така върху килимите и му се искаше да сипе в наргилето от оня отровен бял пращец, носещ забрава, който си бе забранил. Ала се боеше от дългите дни на безволие и упоение, които биха настъпили тъкмо сега, когато взе да вярва, че старата е жива и скита нейде с детето, когато взе да очаква, че някой от хората, пратени без надежда по бежанските сборища из оцелелите села и градове, ще изчатка внезапно със запотен кон пред портите с вести за нея. Може би го очакваше път. Беше вече напълно сигурен, че тя сама е напуснала Горките. Не само защото не бяха намерили труп и кръв там, не само защото бе немислимо да е отвлечена за ханъма, а защото всеки на нейно място би се втурнал да бяга презглава, накъдето му видят очите.

Да бяга от оня Исмаил ага, когото сега устинският първенец наблюдаваше отделен от себе си – ясен, прозрачен, строен и чист, често опечаляван от лъжовността на света. Той вярваше в доброта, в благородството, в мъдростта на тоя човек и толкова по-тежко му бе да го гледа.

„А-а-а-а! – простенваше тихо Исмаил ага, като замираше до болка и като разтърсваше глава: – Мердивен дюня! Мердивен!“

4.

Тишината в сарая бе пълна и стара. Дори в женския кат вече от години не пееха, не пицяха, не си скубеха косите за първенство. Но гласовете долитаха откъм сарая на брата, отвън зида, пределил широкия като кър бащин двор. Това бяха трепетни мъжки гласове, накъсани от меките звучни удари на пръсти по опната кожа.

Когато привечер гласовете стихнаха, оттам се изви тънкият протяжен вопъл на Бюлбюл Мюмюн – песен и гърч едновременно. Не можеше да завърши пиршество у брата без

Бюлбюл Мюмюн, тоя хубав млад певец, грациозен и чувствен като ханъма.

„Сабах езандъдъ, аман, Филбеден калткъм...“ – редеше Мюмюн сега една песен, съчинена от филибелийските доброволци. И додето слушаше отдалеч, Исмаил ага се попита прилича ли по глас, по лице и по фигура на певеца. Не, по нищо не си приличаха те и една от разликите бе, че оня никога не е бил връзван на халка!

*...По утринната молитва, аман,
Филибе тръгнах
и ножа с белия чирен, аман,
в пояса пъгнах.
– На лов тръгнах, аман, в Перущица.*

Слушаше Исмаил ага, но вече непрекъснато виждаше халката над яслите и словата на песента като че се провираха през нея. „Докога, аллах? В това поне нямам вина! – удари по килима той и тръсна глава. – Аз ли ще плащам за всичко? Аз ли съм наредил така работите в тая държава?“

Чибукут му беше загаснал, помъчи се да го разпали отново и когато всмукна най-сетне сладкия дим, в душата му бе настъпило едно горчиво успокоение. И продължи да смуче – тъжно усмихнат, заслушан и малко удивен: от дълги години не се бе явявал на тия пиршества поради своята мъжка беда, но тъкмо днес, в тоя ден на най-големи терзания, бе престанал да завижда на брата и гостите му за тяхното доволство. За пръв път в своя объркан живот изпитваше съжаление и към ония събрани там, и към всички други правоверни мъже, защото тъкмо днес чрез себе си бе съзнал много истини и за тях. А отвъд нищо не подозираха:

*... Ударете, да удрхмe мъжете, аман,
и лoвете да ловим
девойчета десетгодишни, аман,
за ханъмчета.
– На лов тръгнах, аман, в Перущица.*

5.

Слушаше Исмаил ага, виждаше ги добре всички – ред по ред – с бради и без бради. Гадаеше кои ли от тях си е взел девокче десетгодишно. И изведнъж с учудване и уплаха се досети за Деянка.

Деянка беше петгодишна, искаше я за дъщеря и само за дъщеря ставаше тя, който и да я намереше. Не от това трепна, а защото през цялото време на размисъл бе виждал бабата. Беше забрави детето. Не го ли желаше повече в своя дом?

И чак тогава съзна Исмаил ага, че се е простил отдавна с надеждата да слуша смеха и стъпките му около себе си. И че е пратил съгледвачи не за да си го възвърне. Неговата мъжка мъка, която бе насочила очите му към внуката на стария дост, беше отлитнала някъде, изместена от една нова беда, по-голяма, не само мъжка и не само негова. Съзна, че му трябва преди всичко бабата, че нея иска да наиде, да ѝ покаже какъв човек е той, да съзре в нейните дръзки очи предишното си достойнство.

И пак я видя седнала връз тревата, сред великденчета и глухарчета, с изправен гръб, с два разпалени въглена в хлътналите под челото очи. Сега тя му харесваше...

...Старата продължаваше да стои върху тревата, цвятята и килима едновременно, когато песните откъм сарая на брата секнаха и до него проникна протяжният зов на мuezина от минарето. Бе време за вечерна молитва и той зае на колене своето място с лице към аллаха.

Ала пак не успя да се извиси и приобщи към небето. Правеше метаните си, привеждаше се ритмично, свъсил вежди, и не можеше да отпъди мисълта, че също такива метани, в същия този миг, на същия бог правят и онези, събрани отвъд стената, правеха ги още и Мемедаа Тъмръшлията, и Бичо Пехливан в стана си край Перущица.

Глава десета

1.

Съмваше, когато Исмаил ага влезе във Филибе с двамина от своите хора. Конете издишаха пара, пара се отделяше и от потните им хълбоци. Нощес се бе получила вест, че бабата е видяна в града. Било пълно с бежанци. Просели. Върлувал тифус. Старата мъкнела с една ръка детето, под другата мишца носела мях с вода...

Толкова рано Исмаил ага не беше пристигал никога и никъде досега. Той потръпваше в студената пролетна утрин бодър, с щастливи предчувствия, и размисляше какво ще прави с бабата. Щяха да я спрат – с добро или насила, – за да ѝ каже всичко, което се бе трупало в душата му: за алтъните, че не ги е взел; за детето, че го оставя при нея, че няма да ги води в Устина, че ще им дири християнски подслон при някой търговец-грък в града. Щеше да ѝ обещае всякаква помощ занапред и много други неща щеше да ѝ каже, додето види благодарност в черните и дръзки очи.

Чираци сваляха кепенци, ръсеха и премитаха пред дюкяни и работилници. Водоносци шibaха кончетата си, впрегнати в тежки мокри бъчонки, към центъра на града. Премръзнали, плахи фигури на старци, старици и деца се появяваха тук-там откъм запустелите дворища и навеси. Бежанци! Исмаил ага забави хода на ата си. Искаше да види всяко лице. Неговите хора подрямваха отпуснати връз седлата си. Те не бяха лягали много нощи, пък и знаеха си къде ще срещнат баба хаджиика.

Не зарад детето се вглеждаше той. С мисълта за него се беше простил. Трябваше му да възвърне вярата си в своето благородство: след като помогне тук и след като убие един човек горе, в планините, да се озове отново, ако може, в оня тих свят на хубави мисли, мъдрост и незлобливост, в който слушаше по-рано съзвучието на същността си. Защото, като не приличаше на другите правоверни, тъкмо тези неща му бяха давали цена и пред самия него, и пред хората. Знаеше, че и след това много въпроси ще останат без отговор, но над тях щеше да смисля вече с едно сърце, пречистено и олекнало, с една душа, възвисена и спокойна за себе си. Достойна за мъдрите книги, които щеше да търси.

Никоя от тия старици не приличаше на баба хаджиика. От дюкяните вече излизаха купувачи, ситен метален ек излиташе от бакърджийниците, с друсане и гръмол препущаха обратно водоносците, яхнали празните си олекнали бъчонки. Хладината изчезна. Слънцето се бе изкачило над тепетата.

2.

Посочиха му бабата чак към обед, когато бе спрял ата пред покритата чаршия да се разхлади с шербет. Не можа да я познае веднага в навалищата.

Но видя как една стара жена спря на дваисет-триисет крачки, как се върна назад и как потъна в страничните улички. Тя мъкнеше за ръка момиченце с валчесто мургаво лице и златожълти плитчици.

Рече: „След мене!“ – и сръга диво коня си, и веднага дръпна юздите, и конят се изправи на задните крака, защото се нададоха писъци и не можеше да се препуща така между подплашени хора. Подкара животното отново, но вече леко, изправен на зенгите, като викаше да му струват път. Скоро излезе на чисто, препусна и видя бабата с детето – да бързат навътре из тясната крива уличка.

Сви след тях. Чаткането по калдъръма съвсем ги подплаши и те пак хлътнаха някъде.

Когато ги видя за трети път, преди да препусне отново, той викна:

– Бабо хаджиике-е! Това съм аз, Исмаил ага, не бой се! Това съм аз, Исмаил ага-а!

Но бабата пролъжли да бяга, разветрила поли, прегърбила едрото си кокалесто тяло, повлякла детето за ръка, и той отново съзна, че на нейно място всеки би сторил същото. Тя не знаеше защо я търси и гони сега, какво иска да и каже, а трябваше да го чуе и тогав сама да реши как ще живее занапред.

– Тутун! – викна той на хората си. – Дръжте ги! Тежките копита затресоха тъмната влажна уличка, захлъзгаха се със звук по вековните изтъркани плочи, не им спореше, а бабата продължаваше да бяга, приведена от напора напред, като търсеше отдалеч някоя порта или дупка.

3.

Порти нямаше. Имаше начесто малко врати. Вратите на градските домове, натъпкани един до друг, от двете страни на плочника. Първата бе запъната. И втората също. А може би и не бяха, защото бабата само ги блъскаше с длан, без да поспре. И правеше това без надежда, защото и да влезеше някъде, щяха да я видят отзад и да нахълтат след нея. И все пак бягаше, бягаше, не можеше да стои, и търсеше къде да се пхне, и изведнъж ѝ се стори, че най-близкият кон се преби и не стана, може би и ездачът се беше пребил, но тя не се озърна надире, все бягаше и бягаше и: „Дано! Дано! Убий го! Убий го!“ – молеше някого тя – господа, Богородицата или дявола – и тия молби бяха кратки, всякоя колкото една крачка, колкото едно издишване.

За малко не се удари в насрещната къща. Уличката свършваше, като се вливаше в друга, и двете заедно образуваха буквата, с която нейният син Тодор подписваше името си. Тя свърна вляво: „Дано! Дано!“ – и гледаше къде да се дене, и все още чуваше копитата; засега не я виждаха. „Убий го! Убий го! Убий го!“ – но скоро и те щяха да свият насам; тогава видя едно малко дворче с чимшири и перуники и след толкова къщи без дворове и се шмугна вътре, и се просна зад тях.

Притисна лице в земята, притисна така и детето, чу как тежките копита изчаткаха иззад ъгъла, как спряха нерешително, как продължиха после край нея и нататък, докдето тя не беше стигала, и как спряха отново, като тъпчеха припряно и на място.

Детето лежеше покорно с лице в пръстта. Старата му бе благодарна, че кротува. И усети мравки по шията си, и се мъчеше да не шавне, и си казваше, че те са добри животинки, работни, а сега беше време за работа и лозарите се връщаха по тъмно. Молеше се мравките да не напълзят и детето, додето ония отминат съвсем.

Но те не отминаха. Тя чу как тръгнаха да се връщат обратно, как бавно приближаваше конският звук и как задумкаха на някакви врати. Разбра, че ще претърсят всичко наред, всичко, додето влязат и в дворчето, надигна глава иззад чимширите и първото, което видя, бяха изплашените лица по чардаците отвъд, надвиснали над сокака. Лица или сенки, защото веднага изчезнаха. Един мъж остана да ѝ маха с ръце зад стъклата, говореше ѝ нещо без глас и сочеше да бяга вдясно, една женска ръка го дръпна и закри пенджера с пердето.

Тръгна. Преди да хукне отново, тя видя къде бяха спрели конете и че конете са два, само два, и сами, без ездачите. Турците сигурно претърсваха къщите. Но третият? Дали наистина се беше пребил? Поиска да свие отново към пазара, откъдето я бяха погнали, дето навалицата щеше да я погълне, и в същия миг видя третия. Той седеше отпуснат на коня си, оставен в засада зад ъгъла, но не гледаше и главата му се полюшваше.

Подмина ги тихо, без да свие към пазара, по дясното крило на улицата и тъкмо тогава чу далеч зад себе си вика на агата:

„Тут-ту-ун!“ – и се втурна напред, последвана от копита – далечни и близки. Тичаше и сега улицата ѝ се струваше позната и като че я очакваше някакво познато убежище, където се бе крила някога. Приятелска къща ли щеше да бъде това? Отворена порта ли? Ръце ли някакви щяха да я дръпнат и скрият?

Тя видя портата в края на улицата – познатата порта на Кацигра хан, дето бяха слизали с Враньо от писаната каруца и дето според приказките събирали сега тифузно болните бежанци.

Някой ѝ викна: „Не! Не!“ – но копитата изчаткаха зад нея, тя се прекръсти и свърна в двора на хана, край зиналото от почуда заптие.

И конниците, и заптието останаха вън. Някой му се караше, то се оправдаваше, после някой взе да бие някого, чуваха се тихи ругатни, тихо пъшкане и глухи удари в меко. Старата отдъхна и се извърна. Заптието се валише по земята с окървавено лице. Исмаил ага го риташе.

То си бе тяхна работа. Голяма варна яма белееше в двора. Откъм яхърите пристъпяха четири сенки и мъкнеха нещо след себе си.

– Бабо хаджийке! – викна задъхан отвън Исмаил ага. – Излизай! Тука умират! Чума има.

4.

Сенките приближаваха и онова, което тътрузеха, бе човек – бос, в потури и джамадан. Мъкнеха го закачен с канджи за глезените, а главата му подскачаше. Той имаше дълги мустаци.

Сенките спряха при ямата, откачиха железните куки, застанаха зад човека и дълго го бутаха с тях по гърдите и главата, додето го извъртят и търкулнат вътре. Главата му дълго се поклащаше, сякаш той казваше: „Не искам, не искам!“ После те си тръгнаха обратно към яхърите – изсушени, прегънати от болестта. Канджите стържеха пръстта подире им. Може би утре тия куки щеха да мъкнат и тях.

– Бабо ханджийке – викна пак Исмаил ага. – Тука е страшно, всичко ще умре!

Тя пусна меха в средата на двора, отвъд ямата, и седна. Гледаше да е далеч от приемницата, откъдето долитаха стонове, да е далеч от яхърите, отдето отново излизаха сенките с канджите, да е далеч и от портата, където чакаше най-голямото зло. Този път търкулнаха в ямата труп на момиче.

– Не те ли е грях? – викна отново Исмаил ага. – Това дете трябва да живее. Рядко се дарява такава хубост на хората. Излез или ще пратя цигани да ти го вземат!

Тогава старата извърна глава към портата и се опита също да викне, ала думите и излязоха тихи и кротки като съвет:

– Нам е било дадено то, Исмаил ага, и наше ще си остане. Всичко ни взехте – хубостта и честта няма да ти дам. Ако пратиш цигани, аз – в ямата!...

– Чакай! – викна Исмаил ага и вдигна ръце към небето. – Твое ще си остане! Ще идете, където си искате! Аллах ми е свидетел... За друго съм дошъл... Да ти кажа, че нищо не пипнах във вашия дом, че...

Но тя не го слушаше. Седеше върху меха, прегърнала в скута си Деянка. Нямахше защо да се вика повече. Всичко бе казано. Ако агата бе искрен, просто щеше да я остави на мира. Тогава тя сама би излязла оттук. Не чу какво каза той след това, чу само как млъкна и как галопът му затихна по далечните плочници.

Хората му останаха навън, а тя продължи да седи върху меха.

5.

На другия ден, когато Деянка заплака за хлебец, една кадъна се появи на портата и взе да я мами с мекици.

Бабата притисна русата главица и вече не ѝ позволи да погледне натам, защото кадъната не си отиваше. Беше и тежко да слуша тоя задушен плач, който не секваше, и навремени решаваше да пусне детето. Това траеше само миг-два, после притискаше главицата още по-силно.

Но нейното старо тяло слабееще бързо, сънят я оборваше; отдавна, отдавна нещо писукаше и бучеше в ушите ѝ; тя не помнеше колко дни и нощи са минали така и взе да се бои, че циганите могат да я издебнат; или пък че сама ще изпрати детето за мекиците. Не си вярваше още и за туй, че и се виждаха и чуваха разни щели-нешели. Ту синовете ѝ разярчаха кончета по широкия двор на хана, ту Исмаил ага викаше от портата: „Искам да кажа, бабо хаджийке, искам да кажа, че синовете ти не бяха серсеми!“

– Чуваш ли, бабо хаджийке-е! – наистина викаше от портата отслабнал и брадясал Исмаил ага.

Той се бе опитвал да и помага, откакто я намери с детето в лозята, та досега, ала това само влошаваше работите. Бе съзнал къде греши, бе искал да ѝ се изповяда, да разтовари бремето си, да се оттегли от съдбата им, да ги остави на воля, но пак не сполучи. Вините му се трупаха ден след ден, час след час, каквото и да измислеше за тяхното добро – вините растяха, на края – до морията ги бе довел; не знаеше колко малко се иска от него сега, сърцето му се късаше от мъка, ала и гияв имаше там, защото друга на нейно място би го разбрала; не би всявала в душата му нови и нови, все по-непривични смутове.

Защото ставаше тъй, че тъкмо най-хубавото и най-чистото, което искаше да спаси за духа си чрез бабата, тъкмо то го връщаше от портите на Кацигра хан към страшните думи върху зюмбюлената леха: „Трябваше да ги омърся, та да живеят.“ Сега при безсмисленото упорство на старата това безумно, грозно и мъдро мислене изглеждаше – за отделни мигове поне – единствено правилно. Но съгласието с него би означавало връщане и към всичко друго, осъдеио в душата му. Колко лесно щеше да я спаси Исмаил ага, ако баба хаджийка приличаше на доста! И колко отчаиваща за него щеше да бъде сега тая прилика! Той искаше да я спаси такава, каквата е, но това, че беше толкова различна от Хаджията, също водеше до отчаяние! Исмаил ага продължаваше да вика с болка и гняв от портите, изричайки високо една от истините, достъпната през многото мъчни часове – истина, застрашена от упорството:

– Умни момци бяха твоите синове, бабо хаджийке-е! Чисти мом-ци-и!

Чуваха го и хората от съседните къщи. Те свикнаха да го виждат тук и често надничаха да зърнат какво става с бабата. Накрай мълвата за старицата и детето самоубийци, изглежда, се беше разнесла из голямия град, защото пред портите зад Исмаил ага често взеха да спират файтони с европейски консули и газетари. Те си говореха на различни езици, тихо, но оживено и понякога питаха Исмаил ага какво се е случило.

Питаха, макар да личеше, че всичко знаят. И записваха в тефтери словата му. Записваха ги заедно с всичките му имена и титли – негови и на стария благороднически род. И се осведомяваха любезно ще приеме ли да говори пред някаква международна анкетна комисия, която също като него иска да помогне на нещастните. Той бързо даваше съгласие, ала ги молеше горещо на свои ред да му помогнат и те сега, да обяснят и те на бабата, че не бива тъй, да я повикат навън.

Някои оставаха заедно с него, а други побързваха към телеграфа, за да предадат през планини, морета и океани в своите далечни редакции най-потресния факт за гордия, неизвестен досега на света народ. Там, пред телеграфа, те споменаваха и за селото на старата жена, и за църквата в това село, и за всеобщото венчаване със свободата в тая църква. „Ние се сблъскваме с едно народностно чувство, каквото не е показала досега никоя свободна, цивилизована нация“ – предаваха газетите. „Ако искаме отсега да спечелим приятели и позиции в сърцето на Балканите, за техния утрешен ден, нашите правителства ще трябва вече да се съобразяват с тоя новоизявен народ, със справедливата му борба...“ „Предполага се, че Русия не ще остане безучастна.“

– Добри момци бяха твоите си-но-ве-е! – продължаваше да вика от портите Исмаил ага. – Чисти мом-ци-и! Умни мом-ци-и!

– Маман, екуте моа! – опитваше се да помогне един френец.

– Мъдъ! – изпробва веднъж-дваж гласа си някакъв англичанин.

– Мать!

– Ма-мо-о-о!

Последният вик излетя от файтона на руския консул, който идваше тук най-често, без никои да слиза от него. Подире му винаги следваше друг файтон, нито консулски, нито газетарски, с нехайно усмихнати млади мъже, които не изпускаха из очи консула и спътника му. Спътникът беше суров, светлоок мъж, с тъмно, безкръвно лице, със завехнала рана между челото и слепоочието. Бе облечен изискано, както подобава на дипломат, но като че на хората с нехайните и зорки погледи от задния файтон много им се щеше да го видят поне за миг извън файтона с консулския имунитет, стъпил долу, на плочника... Макар и отпуснати, тия млади мъже изглеждаха много пъргави.

Още не бе замрял викът от файтона на руския консул, и вече всички гледаха само натам: и агентите от тайната полиция, и Исмаил ага, и баба хаджиика. Мъжът със завехналата рана стоеше прав – напрегнат, като да скочи долу, и впил същевременно пръсти в ръба на капрата; бе замижал и прехапал устни – както правят мнозина, когато езикът ги подведе неочаквано и непоправимо, – а консулт го теглеше – усмихнат, тих и настойчив, сякаш нищо не беше станало, теглеше го да седне пак на мястото си.

Старата за малко не изтича към него. Стори и се, че е той, щеше да се довери на вика, на приликата и на сърцето си, ако не го бе видяла и оплакала мъртъв в църквата, дето светиите падаха по лице върху плочите, а валмата дим се вземаха като души към небето. И въпреки туй сигурно щеше да се довери, ако не ѝ се бяха виждали и счували вече разни врели-некипели със синовете и ако след ханъмата с мекиците не бе разбрала, че агата е способен на измами всякакви. Не можеше да си вярва повече и тогава една хитрост я озари: огледа хората, сбрани вън, огледа и почупените джамове на приемницата, отдето пак долитаха стонове... Там!

Там щеше да се скрие от изкушенията. Нещо ѝ заговори с църковен глас: „Грях, грях!“ – но тя се помъчи да мисли за друго – как бяха садили и копали лозя в каръчите, как по цели нощи бе горяла свещта, запалена в одаята от оня млад бяс Враньо, как всичко му бе позволено на Враня, защото нямаше той лоши помисли като някои други търговци, как беше раждала момче след момче – български паши и бейове,

– Как само Христос не стана такъв, защото умря рано от болест, как опитното и търговско око бе харесало и купило с цената на всичко добито най-рядката, най-скъпата стока на света... Само двете с внуката бяха останали от Хадживраневите, ала най-скъпото ги съпътствуваше и тука, то бе такова нетленно, че сигурно щеше да остане и след

тях, никои вече не можеше да я превие нея, майката на такива синове, дори стоновете не будеха повече страхове, те я зовяха като спасение; а Исмаил ага бе лайно.

Ако я гледаха сега синовете, щяха да останат доволни. „Няма да ви излъжа, мамините – рече им тя, – няма да ви изменя!“ Стана, взе меха, прекръсти се, прекръсти детето и го помъкна по вехтата скърцаща стълба.

Някой извика неистово откъм портата, тя чу, но не спря, не се обърна да му покаже лакът, както ѝ се пощя. Продължи да се изкачва с изправено тяло, строга и свята, защото синовете я гледаха. Не знаеше, че я гледа светът.

Епилог

Много хора умряха пред очите на старата.

Тук издъхна и един млад главатар от потурчените махали над Тъмръш. Бе червенокос и по време на огън бълнуваше името на Мемедаа. Веднъж, малко преди края си, разказа как убил на Власовица със своите хора трима старци, пратени от перущенските първенци до Тъмръшлията. Червенокосият бил там, в жълтата шатра на върха, дето се водели преговорите. Спазарили се да пощадят селото за седем хиляди лири откуп. Всички главатари били доволни, ала когато старците си поели да съобщят, че има спасение, Мемедаа рекъл:

„Седем хиляди на ръка ще ни броят, а другите ще вземем, като бастисаме селото!“ Тогава младият излязъл от шатрата, преварил старците и ги убил с хората си. Да не занесат измамата долу. Сетне трябвало да се крие от гнева на Мемедаа, дълго скитал и накрая попаднал в Кацигра хан. „Моят дядо – казваше той – все напомняше, че по времето на Алтънспахълъ ние сме се отлъчили само за да намерим по-плитък брод... През поройнината... Пък сетне сме загубили пътя... Но нека се знае – мъчеше се да дигне глава – и нека се помни, че не сме всички като Мемедаа...“ Така завършваше главатарят, успял да дигне само треперливия си восъчен пръст, като че изричаше заклинание: „Нека се помни!“

Имаше и едно дребно, стопено човече, което бълнуваше песни. Пееше ги в несвяст с тънко, хрипкаво гласче, с едра пот по челото и по шията посред гърчове. Най-страшни бяха неговите бълнувания. Но то не умря. Престана да бълнува, взе да говори с хората, а след някои и друг ден измъкна от торбата си гусла. До икиндия само я настройваше и подрънкваше замислено теловете с пръсти, а сетне дръпна лъка и започна:

*...Султана пита, разпитва:
– Арапи черни, гаджали,
кой ще ми тука доведе
тоз страшен Даскал-комита,
тоз пусти перущенлия?
Та си му думат арали, арапите и гаджалите:
Султане, царю честити,
молим те, нази не пращай,
че той самодивско чедо е
магии знае всякаквн и люти билки омразни
нас против тебе ще върне!*

Тук, в тоя хан, посред такива хора умря баба Гюрга, а след нея и Деянка – последната внучка на голямата, богата Хадживранева челяд от Перущица.

А Исмаил ага се затвори в горния кат на сарая. Премисляше всичко, броеше вините си и понякога заедно с това простенваше от ярост към старата. Есенес изведнъж реши да се изсели от Устина. Продаде на Шабан ага своя дял от чифлика. И замина далече на юг с петте си жени и с новата си беда – не само мъжка и не само негова.

Замина, без да убие никого горе, в планината, защото мисълта за разплата изведнъж му се видя издребняла и смешна. Главното не бе в това. Замина, без да прибере златото,

заровено под осмата бѣчва с десетте чембера и под каменното корито при кладенеца. Не му беше до него.

А след една година се върна за малко – колкото да види брата и да подири в българското село някой оживял човек, някой, достоен за тайната на имането. Не искаше да я мъкне до гроб.

Пречеше му тя като конска муха да смисля спокойно върху последната, може би най-важна истина, която напираше да се роди из преживяното:

Щом си правоверен и ага, винаги ли създаваш предатели; лъжовност и винаги ли настъпва час, в които ставаш убиец, дори когато си по-благороден и по-справедлив от другите?

Скоро след това започна Освободителната война.

ЗАВРЪЩАНЕ

Книга втора

Пролог

1.

Като че бе орисано: сред обръч от султани, царе и крале върху пресните пепелища на Балканите да се появи княжество; князете да живеят в София, а в неясен стговор с тях – на юг, в Пловдив, да управлява републиканецът Павел Хадживранев.

2.

След куршумите по камъка отвън взеха да лупат гюллета. Вътре плочите си бяха зас-тлани с мъже, а сега и светците от мазилката подириха места долу, сред хората. Додето падаха, очите им оставаха благи, безметежни: само телата се гърчеха в спазми и ръсеха прах.

Сетне хлътна кубето; захлупи всички заедно; и едните, и другите; цели, разсечени, смесени; гащи и ризи, пълни с кървава плът; наставени с пъстро изписани тоги; с черни пушки под бял хоросанен пращец; с позлатени ръчици, вдигнати за благослов.

Павел Хадживранев, също захлупен, запомни това. Трябва да бе минало време, когато видя през прашните спуснати клепки, че тия, дето се навдигат от пода и дето присядат до него, не са смесени: приличаха на Даскал Бонев и на Дякона Левски. Имаха единна човешка направа – в тела, в дрехи, в лица, Даскала кимна дори.

Павел отвърна. Щеше му се да попита за братята, за старата, за булката и детето, но странното присъствие на Дякона го смълча. Знаеше, че той е погребан отдавна, другаде, далече; ала човекът бе седнал до него непрогнил; гледаше го в раната по челото. Нямаше въже по шията, както бяха чули някога, и калпак нямаше, както го бе видял преди години. Беше гологлав, седеше; гледаше раната; а в ръцете си между ску тите държеше тежък хоросанен ореол.

„Павльо – рече той. – Не съм го намерил случайно. И на Даскала се полага, и на тебе, и на цялата ни република.“

3.

Така след кухни от здрач, под късове черковен свод, изтегнат връз плочника с пищов в отворена длан, Павел спокойно посрещна острите очи на аскера, остана спокоен под дулата им и заедно с тях изпрати спокойно последните гърчове на това въстание. Беше тихо, празно, когато излезе оттам. Нямаше ги жените, децата, ранените. В нощта нао-коло тлееха изравнени, вече непознати за него махали. Пламъчета припламваха само високо над жаравата, връз баири от катранена мараня – навярно тъмръшлиите отново нощуваха там – както преди началото. Дори в мрака дрехата му сивееше от хоросан, тупна по нея, но само чу как ударът рипна нагоре, към огньовете – нечакано силен, не-чакано пъргав – и как в отговор оттам бръмна куршум.

Така тихо бе и по къра призори, и при руския консул в Пловдив. Не го разпитваха много, не тревожиха паметта му. Имаше доктор за раната по челото, сетне шивач имаше, а в края на този ден, без да разбира всичко напълно, с външност на консул и с файтона на консула, Павел се носеше вече из чаршиите – пълни със стража и с бежанци. Понявга му се струваше, че среща познати, но запомняше само сепнати, извърнати към файтона лица, с уста отворени, отминати, преди да отронят звук.

Всичко бе вярно и невярно, и тукашно, и от друг някакъв свят. Той можеше да пипне

и хубавата тъкан по себе си, и файтона, и консула, но не и да слезе при познатите, да поговори с тях: как са бастисани, кой е погинал, кой е жив. Можда да бъде навсякъде, даже при Кациграхан, дето мъртъвци се гмуркаха във варната яма сред двора, дето живите сами се качваха по дървената стълба към чумавата приемница, за да умират, а не можда да викне дори, както е нужно, за да върне оттам една яка, здрава старица, помъкнала нагоре внучето. Тя приличаше твърде много на майка му, а малкото – на неговата Деянка.

4.

С такъв файтон продължи да се носи и след войната. Нов бе файтонът, конете хубави, а той – републиканецът, вече княжески градоначалник тук – кимаше наляво, надясно, без да се почувства ни за миг господар. Като че още бе притиснат от високи, срутени сводове: и цял, и разсечен, и смесен; като че пак се провираше сред кухини от здрач. И пак избързваше пред отворените уста по пътя си. Бе свикнал да чака ругатни за предателство, да не ги чува, или пък когато ги чуе – да им се радва стаено.

Странна бе тая негова радост. Павел нивга не бе подозирал, че грозната дума „предател“ крие толкова много наслада. Тя му доказваше, че старият идеал за република е все още жив, макар и мнозина да бяха погинали за него. Но точно при тая наслада идваше болката – равна по сила. От ясно по-ясно бе, че това спасително въстание беше лишило народа от големите му чеда, от неговите големи мозъци. В битките смъртта ги беше косила наравно с другите: но при бесилката тя спущаше въже само над техните шии. Към тях сочеше пръстът на измяната, към техните сърца гръмваше залпът на засадата. Ако се бяха опазили поне половината, друга щеше да бъде участта на Великото народно събрание. Млади барутни гласове щяха да говорят там, а не тези, които през целия си живот бяха търсили достлука на силните. Тогава и колебанието би се превърнало в смелост; великите сили биха разбрали кой точно представлява този народ; политиките им биха приели създаването на една млада република – отначало с гримаса, а сетне – с ухажване.

Но, така или иначе, имаше вече князе, те знаеха кой е Павел Хадживранев; той самият не беше крил какво мисли за тях; но удобно им бе тъкмо той да се носи в този техен файтон; като символ на сплотеността в държавата да го даряват с почести и да чакат. Павел прие тази игра и отвърщаше, както е редно. Носеше се безмълвен, недостъпен по калдъръмите на големия град; споменаваеше монарха чинно в реч или заповед; назначаваше бирници, кметове, пристави и съдии като себе си. Искаше от тях да са несправедливи, да са жестоки в името на Негово Височество. Сетне пред разплаканите близки вдигаше рамене: „Какво да се прави – монархия.“ Рано или късно, този край щеше да си каже думата. Отказа министерски пост в два кабинета, за да остане тук, и продължи да подбира хората си – човек след човек.

5.

Живееше сам в къща под Небет тепе. Спеше с пищов под главата и сънищата идваха неосквернени в широкото му легло. Цяла Перушица се помещаваше понявга върху чаршафите, с реката, с черквата, с бащиния дом; гореше и пак оставаше цяла; Кациграхан също се пъхаше под завивките – с варната яма за мъртвите, с оная врата, погълнала безвест майка му и детето; и жената го навестяваше все така хубава, ала и пълна с въпроси: „Къде е Деянка? Къде съм аз? Не попита ли хората, Павльо? Може и да съм жива отведена?“ Тоя сън беше най-страшен, тъкмо за жена му никой нищо не знаеше. И други

невести се бяха загубили през ония времена, за тях хората песни пееха, ала непоносимо бе Павел да слуша такава песен тъкмо насън, в това тъжно легло, дето жената идваше все гола и пуцаше глас като на сватба:

*... Да яхнеш конче, да питаши
нагоре още надолу
да са ме нейде видели по тия бели хареми...*

Понявга – пътьом или нарочно – тук гостуваха именити поборници. За едни бе слушал от Даскала, а с други сам се бе запознал. Бяха все безстрашни, минали през пламък и готови за нови пламъци. Събираше ги мисълта, че не са лели кръв, за да бъдат възседани от короновани чуждоземци, че короната би дръннала още от първото бутване. Ала тия мъже нивга не можаха да споменат едно – единствено име, с което да тръгнат като под знаме. И намаляваха ден след ден: кой от старите рани ще легне; кой ще изчезне консул по света; кой ще бъде заклан от разбойници по тъмните друмища.

Имаше и истински разбойници, но приятелите на Павел получаваха куршум иззад някой шумак и продължаваха да се носят на седалката от подплашените фашпонджийски коне, от камшика на занемелия файтонджия и пристигаха в поредното село с изтекла кръв, с неприбрани кесии.

Макар пътуването да беше опасно за тях, тия мъже продължаваха да го посещават. Всички със своите планове, додето в една разпалена вечер той ги смрази: „А сега, байовци, като ви гледах, направих ей тоя списък. Не сте подредени според постове, по заслуги. Просто в такава последователност ще умрем.“ „защо аз да съм пръв?“ – възкликна тогава господин Парашкевов – министърът. „Ами защото – отвърна Павел – ти си най-личната фигура между нас, горе си вече и тая нощ най-много тебе слушахме. Ти си нашият лидер, новият апостол, искам да кажа.“ „Глупости – възрази Парашкевов. – Какъв апостол, какъв лидер съм аз?“ „Всъщност така е – примири се Павел и пое обратно списъка. – Ти, господине, си пуяк и нямаш място нито в тоя списък, нито в тоя дом, но вторият, бай Генеди, става сега пръв.“ „Бих приел – отвърна кротко бай Генеди. – Знаеш, че не се боя, но и аз зная, синко, че ме слагаш тук само от симпатии. Освен тебе в тази компания никой не ме изслушва докрай. Защото съм неук човек, простоват.“ „Да те махна ли от списъка?“ – рече Павел. „Премести ме надолу“ – отвърна старият комитета. „Е, стига – обади се доктор Петровия, третият в списъка. – Стига шегги. Аз сега тръгвам, чакат ме в Пазарджик, но след два-сет-трийсет дни пак ще намина!“

Петрович беше завършил медицина в Лайпциг, през въстанието бе загубил дясното си око и макар че оттогава минаха толкова години и макар да бе медик, той прояви немарливост към недъга си, не запълни дупката със стъкло. Тя остана празна, сълзяща, като че неутешима. Беше ставал депутат три или четири пъти, бе настанил брата си – офицер – в Генералния щаб и Павел знаеше, че неговият дом е също тъй често посещаван от друга, по-млада компания – офицери предимно. Тук, при тия сборища, той бе от мълчаливите, но на излизане здравето око блесна и сякаш продума на Павел: ние с тебе ще говорим тепърва!“

Всеки бе казал вече своето, без да поема апостолски отговорности при това; и с чиста съвест, защото, тъй или инак, щеше да бъде застигнат от куршум някъде. Въсъщност това бе главното, което Павел не проумяваше у тях: как така можеш да предизвикваш смъртта, без реално да атакуваш някого, и кое те кара да препущаш из този дяволски кръг без сериозни намерения, без шансове за мъст дори?

Те вече ставаха с една нова възбуда, която нямаше нищо общо с предишната. Някой спомена вино, друг – печено прасе. А всъщност готвеха се да тръгнат сега по Небет тепе, към къщите с червени фенери, отдето се носеха песните на весели момичета. Павел знаеше, че с нищо не може да ги спре, и то не защото са много порочни, а защото само тая цел оставаше видима, достижима в техния орязан свят.

Имаше пет или шест такива къщи там горе, на Небет тепе, с червени фенери и каменни мъжки символи, забити като обелиски пред всеки вход, възхваляващи подвизите на мъжете, които влизаха тук. Той не знаеше откъде иде началото на тези знаци, от тракийските култове или нейде от Индия. Искаше да ги срути, ала не биваше да опълчва против себе си мъжете от своята твърдина. Това би могло да стане и по-късно. Изпрати хладно гостите и сетне потръпна, като видя от прозореца как се разпилява дружината в тъмното и как всеки бърза да стигне пръв. Никой още не знаеше, че тази нощ в Татар Пазарджик пред своя дом ще бъде застрелян доктор Петровия.

„Веселете се! Веселете се! Веселете се!“ – казваше Павел иззад кадифената завеса към тъмните сенки, плъпнали в самотно шурмуване на хълма с фенерите, а то значеше: „Прощавайте се! Прощавайте се бързо и със света, и със себе си, и с всичко останало. Впрочем вие не идвате ли тук само за да улесните, да облекчите раздялата?“

6.

А на следната сутрин, още додето пиеше първото си кафе, научи за смъртта на доктор Петровия. До обед не подписа никакви книжа, не изслуша никакъв рапорт, никакъв посетител не прие, но сдържа се; не излетя с коня, придружен от перушенски стражари. Не пресече полето, прилепнал към гривата, не мушкаше с пети опнати хълбоци и не ревеше: „Ай-я! Ай-я! Ай-я!“ Но сякаш бе сторил всичко това и при последната глътка усети в гърлото си последния, незавършен вик. И отпусна нозе.

Не се отдалечи даже от огромното писалище с портрета на княза отзад. Смъртта приближаваше и никой в тая сграда не биваше да разбере, че вестта е смутила с нещо деня му. Извади лист, нахвърли върху него имената на снощния списък. Първите зачерта веднага, а при третото сложи кръст. Себе си не бе писал никъде, но сега знаеше с голяма сигурност, че името му застава под кръста. Не беше изплашен, усети даже неясна възбуда, мрачна радост от своята способност да преценява точно хората. Рече си: „Е, добре, щом на мене е съдено!“ И му се искаше да знае в този миг какво правят сега неговите снощни другари, тъжните веселяци. Знаеше, че още спят, че лесно могат да бъдат намерени по приятели и хотели. Представи си ги закуп в кабинета, как им съобщава сам новината, как ще чуе псувни и закани и никакво свястно противодействие. Представи си и трупа на Петровия с изцъклено ляво око, видяло може би в последния миг лицата на убийците, ала и това нямаше вече значение. По-важно бе засега да се знае какво става с брат му в щаба. Жив ли е още и как, с какво ще докаже, че е жив. Впрочем и жив да е, той щеше да се укрива сега, макар и нетърсен. Дълго, предълго щеше да се укрива, додето бъде забравен от всички, така че и той оставаше без значение.

Към обед неповикани се появиха двамина от снощните: господин министър Парашкевов и бай Генади. Накара ги да почакаят вън, в неизвестност, а сетне сам отвори вратата. „О, заповядайте. Много се радвам! По едно кафе?“ Весело изпи кафето си и ги питаше знаят ли историята на тия мъжки символи, покрай които често минават. Те го гледаха смаяни, а той им обясни, че това е може би наследство от светилищата на Дионисий, с които е бил богат тоя край. Имало е тогава празници, в които всички...

– Стига! – изправи се бай Генади. – Какво се правиш на улав? Знаеш защо сме при

тебе.

– Всъщност, защо? – отвърна Павел Хадживранев.

– Не забравяй, че стоиш пред министър! – обади се Парашкевов. – Копелдак!

Павел посегна към звънчето и миг след това в кабинета надникнаха двамина старшии – и охрана, и секретари едновременно. Бяха свъсени като всички перушенлии, преживели кланетата.

– Изведете тогова!

– Аз съм министър! – предупреди Парашкевов, но те посягаха вече към него и той помоли: – Павле, само минутка!

– Добре – прие Павел и подсети своите: – Да почакаме, а? – Те кимнаха и излязоха.

– Павле – започна министърът, – днеска мислихме по твоя списък. Ясновидство!

– Ако ние двамата – рече бай Генади, – ако не се бяхме отрекли от първите места, Петрович щеше ли да остане жив?

– Може би – отвърна Павел – вместо някой от вас! Но сега, след отказа, вие двамата можете да се скапете най-спокойно.

– Синко, не мисли, че се боим! Ние с господин Парашкевов даже решихме да направим в Татар Пазарджик едно голямо погребение. Там на гроба ще кажем каквото е нужно, ще изплюем камъка.

– И какво ще кажете? Може би вие, господин Парашкевов?

– И двамата ще говорим – рече министърът. – Против тая чужда тирания, дето погубва човек след човек. И няма да се върнем в София, но искаме от теб да се погрижиш за нашата безопасност.

„Много съжалявам“ – отвърна Павел в мига, в който вратата се отваряше. „Изтече минутката“ – рекоха ония, дето щяха да изхвърлят министъра.

„Но има още толкова неща...“ – помоли се пак Парашкевов. „Толкоз много неща – отвърна Павел – не са по моите сили, аз съм дребен човек и обичам точността.“

– Така е, бай Генади – поясни сетне той на комитата. – Занапред ще има два вида трупове – на убити и на изхвърлени, по избор. Аз няма да бъда утре в Татар Пазарджик. А там, на гроба, ти не отричай тиранията. Възхвали я дори! Възхвали тиранията, казвам, тя ще ни трябва.

– Чедо – рече комитата и гласът му вече трепереше, и устните му трепереха, и блясъкът, бликнал в старите очи, трепна и се откъсна тоя блясък оттам, и се стече в мустациите. – Значи не съм идвал напразно при тебе! Благославям те.

А следобедът мина спокойно. Книжата все пак трябваше да бъдат подписани, трябваше да се приемат рапорти. Много сбивания по кръчмите бяха станали. Имаше трима изтърбушени с нож. На Хайван пазар бяха хванати джамбази с коне, откраднати чак от Загорете. Бе имало нощес престрелка на турската граница. Едно момиче се беше отровило в публичните домове. В мъжката гимназия един учител по история бе създал кръжок за тайни науки. Подстрекавал учениците към работнически бунтове. „Работнически бунт от ученици? Ще уволня писаря поради глупост. Все пак трябва ми справка, поточна справка!“ След завръщане от бал в казиното пехотинският капитан Дочев застрелял жена си. „Е, капитанът не е по моята част, но жената е гражданско лице, трябва да вникнем...“ „И като патриот известявам на Ваше благородие, че някакъв печатар на име Тодор Киряков разпространявал издание с клевети срещу Негово Величество, нашия светъл княз.“ „Така, така. Име, занаят... Ще те запомня, човече, както помня вече мнозина. Макар че си глупак, макар че имам толкова важни дела, ще те запомня!...“ Една кричимска ханъма отвлечена в гората от поп Грую и хората му за отмъщение...

Свечеряваше. Бе завършен и тоя работен ден. Утре щяха да погребват доктор Петрович. „Прощавай, приятелю – рече Павел, като се взираше в едрото, все още лъскаво ляво око. – Не бива да идвам, а ако питаш защо, не мога ти каза. Знам само, че никак не бива. По за вярване е князът да дойде. Да, той – непременно!“

Облегна се назад, извади тютюн и взе да свива цигара върху скута си, както правят старците, а цигарата все не ставаше, като че бе препълнена с въпроси, като че пръстите му стигаха тук отдалече, уморени от пътя. Още не знаеше, че и утре го очакват такива мъчни цигари, последните в тоя кабинет.

Щеше да се вслушва във всяко конско копито, да чака вест от голямото погребение. Не знаеше, че неговите перушници ще се забавят, че ще останат задържани там, че вместо тях пред канцелариите ще скочи самият пристав на Пазарджик, че ще разбута охраната и ще му разсипе тютюна от пръстите: „Бягайте, бягайте, Ваше... – щеше да викне оня, – опитът не успя...“ „Какъв опит, пристав?“ „За покушението, Вашество.“ „Какво покушение, джанъм? – щеше да рече Павел. – Казвай ред по ред. Кафе искаш ли?“ „Какво ти кафе – щеше да се прекръсти оня. – Бай Генади дръпна реч за нужда от апостолска тирания и оня поп нож вдигна, и арести почнаха. Аз водя взвод с поръка за вас и след две-три минути в името на закона... През задните порти! ...“

Файтонът си беше готов. Задните порти щяха да го изстрелят по калдъръма, да разпилеят лафчиите по чаршията. Приставът щеше да търси градоначалника от стая в стая, а Павел сам с камшик връз капрата щеше да вижда скоро как едрее и приближава към него оцелялата гевгирена къща на Хадживранев. Не знаеше, че ще влезе в родния дом с изваден пищов, че така, вслушан във всеки шум, ще си събере бохча дрехи, че така ще вади жълтици изпод осмата бъчва, като на грабеж, че ще пълни с тях джоб след джоб. И че след първите часове на нощта, без да се пита защо и всъщност накъде, той ще цепи вече нагоре към балканската шума – към Тъмръш.

7.

Разбудени кучета лаеха из долината под него. Хайки тършуваха – и В Пловдив, и в селото, подканяха го да бърза, все нагоре, все на юг, далече от пътища и пътеки. Камъни се ронеха под лачените чепици, тракаха и заглъхваха надолу по стръмните сипеи, като че друг някой бягаше в обратна посока. Клони трещяха като изстрели из засада и също тъй бързо секваха. Само нежният звън от джобовите бе постоянен като свистенето на кръвта по слепоочията.

Спря чак на билото. Обширни тъмни пасбища се гънеха оттук нататък по баири и падини. Долу селото бе млъкнало, спяха къщите, а кубето на новата черква, посребрено от далечна невидима месечина, благославяше с кръста си техния сън. Другата – старата черква, посветена на Архангел Михаил – бастисана от гюллетата през страшните дни, не личеше, сякаш сама бе отлетяла на оня свят. Нямаше светлинка и в турското село Устина – там беше пусто и денем, не мучаха волове, овце не блееха и само стари разбити кепенци тракаха от вятъра по сараите на Исмаил ага. Агата беше в Истанбул, а другите устинци – в Анадола чак. Ако месечината не бе на догаряне, още по-далеч, още по-долу сега биха блестели големите скъпоценни води на Марица, които бяха дарявали обилно тая долина и с плод, и с похитители. Едно далечно зарево трептеше навътре в полето, жълтозелено, защото бе родено от малките пламъци на уличните фенери, на файтоните, и пет тъмни хълма събираха светлината в шепи, та да не я духнат ветровете в тая долина. По би приличало на Павел Хадживранев да е там сега – в кабинета, на прием или в познатото удобно легло върху чаршафите, изцапани с оръжейно масло.

„Ще се видим пак“ – рече Павел и продължи през тъмните дипли към Тъмръш.

8.

Тъмръшката нахия бе още в султански ръце. Колкото чудно и срамно да бе, само Мемедаа, дето беше избил всичко скъпо на сърцето му, само той би могъл да предложи яка стряха и сигурно ложе на такъв беглец.

Колкото и странно да бе, там като че ли го чакаха. Далече под селото трептеше овчарски огън и фигурите на хората трептяха, наклевали край него. Павел приближи, поздравя. Те отвърнаха спокойно, без почуда, и му сториха място да клекне за сгряване. Не попитаха кой е, откъде идва, закъде отива, както е редно по такива места, по такива часове. Почакаха го, вгледани в чепиците, в дрехите, в очите, и накрая най-старият рече: „Ако си сгрян и ако търсиш Мемедаа, има кой да те заведе. Аз съм негов кехая.“

Тъмно беше в селото, само в господарския сарай светеше. Портата беше отворена, кехаята мина пръв. Павел след него. Откъм яхърите и плевните поникнаха сенки на мъже и там останаха. Сетне се отвори вратата, светлина потече навън, но секна: едро тяло запуши дупката и сянката му се просна в нозете на Павел.

– Ей, Сали! Кой е този с тебе?

– Отдолу дойде – отвърна кехаята. – За Мемедаа пита.

– Кой си ти, дето питаш за мене? – викна пак Мемедаа. – Ела да те видя на лампа!

Това бе ненужна игра, всъщност ненужна само за Павел. Той мина напред, възкачи се на чамовите стъпала, агата се отмести, светлината отново рухна.

Тя подпря Павел заедно с острия син поглед, близнат от нея и понесен навън.

– Май че съм те виждал някъде – рече агата. – Май беше големец, ама да си Павльо Хадживранев – не вярвам! Той е курназ човек и няма да иска от мене хаир.

– Курназ си е! – отвърна Павел. – Хаир не е търсил от никого, а най-малко тука ще го намери. Но можете да се погодите двамата за това-онова?

– Аз се погаждам с всекиго – Павльо не може. И султанът беше лош, и Мемедаа беше лош, и князът лош – само той харен!

– Може и да се погодим! – рече Павел и прекрачи вътре, още непоканен от стопанина. Мина край смаяните очи, отпусна се връз пембения китеник и извади кесията с тютюна. – Ще запалиш ли? Не щеш. А как си с конете?

– Кът са конете – тросна Мемедаа, като притваряше. Сетне, вече кръстосал нозе срещу Павел, допълни: – Виж, овце мога да ти продам, много овце. А не е ли по-харно без продан, няколко чевермета за гости... И агнета имам, и ярета. Как смучеш, Павльо! Ти гаче много си бързал по пътя и за тютюн не си спирал, а? Е, тук е спокойно. Имаш вид на измамен човек, а за Хадживраневшпе това е най-страшното. Е, при мене ще се оправиш. Тази стая ли искаш, или на горния кат да ти дам?

– Искам да спя, Мемедаа.

– Барем да хапнеш? – рече агата. – Прясна саздърма, прясно сирене...

„Спи ми се“ – щеше да повтори Павел, но знаеше, че това си личи, не биваше да радва много стопанина, и рече:

– Ха така! Гладен съм като вълк. Искам саздърмата да бъде стоплена и яйца в нея да турят. Щом е спокойно тук, ще хапна както му е ред.

9.

Спа добре тая нощ и през следните нощи спа добре. Само че, без да знае, беше пренесъл горе и съня с жена си. Тя му пееше гола върху същия този чужд китеник, в тая чужда мъжка одая. И денем, като ходеше из селото с агата и със съня заедно, взе да се визира във всяка сепната женска фигура. Лицата бяха еднакво закрити, но тия спънати крачки можеха да се различават отдалече. „Пак грешиш, Павльо, хора не сме отвличали.“ „Така е, аго. Вие клахте хората, вземахте само златото.“ „Защо да се караме, Павльо, виждаш как сме потънали във вашето злато.“

Богатството не течеше. Хората бяха оредели и тук. И тук имаше съсипани зидове. Недогорели, овъглени покривни греди стърчаха, вплели пръсти към небето с молба за пощада. Като че овъглено се усмихваха вече и сините очи на Тъмръшлията: из смълчаните сокаци, край софрата с овчи кебап и по миндерлъцшпе, дето сетне пушеха. Бяха все двамата, само на десетия ден при тях седна нов човек, като че срещан вече някъде. Беше слаб, аскетичен мъж, главен мюфтия на джамиите в София, тръгнал за Истанбул и спрял да види ходжите в планината.

– Искам да кажа – повтаряше Мемедая, – искам, Павльо Хадживранев, ти да повярваш, че аз не съм слизал през ония дни в твоето село и зулуми не съм правил. Брат ми слезе там с моите хора, а луд човек е той и може да е сторил нещо нехарно.

– Тъй е. С твоите хора... А ти не попречи...

– Попречих за коджа работи, но ти не разбираш, та по-харно ще е да турим пепел на всичко.

– То аслъ всичко е в пепел, Мемедая – отвръщаше Павел, – няма защо да туряме нова.

– Добре че виждаш сам – и твоето е в пепел, и моето. Брат ми е луд, но и вашите хора не излязоха свестни. През войната превариха руснаците, първи стигнаха в Тъмръш и не оставиха много от него. Лоши сме ние, хората, Павльо.

– Все пак оставиха нещо, Мемедая!

– Инак къде щеше да бъдеш спасен, Павльо Хадживранев? Пък и не сме толкова черни, имам и християнски села. Тука. Наблизо. От одаята с ятагана ги стигам. Ама питай клал ли съм някого там! Те даже песни имат за мене. Все харни песни... Ех!

Като че си припомни нещо от песните, замижа. Главата му се люшна в бавен такт, а сетне се люшна и едрото тяло. Когато отвори очи, те подириха прозорчето, сякаш там се бяха тракнали истински звуци, търкулнати иззад ония овалени баири. „Ех...“ – повтори агата и преглътна нещо едро; и сладостно, и горчиво може би; и избърса с палец една невероятна за Павел сълза от тъмната си обветрена буза.

– Оттука с ятагана ги стигам, а те песни ми пеят! Да пеят нейде за тебе така, а, Павльо? Не? Тогава как ще повярваш...

– Вярвам ти, Мемедая – рече тихо Павел.

– Ами! – сепна се агата. – Знам, че не вярваш, но твоя си работа. Пък ние тук, лоши, хубави – посаждаме се, браним се. От тия села аз и за къра косачи събирам, и измекари за къщата. Имам вяра в тях, а и те ми се отплащат – крака ми в зенгия целуват! Да целуват нейде така и твоя крак, а, Павльо?

– Никъде! Блазе ти, Мемедая...

– И да се заяждаш, Павльо Хадживранев, аз съм кротък човек, няма да се обидя от твоята приказка. Но искам да ми повярваш, че съм с тебе срещу когото речеш... Нищо няма да ти продам – нито кон, нито муле, но ако твоите хора вдигнат смут – немного, малко ми трябва, само две-три глави да паднат в двореца, същата нощ аз ще откъсна

Филибе и ще те туря там. Какво повече искаш? Даром ти давам конете, с ездачите барабар...

Мюфтията не искаше препирни. Ни веднъж не се вмеси в тия приказки за палежите, за мъстта, за песните.

– А пашата туй лято е хубава, росата рано се вдига и стадата ще срещнат зимата яки! – вмъкваше той, като че идеше от друг свят.

– Здрави ще са! – отвърщаше Мемедаа. – А аз, Павльо Хадживранев, клетва ще дам – каквато ти си поискаш. Само почни!

– Та като ще са здрави стадата – продължаваше мюфтията, – могат и тук да зимуват. Пък и да тръгнат за беломорските паши, ще имат лой за из пътя. И мене ме чака път, и мене. И ти, изгнанико? – той питаше вече извърнат към Павел. – Ти тук ли оставаш? Докога?

– Търся кон – отвърщаше Павел, – но Мемедаа не ще да ми продаде.

– Няма артък! – вдигаше рамене Мемедаа.

– Тогава муле му дай!

– И те са кът. Християните от полето ме ограбиха, не мога дамазлък да завъдя.

Безлюдно, черно беше в Тъмръш, с овъглените щръкнали покриви, с овъглената веселост на агата, с изпращането на мюфтията, с извеждането на мулето от яхъра. Павел беше на двора, тъжен, задето не той, а мюфтията ще види големия хубав град върху водите на Босфора, там, дето Хадживраневите имаха верни достове – по чаршиите и канторите на „Златния рог“.

Като че пътникът не бе вече тук, гледаше към небето и устните му ловяха оттам обещания за сухи дни, за спокойни друмища – все по-надолу, все по-на юг. Сетне бе изчезнал зад овъглените покриви и се бе вдигнал над тях като възнесен заедно с мулето върху фона от тъмни баири, когато пред агата и Павел изчаткаха яки подкови. Сив ат, стегнат за път, пръхтеше пред тях, хванат изкъсо.

„И ти ли ще пътуваш, Мемедаа?“ – рече Павел. „Аз вече нийде не ходя – отвърна агата, – но ти, Павльо Хадживранев, отдалеч ще ме виждаш по-ясно. Това искам – да идеш далече! Хайде!“ В очите на агата отново, и може би за последен път, пламтеше синият огън на безкрайната властност, на безкрайната безнаказаност.

10.

Преди беше идвал в Истанбул все по търговски работи и все бързаше. Сега не знаеше колко време ще остане тук; година може би, две; и пощя му се да види някои от известните тукашни българи и най-вече печатарите братя Кирякови, споменавани и от поборници, и в доноси. Но старите нишки го отведоха първо при побелелите бащини достове.

Срещаха го с еднакво учудване, с еднакви съвети и отбраните думи бяха еднакви, все едно къде ги чуваше: в сънния сарай привечер, дето ханъмите сновяха на пръсти, за да не пречат на мъдростта; в утринното кафене – отворило врати като прозявка, дето оскъдните слова падаха подобно звонк върху пиринчени подноси; или по пладне в канторите с джамлъци към „Златния рог“, дето окастрената, обелена смърчова гора на корабните мачти се люшкаташе и разместваше, тласкана от далечни, неосезаеми за него ветрове.

Люшкаха се мачтите. „Всички царщини си приличат. Ти напразно гърмя против нашата, Павльо ефенди, напразно погинаха твоите хора. Важното сега е да събереш своето и пак род да създадеш, като дядо хаджия, нека аллах се смили над духа му!“ Павел и

слушаше, и не слушаше. Доста беше пътувал на младини, ала нивга по море. Езици знаеше – и турски, и гръцки, и сръбски отчасти, и влашки дори, но това бяха все тукашни, балкански езици.

Ако владееше словата на ония зад моретата, дето кроят и прекрояват света, би тръгнал; би ги питал защо са отредили такава участ на младата държава; кое е попречило да оставят в тукашната нива новите, вече посети семена; защо са ги отскубнали като плевел; какво ги е заставило – тях, мъдрите, просветените, да развъждат варварство в този век на велики научни открития; и ако са дирили сметка, не се ли боят от фалит? О, щяха да го приемат; не заради него самия; не заради жертвите на рода му; а за това, че представлява едно сериозно движение, една алтернатива, от която могат и да спечелят. Той би тръгнал, би стигнал, би им казал всичко това като равен. И все пак оставаше тук, пред корабите в „Златния рог“. Гледаше мачтите и приемаше всяко тяхно полюшване като тръпна покана, като неразгадан ответ.

Отсреща, зад ограда от желязна дантела, под плътните сенки на кедрите се разхождаха стройни девойки, все с дълги черни поли. Бе сигурен, че са християнски момичета в пансион. Би станал и би минал покрай оградата, да ги види отблизо, но седеше на стола, възпиран от страх, че ще попита на колко години са, има ли българки между тях, от Пловдивско някъде? Бе го страх също, че след толкова време той отново може да се усъмни в смъртта на Деянка – все пак беше видял само как тя влиза с баба си при тифусно болните, нищо повече. Бе чувал, че английски мисионерки са търсили по-късно близките. Павел не бе търсен и сам не беше търсил никога. Седеше сега с чаша кафе в ръка, с поглед към сенчестия двор и знаеше от какво точно се ражда тая неподозирана по-рано надежда. Знаеше, че такъв, какъвто е дошъл в Истанбул; лишен от последната си опора – политиката; само да стане и само да тръгне към оградата – след двайсет-трийсет крачки, след двайсет-трийсет думи там вече вместо него ще се опира някой друг – един грохнал стар човек. Девойките щяха да се оттеглят навътре в градината, стихнали, за да наблюдават окаения оттам.

– Пусни корени, Павльо, инак ще полудееш! – рече му една вечер в сарая си Исмаил ага, нявгашният първенец на Устина. И тук живееше с малкия си тъжен харем все така без деца, а и сараят бе накрай града, почти селски, и петте жени развъждаха кокошки в широкия двор.

– Няма да спомена повече за момичето...

– А за момче? И аз съм без чеда, но небето така е решило и с това ще теша старините си. А ти, за да не се обесиш някой ден, потърси жена, Павльо, християнки има и тука; и драго ще ми е децата да растат в тоя двор. Двама добри приятели, Павльо, струват повече от две лоши държави. Но бързай, додето не са те утрепали!

11.

Потърси, както бе решил, и старата печатница на Кирякови, дето навремето бяха излизали недълготрайни български вестници и списания. Родът беше богат, търновски, но империята бе държала печатниците да са под окото ѝ. И вече пуснали корен в Истанбул, поизхарчени, братята щяха да останат май в него.

Най-големият, най-просветеният, този, който бе натикал братята си при оловото вместо в някой колеж – Тодор Киряков, беше загинал при загадъчни обстоятелства, разстрелян близо до своята къща и сам стрелял по някого. Бе го ранил дори, но кървавите дири се губеха през стени и дворове. Това беше станало още през първите свободни месеци по време на големите спорове за бъдещото управление на родината. Там го бяха

чакали, а той не се яви.

– Не е мълга, нали? – питаше Павел братята, додето те набираха букви. – Аз от даскал Бонев съм чувал, че Тодор е превеждал за Дякона чужди конституции.

– Бати познаваше Дякона – отвърщаха братята. – И беше го виждал някъде веднъж или дважд. За народни работи ще е било.

– За конституции чувах да се говори, републикански?

– Господин Хадживранев – отвърщаха братята, – такова нещо не знаем. И вече си имаме конституция.

– Имаме я – отвърщаше Павел. – Но вашият брат е бил голям човек и казват, че върху неговите преводи Дякона бил правил бележки с ръката си.

– И тъй да е, защо ви е всичко това, господине? Ако беше жив бати, той би искал България да е силна! Не би чоплил зараснали рани.

– Така или иначе, брат ви е оставил книжа, които не са лично ваши. Къде са книжата му?

– Брат ни остави само тая печатница и ние продължаваме народното дело. Печатаме Вехтия завет на български.

– Точно този завет ли е нужен сега?

– Този. Половината народ остана в тая империя. Ако не сме ние, хората ще слушат свещените книги на чужд език... И сами ще чуждеят... Всичко друго е празна работа, господине, и партизанските страсти също.

Братята отговаряха и учтиво, и остро, изправени не пред госта, а пред касите с оловните букви. Бяха млади кестеняви мъже, с дълбоки тъмни бразди по лицата, следи от ранното им познанство с оловото. Павел също стоеше прав, гледаше как пръстите им набират знак след знак и как от тия разхвърляни знаци растат лъскави метални редове. Пред всекиго имаше лист, откъснат от старо, пожълтяло издание на свещената книга. Новият набор щеше да освежи и да размножи страници, да ги пръсне навред, дето хората бяха жадни за българско слово.

Павел гледаше вече смълчано навън – и обиден от тия мъже, и прозрял в тяхната истина. Така или иначе, още от юноши те бяха набирали букви по волята на Тодор Киряков; така или иначе, този техен голям брат ги беше карал да се чувстват смалени; така или иначе, те бяха приели Павел като спомен от други времена, като властна сянка на покойника.

– Сбогом, господа Кирякови! – рече Павел също гърбом към тях. – Извинете, че не зная имената ви. Впрочем аз изобщо не бих знаел за вас, ако не бяхте братя на Тодора, на тоя човек, от когото днес се отричате.

И тръгна бързо навън, и знаеше, че ще бъде догонен. И вече свиваше зад ъгъла на сарача с конските хамути, накачени отвън по джамлъка, когато дочу очакваните стъпки, очаквания глас: „Господине! Господине! Господин Хадживранев! Моля ви, неправилно схванахте!“ Това бе единият брат, а другият гледаше от прага на печатницата, все още с лъскав буквен набор в ръце. Чак тогава започна техният истински разговор – продължен в едно кафене и отложен за вечерта, когато Павел прие да ги посети в дома им.

12.

Те живееха в българската махала по улицата към екзархията. Неиде из нея куршумите бяха улучили Тодор, зад някои от тия ъгли бе стрелял и той, но дори да имаше дупки по варосаните дувари, здрачният час баданосваше всичко пред очите на Павел с еднаквост. Спря пред портата, както му я бяха описали, бутна и влезе.

Дворът пред него беше дълбок, с чимшири покрай пътеката, също като хадживраневските чимшири, и додето вървеше между тях, и додето се радваше на голямата двукатна къща, Павел усети неясна тревога. Тъмни бяха прозорците ѝ в тая хубава вечер, само един светеше и твърде тихо бе за такъв дом, на такива известни мъже. Нявга, в село, светлините и глъчта стигаха до мегдана чак, гостите оттам ги ловяха, по тях се насочваха. Спря до входа и преди да почука, огледа мазилката – на места тя бе отлепена, тъмна и като че нощта струеше вътре свободно, в кухнята, като че ония изстрели бяха поразили и нея; като че тя бе скелет на мъртвец. Тревогата му нарасна. Почука с тежката бронзова халка на вратата, извърнат към двора. Почака така, докато щракна резето. Дватамата братя го посрещнаха в упор – всеки с по един свещник в ръка.

Те поздравиха и поканиха, той отвърна, както е редно, а искаше да изрече други слова: „Защо е толкова тъмно у вас? Толкова тихо? Нямате ли жени? Нямате ли деца? Защо така, господа? Краят на света ли идва?“ Прекоси преддверието със стиснати устни, изкачи се по разлюшканата чамова стълба, спря горе, пред вратата на гостната – ивица светлина струеше под нея, и там преглътна въпросите. Не искаше да слуша в отговор оплакване за тежките времена, да кима учтиво, с разбиране, а всъщност га мисли за своята лична самота – бездънната.

Бляснало дърво го посрещна; бляснала кожа; и диван с висок гръб, като завършек, като купол на всичко, събрано тук; черен дъб, донесен навярно от Виена чак; пъстри кожени ромбове – червено и златно, червено и златно, тапицирани може би в Багдад; „О-о-о!“ – закова се внезапно той.

Между завесите на отворения прозорец, трепнали тоя миг, стоеше младо момиче, срещано някога, някъде, а сетне изчезнало безкрайно далече. Имаше същата странна мургава кожа, същите странно зелени очи, същата странна усмивка, с която сякаш го питаше: „Не ме ли позна? Познай ме! Повикай ме, додето съм тука!“ Беше то – галено, вдъхвано, негово, – всичко бе същото освен тая блуза с маншети и дългата кафява пола. „Бързай, додето съм тука!“ – сякаш повтори момичето.

Завесите още трептяха, ала пак не от вятър; само тиха тъмнина продължаваше да струи отвън; и тихо тъмно небе струеше; и с небето струеше тука момичето. Приликата бе пълна, бе готов дори да го назове, да го повика. Беше имало дни, в които искаше да си представи Деянка жива, порасла, в нова, невиджана още възраст, ала все не успяваше. А сега като че тя сама го бе чакала. Може би тъкмо нейният взор го бе разтревожил на двора, а не мисълта за убийството по тая улица. И тъкмо защото е била вече близо, пустият двор долу бе наподобил неговия, родния дом, пълен с живот и глъч, пълен с Деянка. След смъртта тя бе порасла на небето може би, отдето продължаваше да струи и да люшка завесата. „Боже! – рече си Павел. – Добре че не вярвам в тебе, господи!“ А в същото време чу: „Нашата племенница, господин Хадживранев! На Тодора.“

– Добре дошли! – прекрачи момичето с подадена напред ръка. – Зная би и се радвам, господине! А аз съм Марина Тодор Кирякова.

Сетне вече седяха на масата, тя не пи мастика, но наливаше. Павел се бе изтръгнал от първото вцепенение, говореше, че печатниците в отечеството са все още малко, че от Пловдив могат да поръчат нещо на Кирякови, говореше това, а си доказваше, че Марина е поне двадесетгодишна, далеч по-голяма от детето му, и усещаше в същото време как го разглежда тя: безхитростно, откровено – седнала точно насреща.

– Повярвайте, господине – рече внезапно момичето. – Аз много се радвам на вашето идване, то не е даже радост, не зная как да го нарека. Някога тук е било пълно с хора като баща ми, а сетне кой загинал, кой отпътувал министър в София. Аз едва сега си

представям какви мъже са били те. Познавахте ли баща ми?

– Лично аз – не, госпожице. Той беше по-голям, но зная доста за него и това ме доведе при твоите чичовци.

– Те ми казаха... – отвърна бавно Марина вече с поглед към тях с молба да простят тая нейна намеса.

– Но без коладене! – обади се първият. – Впрочем господин Хадживранев знае вече за нас.

– Именно! – рече момичето. – Значи налага се да ви защитя. – И се наведе напред пак срещу Павел: – Господин Хадживранев, не сме предполагали, че в татковия архив могат да се намерят саморъчни бележки на Дякона! Ако се потвърди това, ох, само да се потвърди...

– Архивът ще го потвърди, госпожице. Къде е архивът? Няма ли нищо запазено?

– Тук има само търговски писма, сметки. Не! Почакайте, не помисляйте лошо! Моите чичовци не са монархисти, те просто смятат, че всичко е свършило. А щом тати е показвал на Дякона републикански текстове, значи в родината ще е било, не тука. И там, в старата къща...

– Там, само там! – поясни първият брат. – Таквиз конституции, такава книжовност, републиканска, в Истанбул не продават. Да, чували сме, но чутото не е текст, върху него не може да се поправя. Та... веднъж бати беше в Европа, в Швейцария май – какво му е пречило да закупи такива неща. Обаче кълна ви се, господине, дотука те не са стигнали. И защо им е било да стигат, като ги е взимал за друг? Вие сам казахте...

– Така, така – кимаше Павел и пак погледна към отворения в небето прозорец, към завесите, останали без полъх, без трепет, към тая нечакана хадживраневска хубост на момичето, и пак определи: „Двадесет!“

– Ние след вас много мислихме – рече вторият брат. – В чужбина бати ходи само веднъж, но иначе често липсваше и задълго. Не беше хъш, та да скита, а тръгваше все без багаж и всякога спретнат се връщаше. Значи през туй време той е живял някъде в пълна, хубава къща. И понеже имотът ни в Търново е отдавна продаден, остава да мислим за Дряново.

– Какво имате в Дряново?

– Именно туй – хубава къща. Сега общината се помещава там.

– Дякона е минавал през Дряново – рече Павел. – А щом брат ви е държал вещите си там, дрехите примерно, сред тях може да се намери и архивът му.

– Ако не е сбутан нейде в мазата.

– Стига да е сбутан, господа. Молете се да е сбутан добре!

– Марина може да го намери – рече вторият брат. – А, да, тя, господин Хадживранев, и без туй отдавна се тъкмеше да пътува натам.

– Кога?

– Ами почти всяка година сме я стягали за път, но все е ставало тъй, че...

– Питам кога ще тръгва – рече Павел и усети тъга.

– Най-добри ще са летните месеци – и пътища сухи, и балканска прохлада там. Наистина отдавна искахме да види откъде ни е коренът. Патриотка, а знае само Истанбул. Вие ускорявате това заминаване, правите го наложително.

Павел разтри чело с длан, а когато вдигна очи, видя, че и тя е навела глава.

– Тази вечер решихме – поясни колебливо Марина, като поглаждаше с длан пъстрата плюшена покривка. – Додето ви чакахме. Съжалявам, че не можем да търсим заедно, ала при вашето положение... Бих отложила, ако кажете.

Той нищо не каза, а Марина престана да глади покривката и вдигна пак очи: и го обля целия с тях.

– Ще бързам! – рече тихо тя.

Павел кимна и пак разтри чело. Искаше му се да прогони това ненужно щастливо усещане. Главното бе, че все пак някой ще прерови книжата на Тодор Киряков. Бе искал този някой да е лично той, негова беше идеята за ония неизвестни думички на Левски върху републиканските конституции, за тая кратка програма, липсваща на всички оживели поборници, но, така или инак тъкмо Марина имаше възможност да стигне първа до тях. Нека!

– Госпожице – рече той, – когато тръгвате, ще ви благословя. А сега... Прекалявам с гостоприемството. Заветите, вехти или нови, утре ще чакат своите печатари, господа. – И стана, като прецени още веднъж: „Двадесетгодишна!“

– Ами вечерята? – възрази момичето. – Аз толкоз съм чакала... Не, не! Не! Толкоз години ви чакам...

„Тъкмо мене ли?“ – би казал той, ако беше отворил уста. „Тъкмо вас!“ – би отвърнала тя. Големите, зелени очи вече го молеха и Павел съзна, че, така или инак, нещо се беше явило тази нощ.

13.

Той живееше в странноприемница и беше доволен от нея до нощта на своето гостуване у Кирякови. На изпращане те му бяха предложили стая в големия тъмен дом и макар че бе отказал, прибираще се в странноприемницата вече с тъга.

Беше минала седмица оттогава и той напусна светлините на „Златния рог“, за да се подслони в самотното леговище на единака. Фенерите по пътя му оредяваха и ако нейде бликнеше внезапна, нестройна светлина, тя биваше все червена, съпроводена от нестройните песни на веселите момичета. Там по-ярко от фенерите грееха джамлъцшпе, озарени извътре от голите, гъвкави, сякаш плуващи в кръв млади тела.

Там той извърщаше глава и ускоряваше крачка, тъй както бяха правили нявга и търговците от неговия край, изплашени за припечелените жълтици и за семето на яката си, неосквернена мъжка плът. И подминаваше Павел, но разредената кръв го плисваше през стъклата, погалваше го по бузата, а понявга я виждаше като червена лъскава пеперуда, кацнала срамно върху острия му хадживраневски нос. Вдигаше ръка да засенчи, да прогони пеперудата, а тя, оплодена, размножена от досега с него, превърната в ято, кацаше по пръстите на тая ръка и ятото пееше възхвала върху тях.

Беше кривнал вече зад последния ъгъл; улицата напред бе цялата тъмна; само в края светлееше старата странноприемница; оттам идеха двамина с бастунчета в ръце; и щеше да се размине вече с тях, косато видя, че те спират.

– Добър вечер, господин Хадживранев! – каза единият.

– С кого имам честта? – отвърна Павел и ги огледа. И двамата бяха в черни сюртуци, скроени добре.

– Имате честта да говорите с българи. С патриоти – говореше пак първият и произнасяше думите бавно, тържествено.

– Ха! – рече Павел и отстъпи. Така или инак, бяха го намерили, това пък значеше, че някой никак не може да го забрави. Все още бяха сами в тъмната улица, нямаше друга сянка ни в началото, ни в края и му оставаше само едно: някъде да го запомнят още по-силно. – Ха! – повтори той и усети, че дъхът му е учестен. – Патриоти? В наши дни това се случва толкова рядко! С какво мога да ви бъда полезен?

Те не отговориха и той пак отстъпи. И тихо бе. Навред. Само един старчески глас твърдеше над тях през отворения прозорец: „Чок паалъ, много скъпо, чок паалъ.“ „Е,

може, е, може! Отлично!“ – прие в себе си Павел нечия далечна покана.

– Ще бъдете полезен на родината, ако изслушате всичко с мълчание и достойнство. Над вас тежи присъда за предателство...

– Браво! – прекъсна го Павел и прецени, че помежду им има три хубави крачки. Бяха отминали годините, когато близката смърт го обляхваше с гробовен хлад. Бе вече приятно сгорещен, като от силно маврудово вино; сигурен, че това тук е трябвало да се случи, ако не в тази нощ, то в следната, че е закъсняло дори; и сигурен бе, че всичко ще завърши добре. – Значи почтени хора? А аз помислих, че ще ми искате часовника и пунгията.

– Без шеги, господине!

– Без шеги! Носите ли присъда, писана, подпечатана, както му е ред, та докрай всичко да бъде почтено? И... бяхте ли поборници някога някъде? Да сте посрещали Апостола Левски, Бенковски? Да сте мрели сто пъти за тая родина? Или само трепете, пари печелите, споменавайки нейното име? А? – Говореше му се. Наистина бе пиан. Усети пот по челото, но не можеше сега да го бърше. Ръката трябваше да остане в джоба, готова, ала без да бърза излишно – все пак тия му бяха предоставили време и той им го връщаше. – Защото аз, господа, ако река да трепя примерно, никой не би се усъмнил в моята правота... Та... Присъдата, казвам...

Двамата отсреща се спогледаха и тогава той гръмна, сетне повтори, потрети и продължи да изпразва барабана си дори когато те прегръщаха вече мило плочника, когато камъкът искреше и мятеше с писък встрани близките му куршуми.

Уличката беше останала безлюдна и след стрелбата. Беше почакал с празен пистолет стражата, но тя не се появи. Горе в отворения прозорец вече не говореха за скъпотията, там и светлина нямаше, види се, бяха духнали свещта. Бе свърнал обратно към града в очакване да го спрат, но такова нещо не стана, може би някой беше отпратил стражата другаде. Тоя град, пълен с всякакви тайни служби, предназначени да крепят империята, тази разнородна столица, наситена с полиция, за да има все пак някакъв ред, това нещо, наречено Истанбул, не трепна от толкова изстрели, дори потъна в съня си по-дълбоко отпреди.

Павел газеше из тая тишина с мисълта, че тя ще го съпровожда и занапред – всяка нощ, из всяка улица на света. Чуваше хръскането на стъпките си по камъка като жвакане из тресавище, изтръгнати, за да потънат отново в него.

За миг една корабна свирка откъм „Златния рог“ го накара да усети хора и твърдина. Сетне тишината стана още по-гъста. Павел опита да я отърси като кал от подметките, но тя го бе облепила отвред. Усети студ и вдигна яка. Преди да завие, погледна още веднъж назад.

Чак сега видя, че пред странноприемницата тъмнее файтон, мъничък в далечината, с един хълбок стар, разяден от мрака, а с друг нов, изписан от отраженията на блесналите джамлъци. Стори му се, че тишината е пристигнала тук отдалече с тоя файтон.

Глава първа

1.

Остатъка от ногцта прекара в конака на Исмаил ага. „Не знам – говореше той. – Отначало не видях файтона, а сетне, когато останах сам, видях го. Стражата изобщо не се появи.“ „Анладъм, анладъм, разбирам“ – отвърщаше Исмаил ага. Той дишаше вече тежко, с шум и като че старееше с всеки удар на часовника от кулата. „Стражата, Павльо, няма да дойде и следния път. Аз няма да те оставя, утре тука ще стоиш...“ „Днес, Исмаил ага, то вече съмна.“

Жълтият пламък на лоения светилник бе избледнял, смесен с пепелявата светлина, процедена отвън. „Днес – рече агата. – И днес, и утре, и всякога. И всякога с тебе ще има човек... Знаем един... Арнаути, кръвник... Не е набеден, истински кръвник, казвам ти, виждал съм го как... Та ще приеме той да стори накрая хаир – и за мене, и за тебе, и за кесията, и за душата си... Ако ще стрелят по Павльо Хадживранев, от Сефер трябва да почнат, а то е мъчна работа. Е, знам де, можеш самичък, ама другия път ще мине без поздрав. Пък и да смогнеш, и стража да дойде, като бъдеш отведен, ще те спасява вече Високата порта... За тебе това ще е серсемлък. Арнаути! Сефер!“ „И все така с него ли ще се разкарвам из Истанбул? Докога?“ „Докогато ти се разкарва!“

Бяха загасили светилника. От двора заедно с ясното утро влиташе кокоше каканижене – жените на агата хранеха вече птиците. „А оня мюфтия – рече Исмаил ага, – дето пристигнахте заедно, пак ще се връща в София. Вчера мина оттука – мислел, че у мене живееш... Виж как се случва – той вчера, а пък ти сега! Хм...“ „За какво съм му, Исмаил ага?“ „За нищо. Човещина, Павльо! И хабер, ако имаш за пращане...“ „На кого хабер, Исмаил ага?“ „Ти знаеш на кого. А инак той често пътува. И там му вярват, и тука. И консули има, но ако князът обещае на този човек, аз ще бъда спокоен за тебе. Падни по чело и той ще обещае. Късмет!“ „Какво да му обещае, Исмаил ага?“ „Живот!“ – рече агата.

2.

Тоя ден Павел спа дълго. Пробуди се дважд или трижд с натежала глава, махмурлия, и се попита не е ли влизал нощес в някой от домовете с червени весели момичета. Сетне отново спеше, но като че падаше от баир. Сънят му се търкаляше тежък, подобно скала; замираще в малките падини и пак ги прехвърляше; продължаваше все по-надолу, все по-надолу.

Беше млад отначало и в снеговшпата нощ водеше непознатия рус мъж към село, без шейна, без коне, без път през деретата, а сетне вкъщи му направиха силно кафе; и Даскала беше там, и невястата, и гола беше невястата; и додето те сърбаха, додето ореолът грееше върху миндера, тя пусна ясения си глас: да яхнеш конче, да питаш, нагоре още надолу, да са ме нейде видели, из тия бели хареми; а сетне бяха на черква, хем като тая, дето се срути, хем като другата: там, изправен до княза, бай Генади искаше повече тирания, стига тя да бъде народна; от долу, изпод цветята, здравето око на доктор Петрович порасна като гъба, та да види всичко, докрай; бай Генади продължаваше словото, князът кимаше, но бе вече нащрек, и с право; защото тъкмо тогава влетя лудият поп Грую заедно с отвлечената кричимска ханъма и нож блесна изпод черното расо; но сабята го превари и расото се разля върху плочите, плъзна на черни вади из пукнатините, попи между тях, като да бе снежен тоя поп, от чер сняг направен; „видя ли?“ – рече

князът тогава; „видях – отвърна Павел, – но вина нямам никаква“; „а тия вестници да си чел?“ – и тупна с дланта си пред него тесте вестници; „знам, знам, знам, пише, че нишките водят към мене, че аз съм вдъхновителят“; „а не е ли така?“ – попита князът; „така ще е – рече Павел, – щом другите се отказват“; „е, и какво би правил на мое място сега?“; „на твоето място бих абдикирал“ – отвърна Павел; „браво, bravo – рече князът, – това е и умно, и честно, обаче има условие – монархията да се запази“; „не може – викна Павел, – само република“; „дръвник такъв, иди да крещиш така срещу великите сили“; „ще им кресна, къде са?“; „ето ги“ – рече князът и направи кръг с десница около двамата; окръжността остана да виси над тях; беше цяла, без начало, без край и Павел не знаеше откъде да започне.

Към залез той се надигна от постелята като от яма.

3.

Тиха песен проникваше от двора. Не беше някоя от жените. И агата не бе – те изобщо не пееха. Един дребен мъж седеше загледан в небето, отпуснал гръб и глава върху мрамора на високия кладенец. Бялото абяно капче, лепнато по темето, се люшкане с бавния такт. Като че самият той бе направен от бяла аба – тясно ушит, тясно пристегнат, с черни чирени в пояса, с възчерно лице, небръснато скоро.

И мъжът видя Павел, не кимна, само люшкането и песента спряха. Гледаше го и като че оценяваше: колко е як, колко е здрав, колко струва изобщо и като е такъв, защо му е друг да го пази. Встрани чакаше оседлан конят, а по-нататък – файтон, с един хълбок, потънал в катранена сянка, а с друг – блеснал златисто срещу залеза. Дворът бе стихнал със стара позната тишина и файтонът бе сякаш познат. „Само трупове липсват!“ – усмихна се Павел.

Чу как зад него се откrehва врата и как тежка стара стъпка застава в пролуката. Извърна се – оттам го гледаше Исмаил ага.

– Ти много спа, Павльо – рече агата. – И харно спа. За такива, дето спят като тебе, хич не се боя.

– Цял ден съм изпуснал, Исмаил ага.

– Ще кандисаш на дни, а оня човек пак дойде. Чака. Още от обема чака.

– Кой човек?

– Мюфтията. Хайде!

И се извърна Исмаил ага, Павел тръгна след него.

В здрача на господарската стая, кръстосал нозе върху килима, седеше мюфтията. Не погледна към Павел, но кимна и сякаш рече с това кимане: „Влизай! Сядай! И слушай сега мене, мъдрия!“ Явно знаеше всичко за изтеклата нощ, за изтеклия ден и за още много други неща. Павел изчака агата да седне, сетне също кръстоса нозе срещу тях в пълно мълчание. Откъм прозореца лицето на мюфтията имаше цвета на охрата по килима и в кратките погледи към него Павел възприемаше само тази част. Като че другата половина, тъмната, излъчваше оня мрак, който заливаше светлите багри навътре в стаята и ги загасяше в кафяво и черно, в кафяво и черно.

– Това е хубаво – рече мюфтията, – много е хубаво и радва ушите ми. Ти вече можеш да мълчиш, Павльо ефенди, а по-рано никак не можеше. В Тъмръш например... Трай, трай! Ти нищо не можеш ми каза. Знаем, че Исмаил ага не те пуца да ходиш никъде – ни денем, ни нощем. Като пиле в кафез си при него, Павльо ефенди, но не бива да се оплакваш. Навънка стават лоши работи. Снощи са били утрепани двама българи. Чакай! Не скачай! Ще ти кажа колкото знаем. Отблизо е стреляно, по три куршума има във всеки

от тях. Не, не са консули, и търговци не са. А... убиецът според мен е някой грък. Та казвам, за българин този град е опасен. Чакай, мислил съм. Важното е да си жив. И какво се иска от тебе? И какво му трябва на вашия княз? Един метан, Павльо ефенди. Направи го и заминавай. Писмо до княза, Павльо ефенди. Не веднага. Не. И утре може, и в другия ден. Аз тръгвам тогава на път. Сега тука, пред доста на твоя баща, дете те има за син, трябва да кажеш, че искаш още живот.

– Павльо – рече Исмаил ага, без да вдига очи от килима. – Поискай, Павльо!

– Ако е достоен живот, искам го, Исмаил ага.

– Достоен ще бъде – отвърна мюфтията. И кимна пак, без да поглежда към Павел, и кимването му рече: „Излез! Остави ни! Днеска толкова!“

След себе си Павел чу стъпките на Исмаил ага. Спряха на пруста. Вън арнаутиът още седеше, опрял гръб на високия кладенец, но сега в късния час и мраморът, и бялата дреха бяха сиви. От абяна дребната стегната фигура се бе превърнала в гранитна.

– Това е твоят човек! – рече агата.

– Благодаря ти, Исмаил ага. Добър е.

– Че кога си приказвал с него? Ти спа.

– Очите му видях, как ме теглеха на кантар отдалече.

– Такъв е. И аз ти благодаря, задето не отказа на мюфтията. Само че сега няма да ходиш никъде. За писмото мисли. И друго – искам да си имам за спомен твоя пищов. Ти пък моя ще имаш. И патроните му са други, и не е трепал хора из сокаците. В клетка си, Павльо, и всички сме в клетка.

4.

Отново здрачаваше, когато с ръка в тежкия джоб Павльо се гмурна пак из Истанбул, закътан в тоя файтон, следван от арнаутина. Всъщност бе свикнал донейде на подобно пътуване. Тъй го бяха пазили неговите старшии в Пловдив и по междуградските пътища. И там файтонджийските коне мереха калдъръмите с равни, сигурни копита, и там задните коне се препъваха като този тук, дръпнат внезапно, със ситнеж на място, с наваксване. И тука придружвачът позна къде точно ще спрат. Без да му е казано, арнаутиът изчатка край файтона, превари и надникна през дуvara на Кирякови.

Пак самотно и тихо светеше само приемната на горния кат. Павел слезе, мина покрай чимширите и почука, наблюдаван отвън. Беше спокоен, опита се, додето чакаше, да възкреси спомена от предишната среща и успя: повика черния дъб на дивана с пъстрите кожени ромбове; трепването на завесите повика и хубавата девойка сред тях; и всичко му се яви освен чудото. Зад портата звънтяха копита, напред-назад, напред-назад и гажеха най-крехкото.

Сетне чу как скърца стълбата. Отвори му сама. Мъжете навярно още набираха букви. И пак бе в оная блузка, в онази пола, но сега възкликна тя, а не той. И пак бяха горе двамата, и пак беше хубава, но с една хубост за доверие и тъга, а не за почуда. Говореше, че се радва на това посещение, че то ще е радост и за нейните чичовци, като се върнат.

– Всъщност аз заминавам, госпожице, затова съм тук.

– Къде заминавате? – трепна Марина.

– За родината.

– Защо? Искам да кажа, защо така внезапно, господин Хадживранев?

– Защото, госпожице – рече бавно той, – защото оная нощ убих внезапно двамина. Ще ви кажа, да, всичко ще кажа. – Беше сигурен, че тя го разбира. – Знаете за моето

предателство... Е, а сега дойде ред и на присъдата. Пресрещнаха ме... Тия неща завършват със стрелба, госпожице!

– Ами да! – възкликна Марина. – Как се радвам, че вие...

– На какво се радвате?

– Че вие тях, а не те...

– Не е твърде за радост... Сега не се радвам, само тогава... Започнах и не спрях, госпожице. И стрелях, и стрелях, и стрелях...

– Та аз ви разбирам – рече внезапно Марина. – Нали съм с вас?

– Обяснявам! – спря Павел.

– Но тъй, че сякаш стреляте и по мен... И... изобщо тази вечер сте друг.

– Не вярвам, госпожице, но възможно е да изглеждам така, все пак от оня свят се завръщам!

– Така е! – рече тя. – А какво видяхте там? Носите ли ми вести от сатаната?

– Не ви ли стига самият той, госпожице?

Сетне млъкнаха. В тишината отвън се промъкна чаткането на копита. Тя го погледна, като че рече: „Някой ви чака вън?“ Той отвърна с кимване: „Свой.“ И видя как си отдъхва тя, като че тоя звук от подкови я бе изплашил повече от новината за двойното убийство. Тя даже се усмихна, оправи с пръсти косите си и трепна изненадана.

– Боже мой, каква съм. Да бяхме поседнали.

Той седна, като продължи да я гледа. И сега към всички тревоги се прибави нова – че съдбата пак го оставя самичък.

– Двама негодници по-малко! – рече Марина. – Какво сте оклюмали!

– Ей, момиче! По колко негодници убивате вие всяка нощ?

– Аз? – възкликна тя. – Лично аз? – И гласът ѝ звънна в хубав детски смях.

– Искях да съм често тук – рече Павел, – но случи се тъй, че тая визита може да бъде прощална.

Тя го загледа с големите си зелени очи, отвори уста, сетне стана и пак спря пред завесите на прозореца. Зад нея отново беше бездънното черно небе и тя рече сякаш оттам: „За сбогом? И никога вече? И... простете, но аз още не съм разбрала защо толкова бързате?“

– Защото ще дойдат нови двамина! И други двамина! И все така.

– Та затуй бързате да ги подирите сам?

– Не. Бързам да спечеля време, Марина.

– Как?

– Може би ще призная на двора, че реалността не подкрепя моите възгледи, че като човек, осъден от света, предпочитам да чакам своя край на родна земя, в занимания, чужди на политиката.

– Чужд на политиката? Вие?

– Да речем... Засега. Бих знаел какво да правя, ако на Балканите имаше поне едно републиканско правителство.

– Е, приятно оттегляне, господине! Само че ако подраните, аз ще ви посетя там. Ако пък се забавите, ще пътуваме заедно. Бяхте забравили Дряново! – А заедно с тия слова той чу: „Как ме забравихте толкова бързо?“

– Нито Дряново, нито вас, госпожице. А вие бихте ли тръгнали с мен?

Тя се засмя внезапно, сетне също тъй внезапно млъкна. Приблужи, посегна към рамото на френча му и рече:

– Хе, конец. Не зная само докъде ще сме заедно, защото аз наистина отивам в Дряново.

5.

Много пъти мина с файтона през оная улица, дето бе проснал двамината. Никакви следи не бяха останали там от тях освен няколко светли точки върху сивия, олющен от куршумите камък. Не знаеше защо идва тук и какво друго търси да види, но додето писмото му пътуваше все по на север, той при всяко излизане даваше неотменния знак за свиване към странноприемницата.

Беше обсъждал писмото до княжеската канцелария с Исмаил ага и мюфтията: „Като отчитам, че липсата на република върху Балканите не е случайна, решавам... И оставам в очакване на височайшия отговор...“ „Така, така – беше кимал светлият човек. – Ясно, ама за кого е това писмо, Павльо ефенди? На княз така не се пише!“ „Той, Павльо, инак не може – казваше Исмаил ага. – И точно в това ще бъде помощта: твоята блага мъдрост да попие в курназлъка му, да го направи мек, дъхав.“

Мюфтията бе склонил, бе тръгнал, а Павел неведнъж се беше питал, спрян пред светлите драскотини по камъка: къде ли ще се появят те следния път; по кои от родните пътища; по кой из сокаците в Пловдив; или пък върху стена ще е – бяла, варосана, с пресни дупки. До тухлата чак. И куршумите чии ще са? Негови или чужди?

И печатницата бе навестил. Братята още редяха буквите на Вехтия завет. „Ваша си работа, господин Хадживранев, ваша и нейна, но според нас това общо пътуване е опасно. Ние друго дете нямаме.“ „Ще пътувам с охрана, видите ли го она там, на коня?“ „Пишкин човек е май!“ „И други такива пишкини ще има...“ „А колко ще струва дотам един файтон?“ „Файтонът е мой, аз и без туй ще плащам.“ „Изгодно е – отвърщаха братята. – Тия пари ще идат за книгите. И все пак файтоните трябва да са два! Ние плащаме нашия. Друго дете нямаме...“ „Добре, два ще са! Да, точно два трябва. На празните места стока ще взема!“

Сега пак кривна из оная улица, но не можа да види следите по камъка. Имаше мъже, надвесени там – петима или шестима. Най-старият кимна. Беше Исмаил ага. Откъсна се от другите и тръгна към файтона. Положи крак на стъпалото, но не можа да се вдигне сам, Павел му подаде ръка и стори място връз канапетото.

– Няма присъда, ще живееш! – каза агата.

– Имаше, Исмаил ага!

– Няма, Павльо ефенди! – рече някой друг от калдъръма.

Беше мюфтията.

– Ти? Ти тук ли си?

– Целият! – отвърна мюфтията.

– Кога отиде, кога се върна?

– Нито отидох, нито се върнах. Не стана нужда.

– Защо?

Мюфтията вдигна рамене, въздъхна отегчено.

– Тогава защо казваш, че няма присъда?

– Защото има телеграф.

– Такова писмо по телеграф?

– Писмо? – учуди се мюфтията. – Не стана нужда. А присъда няма и няма да има, това е думата на вашите.

– Нашите вестници писаха!

– Вестникари са писали, а князът не е вестникар. И в Портата нищо не знаят.
– Ами... Тия, дето тук?... – посочи Павел към плочника, скрит под непознатите хора.
– Гърци са го направили. Или пък сърби. Аз вече ти казах. Сега сред тая комисия има консули, точно това ще разберат. В силни ръце е животът ти, бъди благодарен!

Никой не би могъл да каже на Павел повече от това. Мюфтията изрече своите мерени думи и се отдели от файтона. Отговорът не даваше никакви обещания, само показваше, че Павел е бягал негонен, от глупост, че всички беди – и старите, и новите – ще бъдат считани за случайност. Бяха минали без писмото му, той пък трябваше да мине без писмен отговор и събитията щяха да отминат нататък без него самия. Замижа и се обтегна върху белите възглавници на файтона. Би ревнал в този миг, би стрелял, би хукнал на нейде, ала нито едното, нито другото, нито третото беше възможно. Над него се бе надвесило благото загрижено лице на стареца.

– Какво ти е, Павльо?
– Нищо. Нищо. Лъжа.
– Не – рече старецът. – Истина. Истината е такава.
– Те са ме погребали вече.
– Само частица от тебе, Павльо. Частица. Ти пази цялото!
– А къде е цялото? И как да се върна нецял?
– Може и без връщане! – отвърна агата и рече на файтонджията да кара в сарая. Павел продължаваше да лежи замижал, арнаутинът отзад караше ту равно, ту спираше коня да тъпче на място. Исмаил ага мълчеше и продума чак на слизване:

– Шербетчийница в Багдад.
– Какво? – отвори очи Павел.
– Шербетчийница в Багдад, казах. Може и много шербетчийници, според алтъните. В Багдад никой няма да те потърси.

– И това е смърт! По-сигурна!
– Тогава избери несигурна.
– Лесно ти е на тебе, Исмаил ага.
– Трудно ми е, Павльо, защото съм стар и за нищо вече не ставам. А мюфтията, каквото и да е, дава сигурност. Барем за пътя ще бъда спокоен. До тебе ще стои човекът, на туй място, дето аз го топля сега. А там сетне не събирай комити в къщата. Не разбра ли бе, къзъм, че те нищо не могат да сторят на никоя царщина? Ще извадят нож, а сетне ще рекат: „Павльо ни подкокороса...“ Да, така е станало след Татар Пазарджик. Не питай кой точно се е бърсал по тебе, но, така или инак, арестуваните са живи до един. Край тебе се бе завъртяла брадвата, за твоето дърво – най-самотното, най-високото. Пак ти казвам: трябва да родиш първо синове...

6.

Освен братя Кирякови и агата в изпращането щяха да вземат участие мнозина търговци от българската колония и някои стари турски достове. Бе намерен и вторият файтонджия, довчерашен печатар, решил да прехвърли малкото си имущество на север, вложено в коне и файтон. Той усвояваше вече новия занаят, като препущаше без пътници из улиците на Истанбул, с бакенбарди и панталон райе. Всички му правеха път, смятаха го може би за пийнал дипломат, минал за кеф отпред на капрата. При завръщането той щете да кара втори след турския си колега. Оня бе вече пътувал за Пловдив.

Оказа се, че северните пътища са познати и на Сефер. Той се закле, че ще достави пътниците непокътнати, ако бъде платено и за още четирима негови хора. Единствен

мюфтията възрази срещу такава охрана, бе свикнал да пътува незабелязан; без да поражда ничие любопитство, ничия завист; закрилян само от аллаха и от двамата балкански монарси; но случаят беше особен и той склони.

Марина преживяваше радостни дни. Приемаше стари лели с писма до млади племенници отвъд, с пъстри пакети и с намигвания. Чичовците свикнаха лека-полека с това добре премислено, добре гарантирано пътуване.

От друга страна, арнаутшпе веднага показаха, че си заслужават парите, и объркаха всичко. До тръгването оставаха още два цели дни и две нецели нощи, когато в една късна вечер те изведоха изплашените файтонджии да прибират своите пътници. То бе същинско отвличане и никой никого не можа да изпрати.

„Сефер ми е името, служих в Българско, но от Корча съм – казваше на Павел към изгрев слънце оня, дето го бе пазил досега. – Не ми е сефте, но, както разбирам, такава голяма глава не съм вардил! Ти ще слушаш, инак – връщам се! Твоята няма да падне преди моята, а и моята трябва да се върне в Корча с алтъните. За сина ги печеля, за земя. Искам хлябът му да е мирен.“

Глава втора

1.

В първия файтон пътуваше мюфтията. Придружаваше го куфарът на Павел с един редингот вътре, набавен, за да взема участие в малко вероятни попътни церемонии.

Той предпочете да остане с Марина. Беше във френч от каре и знаеше, че простее пред онзи тържествен мъж върху капрата. Додето напуснат града, Марина се радваше още сънно, стаено, но сетне из среднощното поле нейните възклицания вече съпровождаха четкането на конските копита. Възкликаваше при навлизането в тъмен горски път, дето клоните посягаха към косите ѝ, възкликаваше, като излизаха на открито, учудена от светлото звездно небе. Ставаше нужда Сефер да се изравнява с тях и да казва: „Ще те сваля, ако крякаш!“ „Защо? И без това вдигаме шум...“ „Едно е мъжкият шум, друго е женският.“

Тя млъкваше, продължаваха в пълна тишина, като че Сефер ги беше наел за придружители, а не те него. „Ще траем! – рече Павел. – Всеки занаят си има правила.“ „Да! Вече съмва! – отвърна Марина. – Аз съм чела, че преди съмване времето захладнява. И се оказа, че е тъй – вече го чувствам. Аз пътувам за първи път нощем, господин Хадживранев... Впрочем аз никога досега не съм пътувала. Изобщо!“ „Вижте, това горе е Зорницата“ – рече той. „Трябва да е Марс или Венера“ – отвърна тя. „Е, не измисляйте – казах ви, Зорницата.“ „Все пак трябва да е планета... Близка е. А щом е планета, ще има и астрономическо название.“ „Може би! – рече Павел. – Е, положително има...“ И замълча. И Марина замълча. С жълто враждебно мълчание висеше над тях планетата. Павел нищо не знаеше за нея, не бе изучавал света по колежа. И като че тия пренебрегвани досега планети се опълчваха срещу всичко, с което бе живял.

„Продумайте нещо“ – помоли го тя. „Трябва да пазим тишина! Забравихте ли?“ „Но все пак съмва!“ – рече тя. „Странно щеше да бъде, ако мръкваше, Марина!“ „Нима нищо не разбирате, господин Хадживранев? Аз зъзна!“ Тогава той усети как малкото рамо трепери от студ, как отдавна то е чакало сгушено до плещите му и се наруга, и додето търсеше най-близката дреха, чу нейното странно „благодаря“. Като повтаряше своята благодарност, тя се загръщаше вече с френча му – сякаш с неговите ръце, с неговата топлина. Стана му по-близка, по-скъпа, поиска сам да я обгърне. И скоро, останал по риза в предутрото, той усещаше и остър хлад, просторен хлад, и тих, топъл огън посред хлада. Тя вече спеше – отначало опряла глава върху якото рамо, а накрая – отпусната лека-полека връз коленете му. Той я зави по-добре и тръсна глава, за да пропъди излишната сладост, измамната надежда, че това може да трае дълго, безкрайно. Помъчи се да повика други неща, горчиви, но целебни за мъж с такава съдба; изостри ухо напред, към коня на Сефер, прилепи се за него и стигна така до куршумите, до кръвта. Пак видя наранена бяла стена и самотно мъжко тяло до основите, но бързо пожела те да са две, две нови тела, прегърнали мило плочника.

2.

Изгревът беше проникнал навсякъде, те трополяха вече из новия ден – все още млад, недовършен. Из ясната синкава равнина, чезнеща нататък в далечна бяла мъглица, никнеха лъскави розови хълмове като залени с шербет. Сефер продължаваше да чатка напред. Откакто Марина беше полегнала, той ни веднъж не бе надникнал към седалките.

– Добро утро – рече изведнъж тя в скута на Павел.

– Добро утро, госпожице! Вие поспяхте.

– Няма ли по пътя чешми? – попита тя, все още у него, все още несмутена от това.

– Ще спрем, госпожице, но Сефер...

Огледа се, ала вместо него видя как двамина от арнаутите препущат встрани, по ниви и пасища.

И пак встрани, зад крайпътните брястове, се мярнаха керемиди. Зачу се човешки глъч, и ромон на вода също. Марина се изправи.

– Т-п-р-у-у-у – викна Павел и конете го послушаха, спряха. – Тука! Трябва да е хан.

– Можем ли? – попита човекът от капрата. – Сефер...

– За малко! Хайде, Марина!

Той скочи пръв, помогна и на нея да слезе. Водата струеше обилно от три чучура наведнъж и пълнеше дълъг низ каменни корита. Имаше разпрегнати Волски коли, добитъкът пиеше от тия корита, нямаше вече глъч, хората се бяха смълчали. Тя се надвеси, подложи ръка.

А той усети колко много погледи са впити в тила му. Извърна се. Бяха към десетина души, със старците и момчетата заедно. Но видя истински само одного – не защото бе млад, личен, не защото бе сънародник – с черен овчи калпак и потури от бозава вълна, а защото го гледаше в упор.

– Добро утро, хора! – поздрави Павел. – Накъде с тия празни коли?

– Добро утро! – отвърна младият. – Ние стока карахме в Одрин, а вие? Накъде е толкоз гавази?

– Сефте ли виждате гавази в Турция?

– Сефте виждам в Турция да пазят толкова един българин. Разбрах те от приказките е файтонджията и с госпожата.

– Госпожата! – възкликна встрани Марина. Беше се мила, капки блестяха по косите ѝ, други се стичаха по брадичката и тя се мъчеше да ги попие с малка дантелена кърпичка. – Господин Хадживранев, в куфарчето имам пешкир!

– После! – отвърна Павел и продължи към младия: – Питаш за гавазите и прав си, необичайно е.

– Хадживранев? Аз май съм чувал туй име – рече оня отсреща. – Аз май те знам. – И замълча.

– Отде ще ме знаеш? – трепна Павел. – Откъде?

Мълчанието продължи. Младият го разглеждаше, без да крие това. Някой от старите се разкашля. Може би и до тях стигаха вестници? Павел усети необходимост да им каже нещо за себе си, за своята правда, но чу галоп на Сефер. Конникът спря посред пътя и посочи с глава към файтона: да се качват, да тръгват.

– Е, братя, сбогом! – рече Павел на кervанджиите. – Не знам как ме знаете, но, така или иначе, аз се връщам в родината. Ако имах престъпления, щях да бягам далеч от нея.

– Ами ти беше избягал май? – обади се младият.

– Много лаеш! – рече старият и го мушна с остен между плешките. Мушна го силно, оня изохка, стисна зъби, замижа и започна да се опипва отзад. Трябва да бяха син и баща.

– Има объркани работи, нали така, господине? Те не са за глави като нашите, но щом човек като тебе се връща, значи князът го вика, а щом е тъй, тоя човек може да каже на княза, че ние стоим излъгани.

– Ще кажеш на княза – продължи младият, – че ние тука си оставаме рая. Ще кажеш още, че ако не стегне войската, не е никакъв княз, а лайно.

– Сус! – вдигна остен старият, но не го бодна.

– Ще кажа – обеща тихо Павел. – Идвам! – Махна с ръка към Сефер, който продължаваше да чака на пътя сърдито.

А сетне файтонът продължи да ги носи на север, на север. Марина бе замижала и той я виждаше да пробягва пред брястове, трънки, стада.

– А те там ме нарекоха „госпожа“ – рече по някое време тя. – Мислеха, че... Но и аз се държах невъзпитано, тъкмо като... Бях изморена и чак сега осъзнавам...

– Вашият сън беше хубав, Марина.

– Дълбоко ли спях?

– Красиво спяхте.

– И сигурно се простудихте по риза в тия ледени часове?

– Аз се топлих... Да, тъкмо през тия часове. Не знаете в какъв хлад съм живял досега.

Тя го погледна отблизо, гледа го дълго, прямо и просто, питаше без слова: „Истина ли е това, Павле?“ Сетне нещо потрепна в пъстрия ѝ поглед, тъмните петънца там надделяха. „Истина ли е това, господин Хадживранев?“ Накрай, вече замижала, отново извърна глава към полето. Бе неподвижна, с длани на коленете, само нежният профил пробягваше със спуснати мигли пред стада и дървета.

Той посегна, погали я по косата отзад, тя като че не усети ласката, не се извърна към него, но той видя как очите ѝ се отварят към небесата, как просветляват пак. Една безметежност, една щастлива умора се бе настанила в задната седалка на файтона. Камшикът плющеше нейде далече пред тях и далечни коне ги носеха на север, на север. Само ямите по стария изровен път бяха близки, те ги подхвърляха нагоре, встрани, додето и ямите станаха много далечни.

3.

Нещо ставаше оттатък баира, защото арнаутите заковаха внезапно коне пред файтоните с къси пушки в ръце. В миг оттам се появи облачна фуния от прах, сламки и листа. Вихрушката закри арнаутите и ги отмина бързо, странно следвайки завоите на пътя.

И тогава вместо нея отпред изникнаха двете пресноваросани сгради на граничния пункт. Телеграфни стълбове водеха натам – те сигурно продължаваха и нататък. Арнаутите не помръднаха. И файтоните също. Сефер скочи от коня и го поведе към сенките на последните тукашни брястове. Приклекна. Извади тютюн и кимна към другите да го последват.

Той свиваше цигарата си бавно, като че не смяташе да пуши, с поглед към Павел.

– Още малко, Марина – рече Павел и посочи към постройките отпред. – Още малко. – Сетне пушеше вече до Сефер върху прегорялата ниска трева. И отвъд тревата бе прегоряла, ала там пътят се сливаше лека-полека с буйното зелено поречие на Марица. Файтоните щяха да пътуват вече под сенките на дългия, тесен маришки лес. Щеше да лъха на хладка вода, а някъде по брега щяха да хапнат печена риба.

Сефер все още гледаше в Павел, искаше може би той да потвърди или да отмени нещо, ала нямаше нищо за потвърждаване, нищо за отменяне. И да се върнеха в Истанбул, след месец или два щяха да поемат отново на север. Тогава, след месец или два, същият този човек или някой друг вместо него щеше да спре пред тия брястове – уж за цигара, а всъщност за последен размисъл на господаря си.

Павел всмуква от цигарата, хвърли я, стри я с пета да не подпали полето. Тръгна към файтона си, седна до момичето без всякаква дума, без всякакъв жест, но това бе достатъчно: изплюяха камшици, изчаткаха напред копита.

– Страх ме е – рече тихо Марина и потърси ръката му. Навярно тя го гледаше, но той не искаше да среща сега никакви погледи.

– От какво?

Тя отдръпна ръката си.

Стигнаха южната варосана сграда. Мюфтията махна с ръка. Турските граничари отвърнаха с леки метани. Пътниците подминаха и спряха вкупом пред втората сграда. Там сякаш бяха чакали Павел, поздравиха го високо на име, още преди да видят книгата му. Само арнаутшпе бодяха очите им, та фелдфебелът рече, като кимна към тях:

– Те... Тези докъде ще ви съпътстват, господин Хадживранев? След колко дни ще минат обратно?

– Още не съм мислил докъде, докога, началство – отвърна Павел. – И надали ще реша това тук, в тая минута.

– На ваше място и аз бих постъпил така. Питам служебно.

Той беше хубав млад човек, в униформа от син шаяк, с навуца и цървули на нозете. Край малката белосана сграда сред къра, наподобяваща селска пивница, ако не бе високото знаме над нея, пасяха коне.

– Опълченец? – рече Павел от файтона.

– Тъй вярно, Ваше-ство! – изопна се пред него младата синя снага. – С три рани, с един Георгиевски.

– И пратиха героя чак тука?

– Тъй вярно, Ваше-ство, героите и по-далече ги пращат. Но се надяваме на завръщане.

Той гледаше нагоре със светнали черни очи. Бе вече съзаклятник. Платненият лъв на покрива рипаше вляво, вдясно; бялото, зеленото и червеното по него бяха пожълтели от слънце и дъжд; опълченецът долу продължаваше да гледа възторжено Павел, малко тъжно може би, с една тъга, присъща на всички ония, дето са лели кръв, за да бъдат сетне натирени. А Павел усети непреодолима нужда да слезе при него, да му предложи тютюн, да попушат заедно.

– Виждам добри коне – рече Павел, като издиша първата глътка дим. – Полагат ви се, знам, обаче оня бял жребец не може да бъде държавен.

– И не е – отвърна усмихнат опълченецът. – Държавните коне са скопени.

– Твой ли е?

– Мой.

– Значи юнак си бил и юнак си оставаш. Как ли се носиш из туй поле с него, как ли те гледат невестите.

Павел се засмя, опълченецът го последва, сетне бързо спря и попита нечакано:

– Господин Хадживранев може ли да язди добре?

Павел кимна и също замълча – чакаше нещо друго, по-важно.

– Опитайте ата – рече опълченецът. – Ще ви прилича да се завърнете тъй.

Павел не отвърна, смаян от това странно предложение. Оня или искаше да го види в поза на победител, или повален в праха още при първата крачка върху родна земя.

– Трябва да опитате – изпъна снага пред него опълченецът. Той и настояваше, и молеше. – От другите коне не мога да Ви дам. Мога само белия, моя, а Ваше – ство, така или инак, оттука нататък трябва да язди. Мостовите нагоре са опасни за Ваше-ство и трябва да се минава само през бродове.

– Благодаря ти! – отвърна Павел и сложи ръка върху синьото рамо. – А откъде изобщо знаехте, че ще мина оттук днес? Ние тръгнахме ненадейно.

– Ха! – възкликна опълченецът. – Ненадейността важи за час или два. Аз например и

сега ще предам, че сте минали, ама по-късно. И няма да споменавам за ата.

– Ще те помня, додето съм жив – рече Павел. – Ако изобщо живея.

Той пак не усети хлад. Само кратък тъмен облак мина ниско над него или през него самия премина в тоя ясен зноен ден. Явно бе, че смъртната присъда остава в сила и че оттук нататък ще чака нейното изпълнение; след всеки храст; след всеки завой. Зиморничаво стоеше само опълченецът на една ръка разстояние, гледаше ту него, ту някой друг. Павел сне длан и се извърна: беше Сефер, слязъл неусетно от коня – на пет или шест крачки, също с цигара в уста. Очите му питаха през дима: „А сега накъде ще речеш?“ „Ами пак натам“ – отвърна също с очи Павел и веднага продължи към опълченеца:

– Нищо, юначе, и този трябва да знае. Така. Ясно. Ами другите спътници?

– Те с файтоните! – отвърна опълченецът, вгледан в Сефер.

– Така, с файтоните. А аз не помня да съм падал от кон. Белият има ли някакви табие-ети?

– Казаха ми, че няма, Ваше-ство.

– Нали е твой?

– Простете, исках да се похваля, Ваше-ство, и излъгах. Вчера го взех от приятели.

– Колко плати? – рече Павел и бръкна за кесията.

– Не взеха пари, Ваше-ство, и аз няма да взема. Както не сме взимали никога.

Ръката на Павел, пхнатата за кесията, остана без сили там. Той би прегърнал този човек и би му признал, че се връща за себе си, без надежди, но нямаше право на такава прегръдка, на такива слова, на такава отрова за другите.

– Да бъде твоята воля! Сефер! Кажи на мюфтията да се прехвърли в българския файтон. Горе на капрата! На другия ще платя да се върне.

Додето нареждаше, той усети прилив на сили, на топлина. Бе сигурен, че страните му вече руменят от кръв, и както неведнъж досега бе готов да пролее тази кръв; при условие че тя ще се слее с чуждата.

– Юначе, оседлай ми жребеца.

Сетне вече върху коня – буен, ала спокоен от сигурността на ездача си, Павел обходи файтоните. Марина гледаше от седалката, удивена от толкова непредвидени и бързи промени, изплашена от онова, което би могло да последва при такова начало. Тя не попита: „Защо?“ „Накъде?“ „Ще се видим ли пак?“ Само гледаше тоя нов конник, толкова близък и толкова непознат. А той приближи, конят дъхна към нея и тя се сви в дъното на седалката.

– Ще пътуваме разделени, Марина! – рече той. – За добро е! Довечера ще ти обясня всичко!

Горе върху капрата, до тържествения файтонджия, стърчеше вече вцепенено мюфтията.

– Аз съм поел отговорност – извърна се той към Павел. – Отговорност за твоята цялост.

– Така ли? – отвърна Павел, като потрепваше върху силния кон. – И се моли да ме срещнеш довечера цял. Това е молитва за тебе самия, не за душата – за тялото. Ей, Сефер! Кажи му къде ще ношуваме и му дай пищов да пази момичето.

– Аз – рече Марина. – Аз не се боя. – И хапеше устни.

Като че той я среща отново: толкова чакана, толкова своя, толкова хубава, негова – Хадживраневска, още преди да бъде зачената, загубвана непрекъснато и непрекъснато намирана. Усети страх, ала не за онова, което го чака из пътя, не за туй, че бъдещето

може да ги раздели. Изплаши се от това, че още тук, още пред нея, още неотнесен от бурята, бе успял да я забрави за дълги, дълги минути. Защо? Скочи долу, а сетне – върху седалката – с юзда в ръце. Дръпната, бялата глава на коня надничаше вътре.

– Из пътя, Марина, при първа възможност ще станем мъж и жена.

Тя се прихлупи в гърдите му.

– Хайде – изправи я той. – Довиждане.

И се намери пак във и даде знак на файтонджията да потегля. Чу как камшикът изпляска, видя как вдървеното тяло на мюфтията се люшна горе, дръпнато от конете. Не чакаше женска ръка или кърпичка и те не се появиха. Скоро файтонът се мяркаше вече на части, разсичан от стеблата на каваците.

Той постоя при опълченеца колкото за една цигара. И Сефер бе при тях. А другите арнаути препущаха вече от двете страни на пътя, разпаряха с конете си шумата и той съзнаваше с гордост, че те и занапред ще могат да прогонват добре изненадите. Сетне махна с ръка и пришпори след тях, преди да се бяха изгубили. Атът го носеше в силен, равен галоп, с мерено тихо свистене на ноздрите, а това значеше, че би издържал дълго така – с часове. При последния завой сред каваците Павел зърна през рамо издребнялата синя фигурка на опълченеца и белия силует на Сефер над нея – като че ли някой от тях бе арестуван. Не беше съвсем красива такава раздяла, но явно арнаутинът търсеше допълнителна сигурност. Той настигна Павел чак след час, отмина напред, превари и другите, а сетне сви към върбака край самата вода.

Глава трета

1.

Нейде на север сивееха каменните подпори на мост с накатранени греди върху тях. Две чисти Колчета стъпяха бавно, внимателно по черната ивица – като да не се изцапат. Златист пухкав товар се хлъзгаше облачно подире им. Беше в часа на летния залез, долу продължаваха да пълзят златисти облаци, а горе розови. Под моста мина сал от вързани борови трупи – те идеха от родопските притоци. Оттам бе тръгвал нявга и сам Павел, за да продаде тоя планински товар в Дедеагач. По голите брегове на Бяло море, дето морските хора превръщаха чама в гемии и плащаха злато за него. Салът димеше, като да бе параход – сигурно готвеха ядене, имаше мъже, все налягали. Салът приближи, чворовете под трупите наедряха, кехлибарени люспи блеснаха там, дето бе играла брадвата, и тих говор се чу посред ромона на реката. За миг или два през гъстите речни миризми се връза хладен, свеж повей на смола. Това бе и нявгашно, и сегашно, бе ставало и пак щеше да става при робията и подир нея, занапред; със султан и княз, с Павел и без него; той пак се опита да вдъхне от тоя мигновен повей, но салът беше отминал и след него бе останал само мирис на печена риба.

2.

Сефер се метна пак върху ата, сбута го и сетне, потънал до колене над вирнатата конска глава, махна да тръгват след него. Павел пое четвърти, атът му плуваше леко, водите отпред се цепеха тъй, както по-сетне щяха да се цепят непожънатите още жита.

Стъпи на отвъдния бряг, когато шумата там беше вече претърсена. Още му се искаше печена риба, но нямаше кой да го чуе. Ония цепеха през непожънати ниви, далеч от път и вода – косо, искаха да спестят големия завой на реката, оставяха дири из пшеницата. Класове се удряха с тежък звън по мокрите му колене, лъхаше на топъл хляб, беше му мъчно, че прави толкова зян, и весело в същото време, и откъсна класове, и ги стри в шепи, и духна осила, а сетне вече дъвчеше зърното тъй невинно и тъй сладко, както нявга през детството, когато не знаеше още нищо кой е, нищо какъв е дългът му, нищо какво го очаква.

Пак срещаха пълни коли, но вече отблизо, белите волове изпъваха шии в прахоляка на изпръхналише междуселски пътища. Стопаните пред тях ги отбиваха сепнати, та да сторят път на тия странни конници, изскочили от житата – ни господари, ни разбойници; те гледаха с почуда и лъскавите му чепици, и лъскавата стомана на арнаутшпе. Павел поздравяваше, те отвърщаха, каквото е нужно, но никой не попита защо газят хляба им.

Бе вече късно следобед. Пътуваха все далече от сенките, по равно поле, дето бедата не би могла да ги връхлети внезапно. Прекосяваха зелена ивица, точно както прекосяваха и реката, без да ѝ се насладят. Тая гола мътна вода напомняше за малките чисти извори, стаени наоколо, за които Сефер не искаше и да чуе.

3.

Падаше здрач, когато зърна бостана с дини и пъпеша. Устата му лепнеше изсъхнала и той закова коня там. Арнаутите дадоха знак да пришпори – те искаха да преварят нощта, да я срещнат на по-сгодно място, но той слезе, върза коня за трънката и нагази

из сочната плетеница на ластуните. Приклезна. В първата диня ножът се заби без шум, без сладост; втората изпъшка, ала от цепката не го лъхна утоляващ аромат. Тогава чу тихо близко покашляне, без изстрел, без удар в гърба. На десет разкрача като плашило посреди ластуните стърчеше сух старец; с ръце в пояса, той пак се покашля и не извади ръце оттам, дори когато говореше вече чинно на Павел.

– Тия са късни, есенни. Що не попиташ, та да ти кажа, че имам и ран дамазлък?

– Добър вечер, дядо – изправи се Павел. – Дай ми от ранните. Повечко дай, много хора сме. Имаш жълтица за тоя зян.

– Тая там, пъстрата – посочи с глава старецът, като да не бе чул нищо особено. – Дето съм изчегъртал кръст на кората. Почни от нея.

Плодът се разпука в ръцете на Павел още от първата ласка, Павел също усети ласка в ответ и приседна, като че щеше да ношува върху пръстта.

– Не съм ги сял за пари, то си е божа благодат – редеше над него старецът и гласът му също бе станал благ.

– Да, но пазиш ги, пищов в пояса имаш.

– Пазя от злосторници и от всякаква друга случайност. Пазя ги за новия господар като дойде, та като се облажи, да ме остави пак бостанджия. Както при бея.

– Кой беше беят ви?

– Зекир Татърлъ бей. Някои се оплакваха, но аз...

– Добре ли ти беше при него?

– На челядта беше добре.

– А сега?

– Ами сега сме на тръни. Уж е селска земята – орем, сеем, а чакаме друг да пожъне. Трябва си господар. Инак понякога, като делим, до трепане идва.

Павел вече мълчеше. И чуваше, и не чуваше. Седеше отмалял. Сладостта го облъхваше отвън и отвътре. Не беше свален тука само от днешната жажда, не бе пленен само от тоя сок, не бе само и тъгата, породена от бягството. „Ласката, ласката – рече си той, – изсхвам без ласка. Спас уби Ягода, но умря до гърдта ѝ, и другите тъй... Пожарът е загасен, само аз останах да тлея, да тлея.“

И пак го лъхна дъхът на сочния женски плод и понеже бе отпуснат върху широкото легло на пръстта, пожела си всяка нощ занаяпред да има по една такава диня, диня поне, и пак посегна с две ръце за новия къс, щеше да го ухапе като хубави устни, като хубава остра гърд, щеше да смуче, да превръща тази розова плът в сок, да се напои целият.

Но при досега нещо тресна. И го приведе в ластуните. Като че сладостният миг се беше взривил. Това бе ставало вече някога, някъде; бе му познато и не можеше да бъде в бостан; в черквата трябва да беше сред кухините от мрак; ала пипаше рохката пръст вместо камък и хоросан. Като че времето се беше разцепило. И паднал, усети как времето пак се събра – плътно, безшумно. Времето и небето пак бяха цялостни – сини, безоблачни, а трясъкът беше на пушка откъм реката. Павел отново приседна. Пушката не беше далечна и близка не бе; не бе просто пушка; а две или три заедно; залп.

Старецът гледаше към върбаците, спокойно гледаше и Павел реши, че това не е било залп, че ехото е донесло изстрела раздробен. Хапна пак от динята, но сега тя бе станала друга и вля в гърлото му само глътка шербет.

Сетне в бостана влетя хала; обсипа Павел с пръст и листа; арнаутите се бяха върнали; и предният ат, забил нозе до него, тъпчеше на място, спънат от зелените букаи на ластуншпе. Едното копито бе кърваво, а другото – наедряло, топчесто, нахлузено в хубава, като че неразпукана диня. Сефер питаеше нещо стареца с пръст надолу, към Павел, а с

поглед натам, към върбалака, през двеста-триста разкрача. „Жив е човекът“ – сякаш се молеше старецът.

Главният седеше приведен над гривата, готов и да полети насреща, и да се крие от куршумите. Павел съзна, че ония го смятат за повален, и стана. Конете отстъпиха и сякаш тъкмо конете казаха: „А-а-а-а“..., и сякаш тъкмо те го наругаха на своя непознат език.

Отърси се, без да отвърне, и тръгна виновно към ата при трънката. Странен беше изстрелът, а още по-странно неговото падане в пръстта – не бе изпитал страх, но чувството, че се е случило нещо важно, че, така или иначе, нещо е поразило един миг от живота му, не го напусна през целия път. Не го напусна и вината пред Марина. Защо бе седял в бостана като самотник, забравил напълно, че има вече близък човек?

4.

Бе тъмно, когато потърсиха отново брод през Марица. Сефер все не харесваше мястото, а накрая като зърна гол пясъчен бряг отвъд, слезе, плесна коня и заплува редом с него, скрит зад седлото, уловен за гривата. И Павел се спусна тъй, поразсъблечен, та поне френчът му да остане сух. Атът го теглеше на равни сигурни тласъци; той се хлъзгаше из пластовете на голямата силна река – не знаеше добри ли са, зли ли са те. Сетне звънна пясък под копитата на коня, шум на разцепен върбак; къпинови повлекла се скъсаха като проснати примки. „Бързо, бързо! – подканяше непрекъснато Сефер. – Пеша! Пеша!“ – и всички го последваха през голата ивица, край стебла на изсечени стари каваци, прикрити зад конете си, и потънаха между тъмните клони на равни черничевии насаждения.

Тук нямаше никакъв вятър. Хълбоците на коня топлеха. Бе спокойно и клоните избърсаха последните капки от лицето му. Бяха все млади клони като филизи, едва заместили старите – изрязани в ранното лято за храна на бубите. Тия листенца, още пухкави, още неизстинали от летния ден, го докосваха като пръстчета на кърмаче. Те отсега шумяха нежно, копринено, тия най-щастливи листа на света, с добрата орис да се превръщат лесно в коприна. Спокойно бе да се язди между черничевите редове, топло бе и макар да бяха черни в нощта, Павел знаеше как могат да блестят те на слънце: зелено, пембяно, златисто.

Сетне в звездното небе над клоните проникна изведнъж черна топола; не бе топола, а минаре; и конете на предните арнаути чаткаха вече по плочник. Беше малък градец с празна чаршия, твърде рано заспал в лятната нощ, и само една войнишка тръба се обади иззад тъмните зидове, отдето лъхаше на конюшня.

– Къде сме? – рече Павел.

– Ханът е нататък – отвърна Сефер, недоволен поради отлъчването в бостана.

– Хайде!

– Те дали са пристигнали?

– Кои?

– Нашите.

– Не знам. Хайде!

Чаршията се превърна в площад, светлеещ от пресен хоросан даже в нощта – сградите тук бяха нови, – а сетне всичко пак потъмня, изсивя и конниците се възвисиха по своест гранитен мост. Бяха горе, когато нова тръба се обади от другия край на града и засега ставаше ясно само това, че градчето е било винаги гранично, гарнизонно.

Ханът бе стар, пренесен сякаш от други земи и други времена, с тънки харемски решетки на прозорците вместо кепенци, с вита резба по диреците. Високи дувари го па-зеха, но портата засега бе отворена; трикрилна порта, отделно за коли, отделно за кон-ници и пешаци. Нямаше волове по двора, два гиздави файтона лъщяха там. Имаше и друг – трети, неясен от праха, полепнал по него. Той беше – истанбулският! И капрата бе по-извисена, и фенерите повече. И човек би го видял отдалече, ако прахът не го пра-веше скромнен и свит.

– Тука са – рече Павел. – Те...

– П-с-с-т! – прекъсна го Сефер. – Чакай там!

Изрече това по дървената стълба за кръчмата, а когато влизаше, от вратата изскочиха гласове и светли димни валма. Сетне дворът пак стихна, пак потъмня. Атът на Павел изпъна шия към яхърите и кобилка му се обади оттам. Вратата горе пак блъвна светъл дим и Сефер махна мълчаливо на господаря си да влезе.

Нямаше я вътре Марина. Мюфтията седеше сам върху непокрита чамова маса и гле-деше неподвижно към Павел с разширени очи. Павел спря над него, оня продължаваше да го гледа така пред блюдо с неначеното, залоено овче месо.

– Какво ти е? Май си изплашен?

– Нищо, Павльо ефенди.

– Яж де!

– Не ми се яде, Павльо ефенди. А момичето си е в стаята – горе. Там ще ѝ пратим храна. Тука не е за жени.

– Ясно! А файтонджията? – попита Павел, като оглеждаше вече спокойно ханската кръчма. Хората бяха все добре облечени.

– Вашият файтонджия се напи! – отвърна мюфтията. – Даже не седна. Там на тезгяха пи. Отведоха го в яхъра, на сеното.

– Толкова път! – рече Павел. – Пък и затъжил се е човекът.

5.

По масите, над мезета и чаши, бърбеха ония стегнати за път хора, търговци, види се. Някой казваше; „Евтини са, евтини!“, а други отвърщаха: „И несигурни, господине. Гра-нични!“ Те говореха за сочните земи по това поречие. „Но князът? – спореха от друга маса. – Той глава на суверенна държава ли е или наставник, пратен от великите сили?“ „Пак ви моля, оставете монарха – отвърщаха някой. – Всъщност сега управлява едно адютантче с прозвище Копелдака... то...“ Там дебел потен човек обясняваше на своя рус младичък събеседник новото сред дворцовите тайни. „Да, а вижте този новия... Вдъхва доверие негова милост. Веднага...“

– Простете, ваша милост – извиси глас дебелият към Павел. – От юг ли идвате или от север? – Той бе вдигнал глава и бършеше с кърпа челото си.

– Има ли значение откъде, господине? – отвърна Павел все още прав между масите. – Срещата е добра, това е важното! И на хубаво място!

– Безспорно, добра е срещата, щом сте минали жив през маришките мостове!

И дебелият клатеше тъжно глава; и русият; и всички други клатеха глави; многозна-чително; Павел си каза, че тия тук до един го познават; че до един знаят страха му; и би ги попитал: „Така да е! Аз съм! Но какво имате против мен, господа? Какво съм ви сторил? Имал съм прения с монарха, но, слава богу, и вие не сте дворцови люде! Все търговци сте!“ Би отворил уста, ако отсреща, от тезгяха, не го гледаше свъсено Сефер.

– Добри са мостовете! – рече Павел. – Князът се грижи, спокойно е, разбойници

няма. – Изрече тия думи с усилие, с поглед в нозе и видя, че от отежнелия му втвърден панталон още се отцежда мокрота. Бяха само няколко капки, търкулнати върху намасления под, ала блеснали живачно в кора от ситен пращец. Поиска да ги прикрие, стъпи върху тях, но те се пръснаха раздробени встрани. – Да... Има ред, казвам.

– Блазе ви, господине – подвижна младият, русият, с брадичката. – Спокоен сте като младенец, нищо не знаете, а днес, привечер, на моста откъм границата е бил убит Павел Хадживранев.

– Кой? – попита тихо Павел.

Той вече не гледаше ни дебелия, ни русия, ни капките долу; те можеха да бъдат и от кръв; и видя пак бостана; чак сега видя, че по него няма никакви плевели; беше гледан добре; и динята видя; върху жълта, мека, наносна пръст; без никаква бучка; и тъмната кора видя; и розовите цепки към сладостта на плътта; и сякаш залпа видя; не пушка; не две; не и дузина; а нещо, което прави цепка във времето, в небето, в спомена; цепка, разпукана да погълне него самия. Така или иначе, тая цепка беше за него; макар и кривнала някъде; макар и погълнала друг; видя себе си как се надига бавно от меката наносна пръст; омразна като смъртна постеля; с дъх на гниене; и очите на арнаутшпе видя; колко трудно повярвах, че е жив: пък и сега даже, в тоя миг, той не знаеше какво у него е простреляно и какво не. Като че и Сефер не бе сигурен. Той стоеше зъл, посърнал отсреща. Сякаш най-лошото, непоправимото, бе вече станало.

– Кой Павел казахте?

– Павел Хадживранев, господине! – Русият чукна с юмрук по масата, сетне погледна ръката си и продължи умирен:

– Извинете, виждам, че това име не значи нищо за вас. Вие не сте го и чували. Но, тъй или иначе, още един поборник е мъртъв.

– Случва се – отвърна Павел. Щеше му се да пита за подробности, но бе още рано за тях. Чак сега съзна защо мюфтията го беше посрещнал с такъв странен поглед, потърси пак очите му, но оня бе навел глава, стиснал с длани слепоочията си. – Искрено съжалявам, господа! – завърши Павел и седна до мюфтията.

Друга маса посочи на Сефер – да хапне там със своите хора. Оня кимна, взе комат хляб с пастърма и излезе навън. И останалите направиха същото – един след друг.

– Е, свети човече? – започна Павел, като свиваше цигара. – Значи мене ме няма. Да кажеш нещо повече?

– Знам, че не можеш да вярваш, Павльо ефенди, но никъде нищо не съм казвал за тебе, за пътя ни.

– Как не. Вярвам ти – възрази Павел. – Каквото и да ме сполети, то ще е и за двамата. Ще падне и върху твоята глава. Има кой да го пренесе. Яж де!

– Не ми се яде, Павльо ефенди.

– Нали ме видя непокътнат, страхът ти трябва да е преминал.

– Не мога. Ще ида да спя.

– Тука ще стоиш! – рече Павел, но сам чу гласа си. Трябва да беше подвикнул, защото в кръчмата стихна. И реши тогава да продължи с тоя глас – силен, жив, неранен.

– Ей, ханджи! Гощавай. Нещо за християнин дай и нещо за тогова – мюфтията.

Имате и свинско, и овче, и маврудово вино за поливане. Мюфтията пак не докосна блюдото; и на Павел не му бе още до гощавка; ала трябваше да покаже, че нищо лошо не е станало; че е като всички тук; гладен и жаден след дългия път; и хапна; и пийна; и дамар се отвори след първите глътки; виното бе сякаш от перушенски лозя, от перу-

щенските изби; то бе от малкото радости, останали из ония години. Вече всичко бе хубаво; и още месо си поиска; и още ока от мавруда; и по ока за всяка маса наоколо.

– Наздраве, господа! – викна той, като стана с чаша в ръка. – Да пътувате живи и здрави по вашите добри дела и куршум да не ви лови.

– Наздраве, господине! – отвърна дебелят. – Чул ви господ!

– Наздраве! – вдигна чаша русият с брадичката. – Но ако има куршуми?

– Да не ви ловят. Това пожелах.

– Но значи ще ги има според вас?

– Ще ги има комай. Та как се казваше клетникът, когото застреляли днес върху моста?

– Той не бе клетник! – отвърна русият. – А Павел Хадживранев!

– Знае ли се колко алтъни са взели от него хайдутите?

Младият стана; готов да викне от ярост; но тръгна бавно между масите, сбрал погледите на всички; и пренесе тия погледи; и ги стовари връз Павел, защото рече, приведен над него, опрян с две длани на тая отрупана маса:

– Вие сте глупак, господине! Извинете ме, ако можете, ако пък не... на вашите услуги съм. Пунгията на Хадживранев е останала непокътната, но в замяна на това куршуми са минали през сърцето му. Липсват документите и всякакви други книжа, тъкмо те са трябвали някому. Така, господине, се стреля само по патриотите. Имал е двама спътници – първият на място убит, вторият е скочил в реката, няма го. Той искаше република и вие знаете това, защото поне веднъж сте чели вестници.

– Имате право – отвърна Павел, щеше му се да стане, да стисне ръка на русия и да каже, че вместо обида той е изпълнил душата му с радост. Гледаше от долу пламъците в умните сини очи, те бяха хубави, цялата глава беше хубава, и цялото гъвкаво тяло. Пося му се още да го прегърне, да го закълне в своята тайна и да помислят заедно какво могат да сторят за истинския, живия Хадживранев.

Но преглътна всичко това заедно с отпитото вино и рече:

– Случвало се е и да чета. Той не беше ли от малцината, дето ратуваха за република?

– Именно! – отвърна младият. – От малцината, от последните и като републиканец погина.

– И вие ли сте републиканец? – попита отдолу Павел.

– Моля? – трепна младият, сепнат от този толкова естествен и като че съвсем неочакван въпрос.

– Само попитах – отвърна Павел – дали и вие поддържате идеята за република. Е, добре, не ми отговаряйте, макар че не разбирам вашето затруднение. Впрочем може би тук сте развълнувани повече от кръвопролитие и по-малко от същността на това престъпление.

Русият продължаваше да мълчи, прав, взрян в Павел, с учестено дишане и вместо него отзад отвърна дебелят. „Именно, именно! Ако роптаем срещу нещо, то е, защото липсва законност.“ „Стига там!“ – отвърна му през рамо русият и разтри чело с пръсти, отново взрян в Павел.

– Извинете ме, господине, аз наистина съм объркан тази нощ. Лошото е, че късно оцених ролята на този човек – едва сега, когато го няма. В тоя политически вакуум... А въпросът ви беше справедлив.

– Е, тогава, наздраве!

– Не! – отвърна русият. – Аз мислех, че една република на хора като Хадживранев не ще се различава твърде от днешната монархия: същата кастовост, същата социална структура.

– И какво се е променило тази нощ?

– Зейна бездната, господине. Страшната бездна без тия, които все пак не бяха чужди на този народ и които... Да, мисля, че Хадживранев би отворил врати за млади хора и за млади идеи. Някаква приемственост може би... Ето това е, което изчезва завинаги, господине!

– Ами! – възкликна невъздържано Павел. Беше му драго, че този просветен човек го признава, макар и по твърде странен начин, непознат за него досега: като гаранция за бъдещото развитие в държавата вместо като нейна днешна форма. При други обстоятелства би потърсил обяснение за това различие, но сега главното бе, че го смятат за мъртъв. Той не искаше да си припомня повече миговете на залпа, на своето кратко изчезване, а припомнях му ги даже с добрите слова. Нещо у него се побоя, че всички могат да признаят смъртта му, завинаги. – Ами! – повтори той. – Казахте, че не са намерени документи у човека с файтона... Тогава откъде се знае, че това е... – Побоя се дори да спомене своето име и повтори: – Да, че е тъкмо той... А не някое говедо като нас примерно!

– Ха! – подвикна дебелият. – Всъщност ние по това не помислихме. Да, кажете, млади човече – той също говореше вече на русия, – отде се знае, че не е говедо като нас?

– Как откъде? Не бяхме ли заедно с полковия лекар тук? Сам видяхте как го повикаха. При него е сега трупът, в лазарета.

– Но той откъде знае името?

– Че в тая държава кой ще знае по-добре от военните? Щом ординарецът знаеше...

6.

Сетне вече нямаше ни спорове, ни наздравиици. Стаени, словата по масите съскаха, бръмчаха. Оставен сам, Павел почувства и жал към покосения пътник, и угризения, като че залпът бе лично негово дело. Заедно с това оня разцепен миг си оставаше, от днес нататък и сладостта, и мъртвилото щяха да зреят заедно из бостаните. И нормално бе заблудените куршуми, отправени към него, да го търсят докрай. Така или инак, убийците бяха прегледали нечий документи. И сега, в тоя град или нейде още по-близо, някой ругаеше някого, а оня обещавахе да поправи своята грешка. „Нормално! – повтори си Павел. – Естествено. ..“ И му стана душно тук. Изправи се и отиде до прозореца.

Топла нощ струеше отвън – с мирис на върби, с много щурци, с един прилеп, стрелнат зад решетката, с тиха мъжка песен изпод прозореца, с остър звек на копита извън стените на хана. Навярно някой от арнаутите седеше до темелите, пазеше и си пееше. Оня звек приближи, мина през портата на двора и Павел видя върху коня Сефер. Дарен е!“ – рече си той в същия миг, в който оня махна с ръка някому, в който тежка длан тупна по решетката пред лицето на Павел. Като че сам Сефер го беше достигнал, от цял хвърлей разстояние. „Добър е!“

Павел седна отново. Мюфтията продължаваше да мълчи, а отвън продължаваше да извира тъжният мъжки напев. В него нямаше мелодия, нямаше ритъм дори, човекът просто си нижеше дума след дума, непознати, ала явно неравностойни слова, като че позагледан в едни, като че отминаващ другите, назоваваше родната планина може би, селото, невястата, децата си, бързаше да стигне, поспираше да ги види и пак тръгваше. Бяха го взели на гурбет, от който често няма връщане, без да го питат даже за името. „Утре! – рече си Павел. – Ще ги знам. Всичките!“

7.

– Е – рече ханджията, – късно е вече, хапнахме, пийнахме! Който е тукашен, лека нощ, а на пътниците да покажа стаите!

Павел пак изпита вина за Марина. Тя сигурно още чакаше в своята стаичка горе – гладна, търпелива, изплашена. Може и да беше видяла неговото пристигане от прозореца. „Ами да – рече си той, – тя е гледала в тъмното, щом е чула коне. Какво друго ще прави едно момиче, оставено сам-само в стаята!“ Но не му стана по-леко. Бе имал предостатъчно време и за прашане на храна, и за кратко посещение горе и силен порив го тласна да тръгне натам: „А защо чак сега, господине? И защо все така, все с нея?“ Стана и спря пред ханджията.

– Ще ми простиш, байно, ама има забравен човек горе, ненахранен. Стопли нещо от мръвките.

– А, за горе ли? – възкликна ханджията. – За госпожицата от Истанбул ли? Тя познава ли господина?

– Трябва да ме познава. Дай, аз ще ѝ занеса.

– Няма защо, господине. Сигурно спи вече. Не искаше, но аз ѝ оставих. За всеки случай. И сега, ей сега намерих блюдото отвън, до прага. Обърсано – значи все пак гладна е била...

– Налага се да я видя!

– Като изпразня кръчмата, господине, като изпратя хората! И без това искате стая, нали? Ще стане. Ей, господа – повтори той, – хапнахме, пийнахме. Който е тукашен – лека нощ!

Русият стана, а с него и още двамина. „Лека нощ“ – кимна той вляво, „лека нощ“ – вдясно, а пред Павел спря: „Извинете моя груб тон, господине, но аз съм покрусен... Имам чест – местният съдия...“

– Радвам се за вашия град! – отвърна Павел. – Убеден съм, че той има човечно правосъдие, доколкото е възможно... Лека нощ и дано смелостта ви стигне за цял живот.

Русият съдия ни кимна, ни тръгна. Очите му останаха заковани в Павел, по-големи, по-сини отпреди.

– Вие – рече бавно той, – вие не сте като другите... И тук... И изобщо... Прочее аз вече ви се представих... – Той остана така с поглед в Павел, в очакване.

– Пред случаен пътник се представихте – отвърна Павел. – Всяка вечер, пред всекиго? Ако аз нявга потърся познанство с вас, момко, ще го направя именно с вас, след размишъл – като с избраник. Лека нощ.

Той сякаш бе добавил и „кръгом“, защото младият съдия се извърна и тръгна вцепенен към вратата. „Учило – рече си Павел след него, – пари трошило, сигурно в Женева чак, а един неук като мене... Ако навремето тате ме беше пратил в Европа...“

Тихо се притвори вратата след черния гръб на съдията; скръцна под нозете му дървената стълба към двора; и сякаш бе стигнал вече портата; но твърде силно се хлопна тя; повтори се това хлопане; не секна; и неясни гласове долетяха заедно с него: „Ханджи, отвори, ханджи! Отваряй!“

Не бе съдията. „Че то беше отворено! – рече ханджията към масите. – Да съм затварял... Някой друг, господа? Някой друг! Аз не...“ Той гледаше вече към Павел.

Глава четвърта

1.

Ханджията избърса ръце в престилката, откачи от стената фенер, наклони го към фитила на лампата, откъсна оттам пламъче и тръгна навън. Провря през вратата само фенера, постоя така и се оттегли гърбом назад. Един лъснал пищов, врязан в пламъка, влезе след него и продължи да го тика между масите. Беше Сефер. Той спря чак когато ханджията опря гръб в тезгяха.

Портата още къртеше: „Отваряй, ханджи!“ Към гласовете се примесиха кратките отговори на арнаутите, че е късно за гости, че няма свободни места. Павел седна пак, наля мавруд, но отпи само капчица. Виковете не бяха на селяни, ни на търговци, а и файтонджийски не бяха. Той пак отпи. Усещаше върху себе си погледи от различните маси и вече знаеше, че ония идват да поправят грешката си.

Бе примижал, чакаше мига, в който кавгата ще прекрачи прага, и прие последната глътка на виното като предсмъртно причастие. Отсам портата трясна арнаутска цев; глухо и късо; види се, в самото дърво; трясна красноречиво; ударите отвън секнаха; сетне псувни запълниха тишината; а чашата бе празна. Встрани от тезгяха имаше стълба за стаите от горния кат. В случай на пробив Павел би могъл да се брани изгодно отгоре. Той стана.

– Ханджи, загаси лампите! И фенера загаси!

– С какво право? – отсече ханджията. Макар и строга, тая заповед, изречена от човешки глас, го оживи, като че мълчаливият пищов пред него престана да бъде толкова страшен.

– Късно е – отвърна Павел. – Трябва да спим.

– Ама ханът е празен! Тъй пречиш на кяра...

– Как преча? – учуди се Павел. – Не ти ли казах, че наемам целия хан? Да, с двата ката! Да, с конюшните... И с двора барабар! Плащам в алтъни, тъй че... Сам ще викнеш на тези: пълно е, препълнено, днес керван съм приел...

– Ама няма керван, господине, и ти нищо не си наемал, даже легло за себе си! Влезе, яде, пи, със съседа се скара и толкоз...

– Лошо е, че забравяш, ханджи! А, да! Алтъните! – Павел разкопча френча, бръкна в пазвата и сетне три звонка тупнаха върху масата. – Та, гаси лампите, казвам... За последен път казвам...

Портата продължаваше да кърти, ханджията пак отвори уста, но не издаде звук. Сега пищовът мина отзад; подпря го между плешките; побутна го; все още зейнал, човекът щипна с пръсти пламъка на фенера; а сетне тръгна бавно и към лампите по стените; като че събираше през цялото време дъх за голямото духане. Скоро от пивницата останаха само звездните квадрати на прозорците; и една неясна белезникава престилка между тях; тя уедря, като идеше за алтъните; забави се при масата; обра ги внимателно с шепа; те тупнаха в меко; сетне петното изтъня, запътено към вратата; и гласът полетя навън вече уверено; бе придобил странна яснота; „Ей, хора, тука е пълно, препълнено; пристигна керван отдалече; идете в Кацигра хан; там е празно всякога; защото кладенецът е горчив; виното кисело, а по стаите бродят гадинки.“

2.

Вън пак настана тишина. Додето чакаше техния отговор, Павел искаше да си спомни портата, зад която бяха ония. Сам беше минал през нея, но неусетно, с мисълта, че е стигнал до сигурен покрив, че смъртта е отмината. А сега тя хлопаше и той току-що бе узнал, че Кацигра хан се е преместил в това градче... „Защо ме следва? Хе, съвпадение, боже мой! Добре че не вярвам в тебе, господи! Кацигра е оня с горчивата вода и с дървениците, а тукашната е сладка, утре ще пийна от нея... Аз нямам нищо общо с Кацигра. А смъртта... тя е за тия вън.“

Някой извика, че ханджията лъже, че днес керван не е идвал от нийде, че не е минал по никой мост и че такъв хан, който отказва подслон на хората, трябва да бъде запален. Оттам долетя и познатият глас на съдията; явно той бе останал на двора, спрял от арнаутите или по свое хрумване; и питаше късните гости кои са, отде са; какво общо имат с мостовете на Марица, щом знаят кой е минал по тях. „Известно ли ви е, че правосъдието дири такива като вас? Да, тъкмо като вас! Да, за убийство, а утре може би и за палеж.“ Отвърнаха му назидателно: „Омитайте се, господин съдия, за да опазим правосъдието непокътнато, ще му сторим път на това правосъдие, нека си мине, а инак в тъмното, поради грешка, може и на дърво да го окачим.“

Пак взеха да напират удари и пак дебела арнаутска цев ги подпря. В новата тишина, когато псувните и заканите за огън се подновиха, белезникавата престилка на ханджията пак раздвижи мрака между масите. А след нея почти невидим в черния си костюм, като обесен в примката на бялата си яка, идеше съдията.

– Ще ме подпалят! – рече ханджията, като търсеше Павел. – Господине, къде си? А, тука! За тринки алтъна да изгоря? Ха!

– За колко искаш да гориш? – отвърна Павел.

– Не ща да горя – рече оня. – Ето ти алтъните. Вземи си ги. – И посегна. Три златни звъна се търкулнаха и замряха по масата. – Напусни хана ми, господине. Ако си честен човек, няма защо да се боиш, пък и мен ще опазиш. Ако ли не си...

– Не се боя от никого! – Павел помете с ръка златото от масата. То побягна стаено по намисления под. – Нямам причини да се боя, джепането ми е достатъчно. Не познавам тия вън, но своите хора познавам. Страшни са, казвам ти. И понеже сме нападнати, законът ще бъде с нас, така ли е, господин съдия?

– Именно! – възкликна младият. Като че бе слязъл от бесилото, като че сгъстените събития щяха да запълнят новия политически вакуум. – Имате право и сте длъжен да се браните от разбойници. Тъкмо затова се допуска частна охрана на търговците.

– Но това е капитан Янко Димитрото от Дедеагач. – рече ханджията. – По кой закон ще го търсиш? По княжеския? По султанския? По гръцкия?

– Димитрото?

– Той, господине! Капитан Янко Димитрото.

3.

Павел въздъхна. Димитрото лееше много кръв, но разбойник не бе. Познаваше го от младините му в Истанбул, преди оня да беше постъпил в гръцката армия, отдето искаше да стреля законно срещу Високата порта. Много вода беше изтекла оттогава, светът бе вече прекроен, ала промените подминаха родния му край и сега той залагаше на силната княжеска власт в София, на княжеските амбиции. Мяркаше се към Одрин, към Солун, а сега и тука, пред тоя неизвестен хан. Дали го бяха повикали? Сам ли бе дошъл да угоди

на монарха? Странно бе само, че хората му още не са прехвърлили дуварите.

А всъщност те нямаше и защо да бързат. Не бяха нито пред турски гарнизон, нито пред гръцко пристанище, та отрано да мислят за доброто офейкване. Нощта бе тяхна, цялата, а при нужда – техен щеше да бъде и денят.

Ако не достигаше полиция за възстановяване на реда, казармите биха помогнали. Ала вън нямаше ни ботуши, ни копита, ни тръба. Може би отвед слушаха: приставът в кабинета си, началникът на гарнизона в щаба. Навярно тукашните мъже се въртяха в леглата, нежно притискани, заповедно приспивани: „Трай, трай, ти ли ще оправяш света, твоите деца ли да ходят сираци.“ Павел стана.

– Къде, господине? – Бе съдията, отново изплашен.

– Искам да поговоря с капитан Янко Димитрото. Ако е тука, разбира се.

– И ще излезете?

– Не. Той ще влезе. Заедно с вас. Кажете му, че Павел Хадживранев го вика.

4.

Младият не възкликна. Тялото му се опна като пред върховен господар. Ала въпреки това светлата рошава глава направи категоричен знак : „Не!“ И ханджията не възкликна, и търговците по масите – също. Види се, всички бяха разбрали в свои собствени мигове каква е тая врява там и какъв е този пътник тук. Само дебелият одобри от своята маса:

– Това е много разумно, господин Хадживранев! Подобава на човек като вас.

– А как да формулирам поканата? – попита съдията. Беше все така изопнат, но гласът му, спаднал, помрачнял, като че питаше друго: „Искате да ме разочаровате?“

– Ето така... – започна Павел, но усети непозната за него тромавост, в главата, в езика. Бе благодарен на тъмнината, че крие лицето му. – Ето така... – повтори той и преглътна. – Да... така! Павел Хадживранев, поборник, пътуващ за столицата по покана на княза, желае да обсъди със своя стар другар капитан Янко Димитрото безопасността на пътуването, нещо, което ще усили славата на трона.

– И вие... Вие – отвърна в тъмното младият – искате аз да сторя това?

– Че кой друг?

– Не мога! – И сякаш не говореше вече на Павел. – Това е кощунство и с идеите, и с вашата личност!

– Това е политика, човече! Отчасти и тя не ни достигна, за да спечелим докрай. Не мисли, че е леко... Нямам насреща башибозук. Нямам и време!

Ударите при портата бяха заменени с изстрели и от двете страни; гръмнаха и откъм задния двор; някой се търкулна с вик по керемидите на яхъра; тупна тежко, неподвижно отсам стряхата. Все пак ония вече опитваха да се прехвърлят.

– Заради вашето име и вашата кауза днеска на моста погина невинен човек!

– И в момента погиват, глух ли сте? Да не мислите, че тия вън са много виновни? Ако е речено, тук ще бъде и моят край.

– Щом е тъй, нека бъде със слава! И позволете да споделя вашата участ! – вдигна нагоре ръка младият.

– Пикльо! – рече кротко Павел и клетвената ръка отсреща падна като отсечена. – Ще повикате ли Димитрото?

Младият не отвърна. Той сякаш въздъхна: „О, да беше жив Дякона!“ „О, да беше тук Дякона! – отвърна Павел. – Какво не бих дал за един такъв миг, да го видя сред хората на Димитрото как им говори за чиста и свята република! Та... вие ли ще повикате капитана или аз сам?“

5.

– Позволете на мен, господине! – рече някой друг. В тъмното се отмести стол, падна чаша. Към Павел идеше вече дебелият пътник. – Чух как желаете да бъде казано.

– Не позволявайте! – викна съдията. – Този е търговец на свине! Не ми доказвайте, че сте слезли от сцената окончателно!

– Прощавай, момче – отвърна Павел. – Нямам време за теб. Тия вън не са и чували за сцена, но безпогрешно знаят къде съм.

– А може би не знаят? – възрази младият. – Впрочем, да! И тъкмо затова имате нужда от търговеца на свине! Да им обясни...

– Засега търговец на свине – отвърна дебелият, – но бил съм и нещо по-друго.

– Вървете! – насърчи го Павел.

Ниската кълбеста сянка подмина, стигна бързо вратата, отвори и скочи долу, без да минава по стълбата. Бе удивително пъргав за своята тежест, внезапен. Плътният му глас отначало се смеси с гърмежите, а сетне ги накара да млъкнат: „Князът!... Князът... Князът!...“ – викаше той, като да размахваше единственото словесно знаме, уважавано вън. „Е, хайде, казвай!“ – подканиха го оттам.

– В името на княза, момчета, и заради славата на българската корона господин Павел Хадживранев пътува към София. Там го очакват. След много митарства той осъзна своите грешки. Покушението срещу подобен деец, току-що спечелен за короната, е покушение срещу особата и политиката на самия княз. Да живее князът!

– Да живее князът! – отвърнаха отвън. – А кой е ваша милост?

– Случаен пътник, момчета. Ние вътре узнахме с удоволствие, че ви предвожда капитан Янко Димитрото, и склонихме господин Хадживранев на среща с него. Господин Хадживранев ще се радва да приеме своя стар другар и да повери на такива здрави ръце мисията си до София. Разберете ме правилно, охраната на Хадживранев е сигурна, въпросът е доброто дело да завърши неопетнено.

Отначало Павел слушаше прав, сетне поседна и подпря глава. „Султанска охрана, така ли? Турска?“ – викаха ония вън. „Не! От друга народност, но изпълняват поръка на короната!“ „А републиката?“ – продължаваха да питат ония. „Майната ѝ, момчета! – викаше дебелият. – Чакаме капитан Янко Димитрото. Господин Димитро, чакаме вашето благоволение!“ „Няма го капитана“ – отвърнаха най-сетне отвън. „А къде е той? Или пък неговият заместник?“ „Ние, байно... – започнаха с прекъсване ония; явно и говореха, и мислеха едновременно. – Ние... изобщо не сме хора на Димитрото... Така кажи на изменника!“ „Ще предам на господин Хадживранев, че няма работа с княжески хора!“ „Предай му да спре съпротивата, защото ще ви изпечем като пилета.“

6.

Колкото и странно да бе, Павел чу края на преговорите с облекчение, избърса чело. Видя пак до себе си ханджията, поща му се да поръча една ока, но оня го превари:

– Имотът ми, господине! – рече той. – Аз нямам ниви и къща. Дадох всичко за тоя хан и вие не можете да ме погубите.

– Мога, ханджи, защото погубвам и себе си.

– То не е същото, господине! – възкликна ханджията. – Вие сте голям човек и смъртта ви ще е голяма, отвред ще я видят. Имате си идеи, а пък аз – само хан...

В тоя тежък час Павел изпита неочаквана радост, щедра доброта. Човекът отсреща

му напомняше за какво бе живял досега, защо бе останал сам на света, като черен гръмотевичен бряст:

– Ти си прав, ханджи, обаче как ще млъкнат моите пушки, като имам джепане? Силен съм. Какво ме задължава да се предам на главорезите?

– А-а! Задължава те, господине! – възрази човекът. – Твоите идеи те задължават. Те са народни – така ли? Е, и аз съм от тоя народ. Значи не може току-тъй да ме стъпчеш, да ме погубиш?

– Всичко може, ханджи! – обади се съдията. Той бе стоял на крачка-две, бе чакал посърнал, но сега възродената вяра в поборника не искаше да мълчи повече: – Утре народът ще слави и тебе. Има шанс да влезеш в нашата млада история! И аз имам шанс!

– Грънци! – изрече отнейде дебелият. – Ти, аз и история? Димшпрото не плещи като нас, иска да пали човекът и прав е. Инак много жертви ще даде.

– Прав! – извърна се Павел натам.

– Тактически, да. Всъщност... и политически! Всичко в тоя граничен град е с него. Сиреч с него е и държавата!

– Вие оправдавате разбойника?

– Толкова разбойник, колкото и вие, господин Хадживранев. Два възгледа си разменят куршуми тая нощ. Не съм на ничия страна, пристрастия нямам, но уважавам силата – тъй са ме учили.

– Не му се чудете! – обади се пак съдията. – Обясних ви, че е търговец на свине.

– Засега! – поясни пак дебелият. – Инак имам образование не по-лоша от вашата. Вие сте учили в Женева, а аз – в Петербург. Бях офицер. В гвардията на княза бях. Заедно с новия адютант, капитан Кардашев, по прозвище Копелдака. Но загубих физическа представителност... Някаква жлеза... Напълнели офицери има колкото щете, те са стратегите на всеки щаб, но аз не съм от сой, както казват. Преглътнах, минах в запаса и поех делата на моя баща. А Копелдака е струна...

Имаше и гордост, и печал в тоя глас и Павел съзна отде бе дошла пъргавината, внезапността на пълното тяло, показани при стълбата; и стройните слова там. Щеше му се да спечели тоя откровен мъж за решителните мигове, рече:

– Значи князът и вас оскърби? – Но по-силно от своя глас чу думите на съдията:

– Следователно свинар по произход, по призвание?

– Ще се извините ли? – рече дебелият. – Ще ви намеря оръжие.

– Господа! – стана Павел. – Това е нелепо. Ще се избием сами за нищо и никакво. Когато онези влязат тук, ще намерят готови трупове.

– Не бойте се, вие поне ще останете! – отвърна му бившият офицер.

– Откъде знаете?

– Убеден съм. При въстанието, там... друг от видните не оцеля. Днес вече загина един Хадживранев, ваш двойник може би. Нямам доказателства, че е тъй, но какво ви е пречило да си го набавите? Плащате за толкова арнаути, те са скъпо нещо, какво ви е струвало да наемете на по-ниска цена и един глупак? Добре! Добре, приемам, че могат да са и двама, и трима. Ако пък не сте изпратили тези хора да оберат куршумите предварително, то е само защото не сте се досетили! Недосещането не освобождава от подозрения и вина.

– Господин бивш... – рече Павел, като искаше гласът му да е тих, равен. – Благодарете на Димитрото, че сега мисля за него, инак при свободно време бих се заел с вас! Не за дуел, пазил ме бог! Бих се опитал да разбера как един уважаващ себе си българин върши

такива салтоморталета, как обявява за убиец жертвата, ако това стане изгодно, как запазва осанка на оскърбен рицар и как започва сам да си вярва! Личен талант или народна черта, причина за робията? Впрочем убеден ли сте, че всичко туй ще ви спаси тая нощ?

– Вече казах – отвърна дебелият. – Ще оцелеете пак вие, както винаги досега, и когато ония влязат, ще посочите моя труп като свой. Димитрото няма да ви познае. И той като вас е далече оттука!

– Аз? Далече оттука?

– Извинете, но вие наистина сте много далече. Досега не стреляхте ни веднъж от прозореца.

– Потрябва ли, ще стрелям и аз, но защо през прозореца?

– Тогава отвън, откъдето искате, но бийте се! Или да обясня защо отлагате?

– То е толкова просто – рече Павел. – Поел съм за някъде и правя всичко възможно да стигна. И понеже са предвидени дори неприятните срещи, и понеже мерки са взети...

– И понеже други загиват вместо вас...

– Слушай! Моето честолюбие цялото е под дебели, стари струпеи. Като в броня... Безчувствено... Преживяло е рани и не от таквиз...

– А! От самия Зевс? Божествени рани! Да, кажете ми: божествени ли бяха раните или не?

Дебелият не довърши, като да бе смутен от някакво вътрешно неизречено възражение срещу себе си. А и на Павел му се отпъда да говори.

7.

Той чу своето тежко дишане. Усети как потрепва ръката в джоба. И реши, че този отсреща може и да не живее повече, след такова кощунство. За да стане офицер, пък и търговец на свине дори, за тоя дебелак бяха мрели хора, и петнайсетина Хадживраневци между тях. Макар да бяха от сой, умряха; и соят на Спас умря, целият. От името на всички Павел би могъл да измие обидата бързо, без предупреждение, както без предупреждение и с чиста съвест се стъпква змия. Чу и тежкото дишане на дебелия.

– Извинете ме, господине! – рече оня. – Прекалих, но съзнавам това. Не стреляйте! Ще бъде неравностойно, непочтено, защото каквото и да съм казал, ръката ми не може да се вдигне срещу вас.

– Ще се помъча... – отвърна Павел и викна в себе си, на единствения оцелял от Хадживраневци: „Не сега! Не сега!“ И пое дълбоко дъх, и разтегна плещи, та свежест да проникне навред в гърдите му, да измие отровата.

– Не му се сърдете... Той по наследство – приключи спора съдията. И настана мълчание.

Стрелбата при портата бе загаснала. Изстрелите припламваха главно от задния двор, откъм ъглите на дуvara, от покрива на конюшната. Явно ония търсеха нови, зле защитени места. Без да е погледнал навън, Павел вече знаеше как са разпределени арнаутите – с гръб към сградата, с лице към дуварите околоръст. Една или две цеви, скрити в яхъра, можеха да пазят и портата, и задния двор; от гърлото на каменния кладенец две други цеви биха пазили на свой ред цялата стена, отдето се спущаше стряхата на яхърите, и всичко друго покрай ханската сграда. Можеха да бъдат и долу в мазата, оттам да дирят мишени, но засега тя мълчеше – сигурно Сефер искаше огънят да се пилее още встрани, по-далеч от клиента-господар. Вероятно той чакаше в мазата самичък, та да я задържи в случай на пробив или на пожар. Там, сред камъка и влагата, пламъците нямаше да са толкова бързи, толкова сигурни. „Ха!“

8.

Стъкла звъннаха по тезгяха. Този кристален звън беше по-лош от тряска на барута вън. Куршум се бе проврял и при тях! Види се, беше пратен от добра позиция, отвисоко. Щеше да има и други куршуми.

– Та... казваш свинар по наследство? – рече дебелият, точно когато вътре бръмна новият куршум, този път рикоширал.

– Именно – отвърна съдията, – и по призвание!

– Значи... разбирам от свине? – изрече бързо дебелият. – И зная да се справям с тях? Дръж, ханджи! – викна той.

Павел политна. Късно видя над себе си белезникавата престилка на ханджията. Явно този бе стоял до него, зад него в очакване. Дебелият не би тръгнал сам. Ханджията бе едър, тежък; долу на пода Павел усети в лицето си мокър ръкав, мокра пазва, дъх от ракия, от вино; сетне усети пръсти в шията; те прекъснаха въздуха, миризмите; друсаха тила му върху блажния под. „френча ми! – рече си Павел, като хлъзгаше длани встрани в опит да се надигне. – Закъде съм с такива петна? „Народен бил, а? Народен... – хрипеше над него ханджията. – Като си народен, защо гориш мене? Като Петлешков умри, тогаз ще те призная!“

И още нещо говореха; ала встрани; и маса падна катурната; и нови стъкла звъннаха; види се, там търговецът бе повалил съдията. И да имаше хора по другите маси, те навярно стояха замръзнали, подобно мюфтии; мюфтии; мюфтии; все такива са; а аз закъде с този френч? Но усети как ще се пръснат вече гърдите му; как едно тежко коляно ги подпира отдолу, избутало към сърцето всичко ядено и пито тази нощ. Съзна, че след миг или два не ще има повече ни тежест, ни болка, ни срам. Дясната му длан спря да пърха. Прибра се към джоба, пак гладко, с плъзгане, та да остане незабелязана. Сетне, напипала тежката дръжка, тя сякаш каза на стопанина: „Не бой се, пак съм ти вярна. Ще бъде тъй, както ти речеш.“ От нея плъзнаха сили по цялото тяло. Като че пицовът сам вдигна ръката нагоре, като че сам се стовари върху слепоочията на ханджията. Оня отпусна пръсти. И пак се надигна ударът, и пак се разби там. Човекът въздъхна и положи бавно глава върху Павел – като да си почине, да го прегърне...

Той още лежеше безшумно връз Павел. Стихнала бе и другата двойка на пода. Сред гърмежите вън се прокрадваха кратки викове; не покани за предаване, не и псувни; това бяха заповеди, издъхани между изстрел и залягане, между залягане и нов изстрел; и тичане имаше; и нечия тиха топчеста сянка над ханджията; тиха топчеста сянка, готова за скок. Тежестта над Павел пак бе добила предишните миризми, но той не я търкулна встрани, вдъхна дълбоко от нея с благодарност, че тя го прикрива. И вдъхна пак, като че тая последна глътка мокър кръчмарски въздух щеше да му трябва за вечността. Оня прекрачи, надникна тъмно зад белотата и ръката на Павел гръмна отдолу сама. Бе несигурен, искаше да повтори, но сянката се смъкна. По колене. По лакти. И лицето подири пода. На две-три педи от очите на Павел. Най-сетне тая нечакана смърт ги беше сближила. Разперените длани потрепваха. Павел усети топло докосване с пръсти, в пръстите нямаше оръжие и те сякаш говореха: „Не бойте се, господине, часът на срещата беше несполучлив...“

– Господин Хадживранев, господин... – мълвеше бившият офицер.

Павел отмести ханджията и приклезна:

– Извинявам се... Но не мога да запаля лампата. Сам разбирате...

– Аз съм военен човек, господин Хадживранев, и не бих позволил... Под обстрел сме.

– Именно – отвърна Павел, – но бих искал да ви помогна, господине... Извинете, стрелях по вас, а не ви знаех даже името.

– Името ми е никакво, господин Хадживранев, такова е било и такова ще си остане. Аз бях надеждата на рода, но не можах да сторя нищо за него. Ще го видите сетне в документите.

– Ако остана жив.

– Нали ви казах, че тъкмо вие ще останете, ето, аз си отивам, а вие...

– Но бяхте казали още, че няма да вдигнете ръка срещу мен. Защо го сторихте? Направихте всичко възможно прокобата да се сбъдне.

– Не съм вдигал ръка, господине, ето, пистолетът е още в джоба ми. Не съм и помислял да ви убивам, исках само да ви завържа и да избегнем излишните жертви.

– Като ме предадете на тия вън?

– То нямаше да е предателство! Те не биха стреляли по един вързан Хадживранев. В такъв бой, при равни шансове – могат, нормално е, но иначе... Ръката им не би се вдигнала... Както... както... примерно моята.

– Днес на моста са ме убили без бой!

– Там... там... – раненият спираше вече по-често и плюеше. – Мерси, нямам нужда от кърпа, това не е кръв. Раната май е в корема. При моста, господине, те са разчитали да минат за разбойници, а тука... тука...

– Тука – за патриоти – рече Павел.

– Каквото и да бяха сторили, щат не щат, на вас щяха да предоставят и мъченичеството, и славата.

– ...Колко просто изглежда – рече тихо Павел и за него, и за себе си. – Колко просто и хубаво било, а аз, невежият, да отбягвам късмета си... Господине, ей, господине! – И той побутна човека по рамото, защото оня отново бе забил нос в пода.

– Мерси! В корема е. Няма нужда от кърпа.

– Ей! Не заспивай! – рече Павел, като го побутна пак. – Слушай, ей! Тука няма свещеник... И ако ти е нужна изповед...

– Мерси... Душата ми не познава греха предателство... Нито в службата... нито тая нощ. В детето се кълна. Мога ли да помоля за...

– Да!

– То е момче, господин Хадживранев... Направете нещо за него... Искам... офицер. Петербург.

9.

Оня пак се задави и Павел извърна глава. Ханджията зад него беше приседнал и сякаш мислеше. През нозете на катурната маса стърчеше черният силует на съдията с бялата примка на шията.

– Браво! – рече му Павел. – Като че нищо ви няма.

– Тъй си е, нищо ми няма – отвърна съдията. – Не помня как паднах, но от изстрела нататък... Аз съм свидетел, че имахте право. Жив ли е?

Павел пак посегна към рамото на бившия офицер, но се отдръпна; по тялото му преминаха тръпки, сякаш ги бе получил оттам. Сетне стисна зъби; посегна пак; сега с двете ръце; и все тъй приклепнал обърна трупа. Лъсналият очи на оня минаха през квадратите на звездното небе и когато се забиваха в дървения таван, от мъртвите му гърди се изтръгна една закъсняла, последна въздишка.

Павел стана. Нямаше лоши чувства към тоя човек. Даде си дума, че в по-спокоен час

ще разбере и какво е името, и кои са близките му, че някога ще направи нещо за това споменатото дете; рече си: „Съжалявам, че стана така“, но съжаление не изпита. Много животи бяха отлитали пред очите му отчаяни; вдъхновени; горестни; весели; но този бе по-тъжен от всички предишни; свършил не сега, в хана, а нявга, много по-рано, неизвестно къде. И точно в това бе неговата загадка – красотата му. Не беше страхлив – храбро умря; не бе и нечестен, както би могло да се сметне – нападна, без сам да стреля, и пое гибелен риск. Би могъл да брани хана само с частица от тоя риск, ала тая възможност изобщо не го бе занимавала, той беше побързал да връзва човек, когото всъщност уважаваше. „Защо! – рече си Павел. – Защо? Хиляди наплашени хорица биха постъпили тъй, ала този бе и храбър, и просветен. Защо?“

Сега съдията се беше навел над трупа, искаше може би да установи самоличността, но се изправи с пистолет вместо с книжа.

– Изглежда добър пистолет – рече той. – Вашият такъв ли е?

– Дай го тук! – отвърна Павел. – Дай!

– Защо? Искате да не стрелям?

– Именно! Дай го тук! – щеше му се момъкът да живее. – Добър е, да! Но ще остане за мене. Вие с мюфтията ще напуснете хана.

– Моля ви! – рече изплашен младият. И сякаш бе готов да падне на колене. – Да си ида у дома? И да спя, докато вие тук... Да разглеждам утре дела за подялба на имот? Да помирявам скарани братя в името на Негово Височество? Сетне да се черпя в този оцелял хан с нови търговци, с нови свинари? Да зная, че тук сте загинали вие – последният, без мен, като че изобщо ме е нямало? И пак да се прибирам спокоен за сън, за нови дела. И цял живот тъй, като че ме е нямало? Моля ви, отсъдете ми по-друга участ!

10.

Павел разтри чело. Стори му се, че тоя хубав млад човек е останал от нявгашишпе апостолски времена. Такива, с по-малко романтизъм, намираха сега нови знамена. Те ставаха министри в София и пращаха романтиците да чезнат в погранични градчета, в пожизнено заточение. Да, така – в погранични! Така – пожизнено... Впрочем нали самият той бе споменал, че се е виждал днес с един полкови лекар? Този лекар трябва да е човек като него – също натирен и сигурно – не сам...

– Струва ми се – рече Павел, – че тъкмо в такива градчета изпращат офицерите, от които дворът се бои? Понижават ли ги тук?

– Доста са. А понижението е двойно. И по чин, и по дух. Тука в близост с тая отвратителна, скучна граница те почват да тъгуват за София – такава, каквата е. Разярени са само преснодошлите.

– Колко такива приятели имате?

– Истински – пет или шест! Но те ще намаляват, господин Хадживранев.

– Именно! – рече Павел. Той крачна към него и сложи ръка върху високото слабичко рамо. – Нека не ги лишаваме от оня, който ще поддържа техния пламък. Хора като вас ще трябва и занапред, много кът ще са и ще трябва много повече.

– Позволете ми...

– Не! – рече Павел. – Не позволявам! Мюфтията ще продължи пътя си невредим. Димитрото знае своята работа и няма да го закача...

– Но аз? Аз, господин Хадживранев?

– Вие? Хм... Вие... Ако не ви се спи, идете до телеграфа! Известете канцеларията на двора за инцидента! И някои вестници също. Да, в смисъл, че гарнизоните и Димитрото

нарушават волята на монарха. Добре ще е в същото време офицерите да тръгнат насам... Така, за почерпка, естествено... В хана... Да... А Димитрото ще ги върне. И ще развърже по тоя начин ръцете им. От своя страна аз... Е, ние ще изтраем дълго, дори ако вашите приятели не приемат...

– Какво говорите? – възкликна младият човек. – Това ще е най-смислената, най-веселата нощ през живота ми!

– Отлично! Обаче и те да са весели. И курназ! А при портите ще кажете, че съм убит. Застрелял ме е един търговец. Не възразявайте! Сега приемате заповед. Ще кажете още, че търговците не отварят, защото мислят, че всичко става заради кесиите им. Арнаути-тее пък ще се бранят, защото не искат да плащат за пролятата кръв.

Павел сне дланта си от високото сухо рамо. Младият го гледаше с възторжен син поглед, готов сякаш да викне: „Но точно това е начинът! Това е толкова просто, защо не ми го казахте по-рано, господин Хадживранев? Извинете, но вие и не подозирате колко е умно това! Не знаете, че сте вече спасен! Боже мой, господин Хадживранев!“ Мюфтията бе станал от масата, чакаше нетърпеливо. „Ханджи!“ – викна Павел. „Тука съм, господине! Всичко чух, всичко разбрах! Одобрявам го, но не смея да приближа. Вие от шегата не разбирате.“ „Така си е. Пали фенера! Чакай! Първом ще викнеш в тъмното от вратата, че Хадживранев е мъртъв, че ще запалиш фенер, че съдията и мюфтията тръгват. Така! Почвай!“ „Страх ме е!“ „Знаеш, че страшното е у мене!“

11.

Ханджията отвори полека вратата и остана зад нея в очакване. Поздравиха го – като че с брадва тряснаха. Трески полетяха връз него и горният ръб на вратата висна отцепен. Вторият изстрел бе също висок, явно най-важното от вратата бе още недосегаемо. Ханджията приклепна, прехвърли се с пълзене по стълбата, а сетне вътре пак долетя неочаквано бодър и ясен глас: „Патриоти, патриоти, в името на нашия княз... на княза...“ Гърмежите пак секнаха, някой пак викна да казва, ако има нещо за казване, и да се крие, а той отвърна, че криене повече няма да има, защото Павел Хадживранев е мъртъв, че подробности ще чуят от съдията, ето, човекът ще си тръгне сега, ще носи фенер, а с него ще поеме и мюфтията на София, княжески куриер. Отвън се навдигна глъч, види се, тия вести бяха съвсем неочаквани. Гласове питаха: „Кой? Как? Кога?“ „Съдията ще каже“ – приключи своята мисия ханджията. И прекрачи обратно прага – вече изправен, горд.

Отвън продължаваха да гълчат. Вътре, при тезгяха, се вдигна капакът на избата. Оттам бързо поникна силуетът на Сефер. Пищовът му огледа хората, зърна – жив, здрав, също с оръжие – господаря си и пак потъна в тъмното.

А с фенер в ръка съдията стоеше пред Павел. Търсеше прощалните думи. Вместо тях се отрони тиха сълза, той не я изтри и пое към прага. Там се извърна, огледа цялата пивница: масите, хората, и рече:

– Имах щастието да видя черти от нашата история: и мъжество, и предателство, и победа. И главното – вас, господин Хадживранев, наследника на...

– Ако побързате, ще се видим пак! – прекъсна го Павел. – На добър час!

12.

Не беше наследник на нищо голямо освен на бащините имоти. Никой никога не бе искал от него да става водител, но случи се тъй, че бе останал жив сред толкова смърт; че силата и хитростта на рода, тъй трагично закалени в душата му, го правеха и спокоен, и бърз; мъдър и суров; и поне засега – недосегаем. Искаше му се понявга да вярва, че е

роден под щастлива звезда; че нещо неземно го е пазело, несвойствено за човешкия ум; но трезвостта му веднага припомняше как е заключвал брава след брава в своя дом; как е бягал задъхан към Тъмръш, гребнал на тръгване от своето злато като крадец; как днес е бил застрелян двукратно; веднъж на моста и сред бостана в същото време; и как го бяха овалiali ей тука, на пода. „Френчът ми!“ – досети се той сега и дръпна ръкава нагоре. Мазен бе лакътят, мръсно омазнен. Навярно такъв беше и целият гръб. Но все пак там, долу, бе мислил за този френч повече, отколкото за смъртта. А това бе добро! То сигурно значеше нещо... „Подреди ме ти – рече той на човека с фенера. – Докара ме... Обаче късметлия си...“ Не чу от оня оправдаване, както бе редно, и чак сега видя, че това е пак съдията. Бе все още тука, светеше му и го гледаше.

– Ама ти докога така – започна Павел и спря. Съзна, че изрича тия слова тъй, като че ги отправя към ханджията. – Впрочем, млади приятелю!... – и разтвори ръце. И пристъпи напред за прегръдка. Усети меката брада; и сълзата по нея усети; и стисна зъби, та да не изтърве непривична за себе си нежност. Потупа с длан плешката, усети и кокала, и омазнения плат, рече му: – Бързайте! – ала отблизо, поверително.

13.

– Няма ли да горят вече хана ми? – попита в същия миг ханджията.
– Какво? – извърна се Павел към него.
– Виноват! Не стреляйте, господине! Умен сте, прав сте и всичко ще стане, както вие казвате! Но моят хан...

– Пак ли започваш?
– Виноват! Каквото имах, дадох за хана. Заедно с нивите, с къщата... Двайсет и пет наполеона ми струва. Да.

Бе наистина едър. Павел чак сега го разгледа добре. И наистина беше як, от тия, дето лесно изхвърлят навън пианите, дето лесно оправят сметки с батакчиите. Бе даже неясно как се остави да бъде пребит. Следващият напън отвън трябваше да го завари обезвреден. Павел бръкна за бележника. Прелисти, намери бял лист, рече: „Напљончи палеца! Не, няма да питаш защо! Така! Ето молива, разтрий добре навсякъде! Така! Лепни го сега на хартията! Слушай...“

Оня изпълни всичко, навел глава, като че готов да удари с нея. Вдигна я чак когато върху масата звънна злато. Павел броеше цената на хана:

– Имаш тука двайсет и два! С ония на пода стават двайсет и пет. Съдията ще подпечати договора вън. Това е, ханджи – трудно за горене, лесно за отнемане... Ако искаш, напусни хана, а? Защото в имота ми и пожар може да пламне...

– Не ме пъдете, господине! – помоли човекът. – Като си идат хайдучише! – Той беше сложил вече длан върху златото и търсеше с поглед другото, търкулнато нейде на пода.

Мюфтията чакаше нетърпеливо до вратата. Съдията като че не одобряваше тая бърза покупка и прибра листа с колебание.

– Довиждане! – рече Павел. Не бе време за обяснения.

Двамата кимнаха. Скръцнаха стъпалата към двора. Фенерът слезе с подскачане. Дългите черни нозе на съдията настъпяха вече светлина и трева. Хубава, ясна тревница никнеше все напред и напред, свежа и млада, като че нивга негазена. Сетне светлината се блъсна в твърдата порта. С човешки гласове отекна портата – с предвидени, познати за Павел слова.

Арнаутска ръка щракна резето и се дръпна. Светлият кръг се разчупи, всмукан от тъмна цепка в портата. Цепката погълна фенера, хората, гласовете. Щеше да бъде тихо,

додето ония се втурнат да видят мъртвеца. След тази вълна се полагаше нова почивка – когато обещаните офицерчета тръгнат насам.

Павел огледа неясните фигури из ъглите. „Ханджи, търговците – в горния кат! А момичето – в мазата!“ Той сам щеше да слезе там, да брули сенки от дуварите. И вгледан, вслушан в нощта през каменните пролуки, да хване мига, в който стрелбата си отива.

Глава пета

1.

Мазата бе разделена на три.

В мрака на средната част, между кисели тумбести миризми на невидими бъчви, се спущаше стълбата. Тя беше под нозете на господин Хадживранев, капакът остана отворен, ала той още не слизаше.

Като че овце ношуваха в крилото отляво, гъсто натъркаляни. „Там! – беше казал Сефер на Марина Кирякова, без да поглежда към нея. – Няма да мърдаш.“ И тя се препъна в чували с непрана вълна.

И понеже при това препъване хвана ръката му, той се дръпна и повтори „Там!“ – по-строг отпреди и смутен. Сякаш бе нарушил нещо – запрещенията на своята вяра или дълга към господаря си. Тогава и тя се смути: и всичко наоколо беше смутено; за някое време дори изстрелите бяха престанали; те тряснаха едва в мига, когато Марина седнаше върху чувалите; когато мъжът бягаше, за да отвърне на боя.

Сега, закротена сред този мирис на стадо, тя гледаше в отвъдното дясно крило, дето човекът се мятеше между прозорците. Най-ясно го виждаше при изстрел, тогава огънят на пищова блясваше пред главата с капчето, изрязваше ги – черни, отсамни. Сетне всичко загасваше, всичко изчезваше, оставаха само тесните неясни каменни пролуки с тъмни решетки в тях.

На горния кат решетките бяха дървени, но тук, в ниското, майсторите бяха вградили желязо. Навън вече нямаше небе и звезди, както там, горе. Тук всичко бе останало зад високата дворна стена. Стената се сливаше с мрака и само стрелбата на тия, дето искаха да я прехвърлят, показваше колко висока е тя. Там като че керемиди пламваха и загасваха, а не пушки; керемиди стенеха, а не сянката, дето тупна сгърчена в двора; не и оня, който остана да си почива по корем върху зида; с глава и ръце в двора; с нозе навън. В паузите той изчезваше, за да се върне пак, човекът се мятеше ту вляво, ту вдясно; напред в светлината и назад в тъмното; но винаги вкlescен в каменния капан на прозореца.

2.

Марина беше запомнила арнаутина дребен. Дребен я посрещна и долу, но под тия бойници, чиито первази тя би достигнала само с ръка, той порасна. Бе невероятно, ала при кратките квадратни светлини в пролуките главата с капчето надхвърляше предишния ръст. И продължаваше да расте.

Ако имаше молив и ако светлината бе трайна, Марина би могла да отбележи с чертички растежа също тъй, както покойният баща бе отбелязвал върху бялата врата нейното избуяване в детството. Странно бе, че тъкмо тоя мъж с пищовите възкреси такива мирни нявгашни мигове.

Не се боеше за него, той бе платен човек, занаятчия в смъртта, отрано бе претеглил всички рискове заедно с алтъните, които получава за тях. За алтъни бе погубвал и порано, и български въстаници може би. По волята на съдбата, без да разбира това, за алтъни той бранеше сега една свята идея, бранеше я заедно със себе си, опитно, пъргаво. Капчето му изникваше все сред познатия огнен квадрат, а квадратът се местеше по всички стени на мазето.

Марина Кирякова беше отрасла в Истанбул с песни и предания за българските юнаци, беше слушала за героичната смърт на тоя и оня, баща ѝ също бе загинал, ала в самотен

бой и никой не бе видял неговите последни мигове. Господин Хадживранев бе разказвал за своето село, за титаничната гибел на мъже и невести, ала как става точно това, как спокойно се застава срещу куршумите на врага, тя виждаше едва тук.

Керемидите продължаваха да се взривяват. Като че не куршуми, а керемидени късчета проникваха и плющяха в отвъдната част на мазето... Тя запуши уста с ръка само веднъж; рече си, че е спокойна; и остана спокойна върху чувалите; да гледа как она дребен мъж расте; как след всеки негов скок в тъмната стена цъфва нов огнен квадрат; с капче в средата. И се питаше какво прави точно в тия мигове господин Хадживранев горе; и каква ще е тая заетост там, по-важна от боя; от възможността да потвърди, че поборниците са тук, неуязвими; че българският път се извисява все по-нагоре, все по-далече; че лично те го проправят; както е било; и както ще бъде.

Понявга арнаутинът оставаше задълго в тъмнина. Тогава изпращаше през тия загаснали, изгърмани вече прозорци само къси викове. Другарите му отвърщаха също тъй късо и пренасяха огъня в друга посока. Останал без работа, той палеше тютюн с чакмака, много снизен, клекнал може би, и пълнеше оръжията си със светлини.

3.

В това затишие откъм яхъра се чу сънен глас. Някой питаше: „Какво става тука? А? Защо не казвате?“ Отвърнаха му да се крие, но явно той не послуша и гласът приближи заедно с крачките: „Кой, аз ли бе? Аз съм си вече на своя земя. В ро-ди-на-та! Ясно? Къде е господин Хадживранев?“ Беше гласът на файтонджията. Марина беше видяла как го отнасят да спи при конете, вцепенен от ракията. Навярно бе спал човекът, а сега – пооправен, сепнат от тая стрелба – искаше да знае какво става наоколо. Пак му повтори да се върне в сеното, но той продължаваше да пита какво става в тая кратка, сгъстена от него тишина.

Представи си го къде е – точно сред двора, с несигурни нозе върху плочника – ни назад, ни напред. Бе се возила на файтона му, но за пръв път сега, от тъмния ъгъл с непраната вълна, без да поглежда навън, тя видя ясно лицето му – с тежки уморени мустаци, с прошарени бакенбарди върху уморените бузи, но с лъснал поглед на възрожденец, получил най-сетне мъчната си родина. И новия му костюм видя – човекът си беше печатар, книжовник – превърнат във файтонджия само за това пътуване, – та се бе пооблякъл на тръгване, да получи признание от непознатите си братовчеди и братовчедки, от целия забравен род. „Не искам в сеното! – отвърна той. – Аз и в Истанбул не съм спал по яхърите! Ще си платя горе аз... аз...“

Тя знаеше, че тишината ще бъде прекъсната. Очакваше с отворена уста непоправимото. И то трясна откъм дуварите. Чу стон – негов или свой – това бе неясно, ала мекото тупване на тяло по камък показва, че изстрелът е бил точен. И пак настана тишина; с бавно ритмично стържене; може би човекът се влачеше там; а сетне съвсем близо, като че до прозореца; като че до ухото ѝ някой попита; с последния си дъх: „Как така? Защо? Не, не може! Не бива така да се стреля. Ние сме българи...“ „Павлее-е-е!“ – викна Марина.

4.

И се отхвърли от чувалите. И преди Сефер да я спре, изкачи с ръце и с крака стъпалата за горния кат, дето бе Павел. Капакът си беше отворен, тя се подаде и викна пак: „Павлее-е-е!“

А той като че бе седнал до маса, до парче звездно небе на стената, и по-далече дори,

завари го с вдигната чаша. Видя го да оставя бавно чашата, да пристъпва към нея, да се навежда над отвора.

– Раниха ли те, Марина? Драскотина, нали? – Павел питаше спокойно. – Не е опасно, щом се изкачваш сама... Не мислех да те оставя сама... – Говореше топло.

– Нямам рана! – стихна изведнъж тя, подчинена от тоя глас. – Аз нямам, но го убиха.

– Сефер ли? – запита бързо. Като че бе вече тревожен.

– Не! – отвърна Марина. – Бай Слави Троянски убиха.

– Какъв бай Слави? Тук няма такъв!

– Има бай Слави – настоя тя – Файтонджията! Този, дето купи файтона...

– А-ха! Че как е станало? – възкликна облекчен Павел. – Бог да го прости бай Слави. Добър човек беше. Да... Бил е добър, щом пое на такова пътуване. И... как?

– Викаше, че не искал в сеното. Сред двора, Павле! Аз почти не го бях запомнила, а като чух гласа, изведнъж го видях: с бакенбардите, с дрехите, през стената. А онез...

– И аз си го спомням: важен, наконтен върху капрата. Бог да го прости.

– Нито важен, нито наконтен, а тържествен!

– Да, просто тържествен, тъй беше, Марина. Но ти... трябва да слезеш пак. И пожар да избухне, там ще бъдеш запазена.

– Той е още вън... до прозореца... Няма ли да го внесеш?

– Не, Марина. Не сега.

– Защо, Павле?

– Защото не съм пиян... Е, шегувам се, не мога да върша всичко сам.

– Ония спряха стрелбата...

– Не мога, Марина.

– Почиваш си вече... – Тя изрече това без укор, тихо, молитвено. Търсеше в мрака очите му, искаше и той да стигне до нейните.

– Не мога! – Павел посегна към косите ѝ. – И никой не може, не бива. Слизай, Марина.

5.

Млъкна, не я докосваше вече, чакаше тя да се върне и стана по-неясен отпреди. „Хайде, госпожице – рече зад него сивата размита сянка на ханджията. – Закъде сме без господин Хадживранев? Той е общ човек... Няма право на такива прищевки.“ Долу продължаваха да сноват котешките стъпки на арнаутина, без да гърмят. Не долови сред тишината стонове от бившия истанбулски печатар; отдъхна; и най-важното сега бе да се срещнат очите, не както беше ставало вчера; и не както утре щеше да става.

Твърде важни бяха за нея тези мигове, родени от дългите тревожни часове – по-важни от куршумите, от любовта, от живота. Неизвестно защо те сякаш таяха отговор за посоките на съдбата ѝ; сякаш тъкмо те щяха да я направят щастлива или нещастна; и него може би; и още мнозина като тях; и преди да усети, беше потърсила вече божията намеса. Започна с молитва на кармелитките от католическия пансион, продължи със слова от православните литургии, родни, древни слова, ала спря. Бе искала прошка за тъмните души на едно низвергнато, наплашено човечество; пък те не бяха такива – и двамата; и за тоя свят прошка; и за оня; а всъщност ѝ трябваше знакът на Павел; бърз и ясен знак; за съдбовни неясни неща.

– Може и жив да е – рече накрая Марина. То не бе каквото искаше, не успя, ала знакът оставаше сигурен, неотменен: – Моля те, Павле, внеси го!

Той сякаш отвори вече уста за съгласие. Готвеше се да викне дори, макар че бе толкова близо над нея, макар че тя чуваше и дъха му.

– Сефер! – викна Павел и арнаутинът шавна под нея. Тя искаше да поясни, че всичко се губи, ако друг внесе тялото, но чу невероятната заповед:

– Свали я!

– Слизай! – рече от долу Сефер.

Той повтори нещо неясно, незавършено и млъкна. Горе Павел се извърна бързо встрани: и с тяло, и с глава, и със слух. Рече: „Започват! Слушайте!“ Тогава и тя долови някакви нови, далечни изстрели. Не бяха като тия от мазето и дуварите, прелитаха в нощта тънко, призрачно. Павел пак повтори: „Започват! Най-сетне! Офицерите, Сефер. Наши са!“ „Знам! – отвърна долу арнаутинът. – Ще пробиват!“

6.

Тя не чу края. Нещо я дръпна надолу. Две яки мъжки ръце я бяха подели, вплетени връз корема, под гръдта. Усети болка и там, и в своите пръсти, откъснати от горния кат. Не изпищя. Беше му заповядано и се остави да бъде снета колкото може по-лесно. Не каза лоша дума и когато изпраща настъпеното, а сетне разпрано сукно на полата. Мина тъй с нозе по въздуха из познатите кривини на мазето; отпусната, свлечена в тия ръце.

Като я оставяше върху непраната вълна, тя долови, че и Сефер мирише така. Бе стъпила вече; а той още държеше длан между рамото и гърдата и я тикна бавно назад; и тя падна там, дето щеше да чака. Арнаутинът отстъпваше гърбом; щеше да стреля пак от тия опасни прозорци; но не бързаше; като че едва сега я бе видял; точно тук, в най-голямата тъмнина; като че ѝ се радваше.

Тя потърси да прикрие скъсаната пола.

7.

По дуварите бе все така тихо. Сефер стреля, колкото да покаже, че пак е на своя пост, но отвъд не отвърнаха. Все по-ясна ставаше оная далечна стрелба, за която бяха казали, че е офицерска и че ще разкъса обръча. Изскърца стълбата за втория кат – навярно Павел се качваше да види отвисоко как се развива боят в оная посока.

Тя не знаеше как и кога си беше осигурил помощта на офицерите, защо тия княжески хора бяха готови да умират за него. Там не можеше да се плаща с жълтици. Не можеше да се мине и без нова смърт, тоя път между тях. При такава подредба на нещата Павел щеше да оцелее, пак да победи и макар че това беше нужно, имаше несправедливост в самата подредба. Толкова несправедливост, колкото в нейното свличане от стълбата.

А дуварите още мълчаха – може би главните сили на четата бяха изтеглени на бой с офицерите. Останал без работа, Сефер пак чаткаше с чакмак до темелите. Беше се разтворил в тъмното, беше полепнал в камъка. Като че и тя го видя едва сега – с лице към нея и с цигара пред това лице. Всяко проблясване откриваше по някоя нова трагична, незабелязана по-рано черта. Тия прекършени устни и тия прекършени вежди още из пътя бяха говорили за смъртта, но тук, така или иначе, те го изравняваха по участ с борците. „Боже мой! – рече си тя. – Кошунство. От моя страна кошунство, не от негова! Не съм виновна, че за пръв път виждам как става това.“

– Сефер! – рече внезапно Марина и спря. Словата се бяха родили сами, непремислени. Тя ги отпъди, а цигарата отсреща проблясва:

– Кажи, моме! Трябва ли ти нещо? Вода ли?

– Може и жив да е вънка човекът? А, Сефер?... – Бе започнала и не можеше вече да спре, пък и не искаше. Едно смесено чувство – от вина, че върши забраненото, и от радост, че го превъзмогва, я караше да се насърчава сама: „Нека, нека, нека.“ – Да, чух

го да пита ей тука, при тоя прозорец, при мене: „Как така? – рече. – Защо?“

Тя говореше и виждаше как цигарата отвъд припламва вече неравномерно, учестено. – Може – отвърна арнаутинът. – Но сигурно вече за нищо не пита. Той беше лесен човек – мишена. Мишените ги удрят в средата.

– Тихо! – рече Марина, сама стаила глас. – Ето го пак!

Ншпо чуваше нещо, нито вярваше, че в онова тяло въвн се е запазила капка живот, но бе убедена с цялата си млада душа, че една такава суровост към жертвите би лишила от смисъл всякакво хубаво дело, би обрекла на гибел, по-рано или по-късно, всяка човешка победа.

– Не ми е платено да пазя и него... – Цигарата отвъд се надигна от глината, огънчето се разпиля, притиснато с палец под перваз на прозорец. – И късно е вече... Ама...

Като че тия думи не бяха отправени към Марина; като че арнаутинът оправдаваше себе си за безполезното нещо, което щеше да стори; като че не бе вече на прозореца. Нещо някъде шракна, резето към двора може би; а тя чакаше – трепетна, горда от своята сила; със слух и мисъл навън; и като че отново проби стените; като че видя как Сефер пълзи върху плочника, като че долови тихо триене на аба по камъка...

8.

А истински чу само изстрела; как трясна сухо отнейде; как в същия миг бръмна нагоре; при същия онзи прозорец; при трупа. Явно бе плеснал в камъка. И още два изстрела имаше. Те не бръмнаха. Те сякаш простенаха. Пак там. При тоя прозорец.

Марина застина, устата пак се отвори за вик, но тя я превари с длан. Тогава викът се понесе ням, през нея самата, от клетка в клетка, таен и грешен, защото не бе отправен към Павел. Ехото на този вик не стихна и тогава, когато тя стана от чувалите. То продължи из лабиринта на избата, дето ръцете ѝ диреха брод с пръсти по камъка. Искаше да намери оная врата, извеждаща към двора, към опасността и към хората, които може би сега имаха нужда от нея. И вече отгатна накъде трябва да върви, отгатна това по студената квадратна струя на нощта, блиснала внезапно в лицето ѝ.

Тогава тя видя отвора, по-тъмен от самата стена, по-твърд от нея, защото бе останала сама и тъй сама трябваше да нагази из отвъдната тишина, из отвъдните предчувствия, из отвъдните трупове. На изстрелите бе донейде привикнала тая нощ, ала не и на отвъдното. И така рамкосана от камъка в тъмнината, зазидана от неизвестни страхове, тя съзна колко е далече от всичко, което става тук, от всички тия мъже – големи и малки; и свои, и чужди; и живи, и мъртви. Рече си: „Дъщеря на Тодор Киряков съм! Марина Тодор Кирякова, излезте!“ И поемаше вече стъпалата към нивото на двора, когато горе, иззад каменния ръб, проникна арнаутското капче; а сетне и рамото; и едрият човешки товар върху плешките на Сефер.

– Бягай! – заповяда той с въздишка, със стон.

– Донеси ми го при чувалите! – рече тя.

– Бягай! – заповяда отново той и двете тела се гмурнаха отгоре върху камъка в нозете ѝ. Бяха преварили поредния изстрел.

– Там, при чувалите! – рече отново Марина, като диреше обратния път. – Ще потърсим свещ. Ще поискам да кипнат вода.

– Бягай, казвам ти! – потрети след нея арнаутинът. – Имам един господар.

Нов куршум бръмна. Тоя път беше в мазето. „Бягай!“ – ревна Сефер. И от своя ъгъл тя пак виждаше как се взривяват отсрещните керемиди. Окопитени, ония правеха още

един набег – навярно прощален. И редки, също прощални изстрели блесваха пред арнаутина.

9.

Сетне чу странен смях. Идеше откъм мазето на Сефер. Видя го в ранно предутро, очертан на прозореца, стъпил върху малко буренце с вино. Нито стреляше, нито се криеше. А отсреща, от порозовелия зид, с глави към двора висяха още трима четници. Наистина съмваше. И онази офицерска стрелба липсваше. Явно раздвоената чета беше отстъпила и тук, и там.

В двора се мярна ханджията. Той бързаше към стената с повесените трупове. От яхъра му подвигнаха да спре. И тя ги видя: двамина от арнаутите – и лениви, и пъргави, да подръпват виснашли ръце; да отскачаш назад при тупването на мъртвите долу; а сетне, приклепнали над тях, да ги разкопчават. Като че им лекуваха раните; като че кесии търсеха.

А встрани от прозореца, до темелите, без да пази своите скъпи дрехи от прахоляка и глината, върху родна земя почиваше истанбулският преселник бай Слави. Беше добре разположен там, посрещаше прииждането на утрото все по-блед, все по-мъртъв.

Марина потърси молитва, която да му подхожда, ала във всичко припомнено се говореше пак за грехове, пак за прошения. Нямаше нищо като за бай Слави. Опита се да сътвори нещо свое, паметно, ала съзна, че то се бе извършило в мига, когато беше съзряла стария човек през дебелия каменен зидове на мазата.

Приклепна, прекръсти се, обеща: „Добре ще те погребем, бай Слави, и с добро ще те помним. И в Истанбул ще пиша, още днес. Там също да те опеят...“ Спря. И да се намесеше свещеник в непознатото място, тукашното щеше да бъде просто заравяне. Така или иначе, истинско опело или панихида би имало само в екзархийската черква на оня град, от който човекът бягаше. Там щеше да бъде траурно и тържествено; българската колония щеше да се стече цялата; богати и бедни; парализирани старци, синове и сукалчета; заедно; и едно утешение, че всички ще бъдат погребани така траурно и тържествено. „Не! – рече си тя. – Тъй ми се струва, там не може да бъде по-красиво, по-надеждно. Ние всички ще се завърнем, бай Слави, пък както щат да ни убиват тук, както щат да ни заравят.“ И отново спря сепната, смалена от тия въпроси, несъществуващи в нейния досегашен живот. „Не ме слушай, бай Слави! Аз съм момиче, отрасло в кафез. Но сигурно винаги ще има значение кой ни убива! Навсякъде и всякога ще трябва да се знае кой убива. Навсякъде, всякога!“

– Амин! – рече Марина и вдигна глава. Бе завършила своята неясна молитва, в която бай Слави оставаше пак нейде далечен.

Досети се, че сега, след като битката беше приключила, Павел ще може да види покойника. Представи си го горе жив, силен и съзна, че точно такъв трябва да бъде винаги той – жив, силен. Не за себе си, не за нея.

– Сефер! – извърна тя очи към арнаутина. – Кажи на господина да слезе.

10.

Не завърши. Сефер седеше вече върху бурето, блед като покойника, остарял като него, но се усмихваше, вгледан в голото ѝ коляно. Тя се опита да премести там парче сукно, ала той махна с ръка – още по-блед, още по-невинен.

Стана. Тая странна бледост, тая отпуснатост на лицето, даже липсата на следа от предишната му трагичност го правеха непознат, нетукашен, ненадежден. Павел трябваше

да знае и това.

– Моме, моме – рече усмихнат той, с хубави бели зъби зад безкръвните устни. – Защо ме ухапа така?

Чак сега видя как се стича кръвта по китката на лявата му ръка. Тя притискаше абата нейде между дясното рамо и шията. Там вълната бе напоена с кръв. Кръвта избиваше измежду пръстите и се стичаше надолу в ръкава. Десният лакът почиваше върху коляното – уморено, с разтворена длан. Там през ръкава също се стичаше кръв и като че дланта бе разтворена, за да си я събира.

– О! – възкликна глухо Марина. И усети, че пръстите ѝ търсят същото място между своята шия и своето рамо. – Как не видях, Сефер! Колко съм глупава!

– Ами! – отвърна благо той. – Глупав съм аз, моме. Дай вода на Сефер... И потърси парцали за връзване.

Тя изтича по стълбата горе, без да мисли за полата и за мъжките погледи. Там беше празно. Като че мъжете пушеха вън, насядали по дървената стълба към двора. „Хайдуци! Бандити! Обаче вие, господин...“ Отвътре откъм оджака се носеше тихо къкрене. Одименото гърне издишваше сладка фасулена парица. Види се, ханджията приготвяше вече закуска.

А Сефер чакаше долу, излегнат върху чувалите. Бе разкопчал сам абата и ризата; с оголено рамо, неவிждало слънце, като че бе взето назаем от друг. Както бе застанала на колене пред него, тя за пръв път през живота си изми рана на истински мъж. „Сетне меча мас. В торбата е мечата мас – повтаряше усмихнато той. – Не ми е сефте...“

А за Марина всичко това беше сефте. Тя остана на колене още дълго след превръзката.

Глава шеста

1.

Една гранитна дъга прелиташе реката; високо; далече; от върбак до върбак.

На късове; на тежки блокове; блок до блок; без метал помежду; скрепена загадъчно от персийските майстори; дъгата се въземаше лека, също загадъчна; и така създадена, лишейт и вековете я бяха благословили с меко, сякаш прозрачно зехтинено було; то я сродяваше ту с водите долу, ту с далечните небеса; според силата и движението на слънцето; според движението на пътника по нея; според пътника.

Понявга висините сами слизаха; поместваха се в руслото: тогава риби приплясваха всред облаци, всред съзвездия; и всичко заедно течеше, изтичаше през дъгата, освен нейната сянка. Тя разполовяваше с тъмна, празна межда света: един, какъвто е бил дотук; и друг, сетнешен – несъщ.

2.

Горе съдията не се прикриваше вече. Облегнат с корем и лакти по камъка, той гледаше надвесен. Розовите облаци на изгрева изчезваха, огънати под обратната сива дъга. Тя също свързваше двата бряга, продължаваше строежа от опорните му точки надолу и завършваше с него една чудна окръжност.

Всъщност истински той бе виждал окръжността по-рано, от другаде, от нивото на самата река, сред нея самата. Нататък, изпод върбите, дето човек можеше да се шмугне във вира незабелязан и пак незабелязан да се измъкне.

Това бе едно от малкото удоволствия в тоя летаргиен град; среднощен билярд в казиното; лоши рикошети на цветните топки; партньорите-офицери мереха по-добре; среднощен залог на месечната заплата и среднощно цамбурване под върбите. В летни вечери там можеше да кисне по час или два, топлата вода отнасяше всяко съжаление. Пред него мостът свързваше брега с вековете. Той виждаше тогава окръжността катраненочерна, обхванала звездните поселения и горе, и долу, а с тях и него самия. Древен надпис, вграден в парапета, гласеше, че мостът е място, където се пресичат пътищата на владетеля и на просяка. В такива нощи и мраморът лежеше долу непотъващ, облепвал с мокри звезди.

3.

Сега се помъчи да бъде само горе; и изплува от дълбините; сух, облечен; с лакти върху зеления камък; с коляно до свалената пушка. Надписът оставаше зад него на другия перваз, на четири-пет крачки, колкото ширината на моста, и не бе нужно да се извърща, за да го види. А гледана от зенита, окръжността се превръщаше в елипса.

В града скрибуцаха вече коли, но край хана бе опустяло. Той сам внесе обрата. Намери се тук заедно с партньорите на билярд, с тия офицери, изхвърлени от княжеската гвардия, близо до бъдещите южни окопи. Кога да е, те щяха да предвождат нататък отчаяни роти. Изведе ги пак от казиното и понеже бяха предварително осъдени на безименна гибел, възкачиха се по дъгата като по шанс за безсмъртие.

Никога не бе мислил, че един истински блюстител на закона ще може да убива така спокойно, ала стреля пръв, повали първата сянка при дуварите и узакони това право за всички тук. И слезе тогава спокоен; по спокойната страна; към площада: към телеграфа;

и вестниците научиха, каквото бе нужно, научи го и дворецът, а той самият узна, че князът е нейде из тия места; да, така се изписа по лентата: „...Негово Височество искаше да посрещне лично господин Хадживранев, на път е и ще съжاليا безкрайно, ако...“

Тук, в щаба, не знаеха нищо за такова посещение. След поредните потраквания на морза, след поредните откази да бъде посочена княжеската нощувка поручик Мирски бе препуснал с ординареца. Все пак една многобройна свита, свикнала с многобройни удобства, би могла да бъде налучкана според местонахожденията на удобствата. Той не се върна. Вместо него бяха долетели други конници – лъскави, червени даже в нощта – двама капитани от гвардията на княза. Първият пречатка моста в кариер, сякаш не видя никого. И отмина към Димитрото.

Вторият спря, скочи от коня, каза: „Дръжте!“, и протегна юздите, без да гледа има ли там ръка или не.

– Е, господа! Стига глупости. Негово Височество желае да получи рапорт за този метеж.

– Извинете! – бе започнал насреща му съдията. – Това, което върши Димитрото, не е метеж.

– Тук няма ли военни чинове? – отвърна гвардеецът.

– Тъй вярно. Има! – Местните офицери се отлепиха от камъка и пристъпиха напред. – Ха, Копелдак! Ти ли си?

– Аз! Имам чест да приема рапорт за този ваш метеж.

– Никакъв метеж, Копелдак! Ние пазим реда в страната и честта на монарха. Не е метеж и онова там, както каза господин съдията. Просто избиване на търговци – по мостове, по ханове... Виж в моргата!

– Командирът на гарнизона би се справил по-добре... Ако беше предизвестен. Ако не бяхте отхвърлили неговата власт... Върховната власт.

– Извинете – рече пак съдията. – Нашите действия са обмислени. Съобщено е в двора... В щаба... Те... Не ме прекъсвайте! Не се познаваме даже. Изобщо... смятате ли да ме изслушате?

– Забравих да се представя – звъннаха шпорите. – Капитан Кардашев...

– По прозвище Копелдака! – допълниха местните офицери. – Впрочем той си е копеле, господин съдия. Чистокръвно копеле. Може би сме несправедливи. Може би майката е заченала с помощта на Светия дух... Обаче съществуват и нови шансове... Той, с госпожата си, може и князче да роди... Да... Колко тъжно ще е, господин съдия, ако такъв щастливец пукне в дуел с провинциалисти като нас! Господи...

– Стига! Моля ви! – Съдията бе смаян. Стори му се, че този тон не може да произтича само от политически различия, че такава нагласа ще бъде опасна и в беда, и в победа. – Извинете ни, господин Кардашев... Прекарахме трудна нощ... А щабът нали замества командира, когато... Моля ви, чуйте!... Защото тъкмо щабът отказа да...

– Идиотче! – отвърна тихо гвардеецът. – Не пречи да си поговорим със старите кадрави идиоти...

– Браво, Копелдак! – насърчиха го местните. – Покажи на съдийчето какво си! И защо всяка мълга ти приляга!

– Ама този ли е? – рече съдията, извърнат към своите. Бе вече отчаян, бе вече убеден, че точно тъй трябва: – Един търговец на свине ми разказваше тази нощ за господина... Гадости, а прилягат!... Странно!

– Свинарят? Тази нощ тук? Остава даеучаствал...

– Даже умря.

– Ще умре, естествено! Жалко, някой ме е преварил. Естествено! Впрочем... на чия страна се би той?

– На княжеска, естествено! – отвърна съдията. – Умря, обаче не унивайте – чухте обиди и от живите.

– Мерси – отвърна гвардеецът, като че не му бяха отпразнили никакво предизвикателство. Сетне шпорите му пак звъннаха. – Капитан Кардашев. Втори адютант на Негово Височество. Имам всички височайши пълномощия. Представете си, че говорите на монарха. Запазете мъжество и продължете.

– Представям си! – въздъхна съдията. – Без затруднение!

Другите бяха стихнали. Това, че гвардеецът е княжески адютант, бе ново за тях. И тишината бе нова.

– Вече нямам право на свади – поясни оня. – Нямам и право да прекъсвам това дознание. Впрочем... не виждам голяма разлика между вас и свинаря... Надявам се да го срещнете скоро...

4.

Беше се появил вятър. Течеше между върбака, ахкаше в каменното гърло на моста, под нозете им. Лунното небе чакаше продухано, почистено, преметено. Кого?

Ненужният разговор бе секнал. Вместо слова до съдията стигаха парфюм, конска пот и гъсто усещане за предрешена смърт, като нещо материално, което оня носи със себе си. Пося му се да го види. Извади цигарите. Потърси кибрита. Искеше да стори всичко незабелязано; ала човекът се засмя; той бе проникнал сякаш у него; безцеремонно беше проникнал; рече: „Момент, ще позволите!“, и поднесе огън.

А всъщност остави огъня на педя пред лицето си, така че да бъде разгледан добре. „О-о-о!“ – изтръгна се от старите му познати. Една крива, лоша усмивка бе лъснала там. И не бяха устни това, а ръбове на прясна рана – от бузата до брадичката, с тънка ципица помежду им. Малка мургава глава върху жилава шия, печални очи под склучени вежди, хубост, съставена от черти, чужди една на друга, споени само от дългия белег. „О-о-о!“ „Но факт! – кимна Кардашев. – От ножа на попа. От покушението.“ Пламъкът загасна, лицето изчезна, а втората клечка пропътува напред, вече до съдията.

– Така е, приятели. Значи можем... когато е нужно! Не съм вече охрана. А злото не помня... Вие, от прочутите родове, имате даже заслуги към мен! Карахте ме да търся шансове, пропускахте своите... Впрочем защо мълчим? Или вече приключихме?

– С ваше разрешение! – рече съдията, като усещаше как прибира нозе. – Не сме и започвали истински! Да, не съм военно лице, обаче представлявам държавната конституция... Да, сега я браним с оръжие, но след като известихме и щаба, и двореца. Ако някой е бездействал – потърсете там отговорност! А дворцовата канцелария арестувайте за морална подкрепа – морзовата лента е в джоба ми. И още: вие сте тук, вие обвинявате, защото сами сме ви търсили... Какви престъпници, боже мой!

– Какви глупаци наистина! – отвърна адютантът. – И каква риторика, когато всичко е толкова ясно...

– Наистина ясно! – потвърди съдията. И отново усети тъмните тръпки, и отново си каза, че отвъдните не желаят ни слова, ни истина. И завърши: – Благодаря ви. Убедихте ме, че за конституцията трябва повече пушки. Кажете ни все така мъжки, какво направихте с поручик Мирски?

– Щом е за мъжество... – отвърна оня. – Добре... Обаче наистина ли милеете за тази конституция? Тъкмо за тази?

Нощта стихна отново, с болния вятър, с продуханото небе.

Тъкмо тази ли? Не. Не. Съдията усети десницата си вдигната, положена сякаш върху невидима кожена подвързия, в съдебната зала. Така съдеше всеки ден и пак така, вече тук, върху моста, той каза: „Не!“ Изрече го високо, клетвено.

– Вие... – за пръв път адютантът не намираше бързо думите. – Вие сте афектиран! В такъв едносричен отговор виждам нерви, а не убеждение! Слаби нерви! Пред съда нервите...

– Само пред вас!

– Да, само пред адютанта, само пред Негово Височество!

– Така или инак, той отговори! – обади се отзад офицерите. – Та... какво стана с Мирски?

– Мирски? Боя се, че... Нищо ново не мога да ви кажа за Мирски, господа...

5.

И пак зашумяха каваците, тъмното гърло под нозете им започна пак да свирука, да ахка. Като че лека-полека тия шумове и звуци добиха ритъм, нещо човешко, като че един неправилно темброван бас заплашваше и увещаваеше. Съдията тръсна глава. Всъщност реч наистина имаше.

Словата идеха откъм хана. Там неясна мъжка редица слушаше гвардейския офицер. Той обръщаше коня ту вляво, ту вдясно, словата му бързо намаляха, оредяха. Подчинена, редицата излезе на пътя. Сетне сви към моста.

– Ето! – рече адютантът. – Разбраха се! Впрочем и ние нямаме спорове. Остава да разчистим моста, да ви поведе, господа. Знаете, че сте арестувани!

Той говореше, а колоната приближаваше.

– Спрете ги! – рече съдията, взрян в подножието на дъгата.

– Не! Поговорихме и... От съчувствие! Аз можех даже без поздрав. Без церемонии.

– Без поздрав можехте да сте отдавна в реката. Спрете колоната!

– Защо? Те просто отиват в казармата. Край! Вие свършихте своето.

– Просто не можах с бой! Не могат и с ваша намеса. Още сме живи.

– Но, повтарям, свършихте своето! Отсега княжеската охрана ще се грижи за господин Хадживранев!

– Дошла ли е? Ние призовахме тая охрана, ние ще я посрещнем... Спрете ги!

– А как ще преминат?

– Да прегазят! – рече съдията. – На двеста-триста метра има плитчина. Пък и да няма... Аз ли ще им бера кахъра? Те ще живеят...

Млъкна; чу как зад него офицерите шушнат; как пробягват до парапета; как звънтят отново пълнителите на пушките; „По късата процедура, Копелдак! Ти ли ще ги спреш или ние? А към кобура няма защо да посягаш!“; „Властта ми не е в кобура, идиот!“; „Заповядай да свърнат, Копелдак!“

Вместо отговор адютантът придърпа юздите, потърси с крак стремето, то като че му убягваше в тъмното, а сетне го поде нагоре и животното се втурна. Викнаха: „Стой, Копелдак! Стреляме! Стой!“ А той сякаш не чу и превалише вече дъгата. Изпърво отвън потънаха нозете на коня, и задницата потъна. Скоро долу подскачаше само сърмата от фуражката, иззад поръждавелите в мрака рамене. Никой не се прицели в тях.

Колоната идеше, идеше. Ала спря сепната заедно с другия конник. Сетне свърна изведнъж встрани, пое бавно по отвъдния бряг. Мина зад редките върби, от нея върбите се състиха и като че също тръгнаха към плитчините.

6.

Те още гледаха по она бяг, по течението; Кардашев се бе върнал неусетно при тях; съдията бе поел някак юздата; и късно съзна, че се бои от конете до смърт; по-точно да стои пред тях, протегнал ръка към зъбите им; така баща му беше останал без палец; от това умря може би; „Няма бягане, господа – говореше адютантът, – нито вие, нито аз; не е случайна нашата среща; и тези противоречия; и дързостта ви; и всичките отговорности.“ „Така е – кимна съдията в себе си, – и да избягаш, сам ще се върнеш; обаче мен ще ме бесят, пък аз се боя за палеца!“

Бе още момче, когато бащата – левент абаджия – слизаше пак от она ат. Той ходеше нагизден, в гайтани, по сватби и сборове. Сетне от селата пристигаха мющерии с топчета аба в дисагите – да ги стъкми като себе си. И тогава, както слизаше нагизден, конят го дръпна. Нямаше писък; бащата се подчини; подскочи; но едрите оголени зъби също отскочиха нависоко. Те бяха вече кървави и нещо също тъй кърваво се проточи като гайтан от дясната длан на абаджията. Той сам гледаше тая своя връв и чак тогава изпищя. Атът не беше прегризал палеца – бе го изтръгнал из корен, с всичко негово. Сетне бащата се озърна, видя, че децата са гледали, сви се пред тях – от някакъв неясен мъжки срам – и ги помоли да се пръждосват, да пукнат. Скоро атът престана да бъде ат, но и бащата не бе вече същият. Един абаджия без десен палец не е заникъде; той остаря още тогава; заболя; продаде имота; та момчето да изучи по-добър занаят.

– Та как ще е по-добре да се видя с господин Хадживранев? – питаше адютантът. – Тук или там? – Той посочи моста, а сетне хана. – Днес му предстои среща с Негово Височество. Това е радостно, господа, каквото и да се случи с вас.

– О, мечтаната среща! – излезе от своето мълчание съдията. – Хадживранев живя досега само за нея... А ние помогнахме тая нощ тя да се състои... Ще получим навярно ордени?

– Какъв предпочитате? Най-големите се слагат на шията... Те извисяват героите над тълпата – с метър или два...

Съдията не отговори. И се учуди, че стои все още с тия чужди юзди. Тъмни кадифени устни шаваха над ухото му, оголили розови зъби. Отдръпна се и след взела на дланта с ремъка, след палеца, видя своя удължен черен ръкав – много удължен и много просветлен, с петна от каменен лишей.

– Поемете си коня! – рече той. Сега и сивият косъм на животното бе добил блясък. Съмваше. Далечният изгрев беше докоснал сърмата по червените рамене. По яката. В него мургавото красиво лице се усмихваше с новата си крива усмивка, прясно избръснато, преди час или два, клано, недоклано.

– Май се боите от коне?

– Отгатнахте! – И пусна юздите.

Животното трепна, гвардеецът крачна натам, но съдията мина встрани, плесна с длан сивия хълбок, мушна го с палец и пришпорено така, животното подскочи по свода.

– У-ху-ху! – провикна се подире му той. Атът бързо премина в галоп.

– Все щуротии! – Тънките прозрачни ципици по раната на адютанта трепнаха по-ясно от устните.

– Е, и пеша може... Ще има среща!

7.

Изопна с две ръце краищата на куртката, оправя ремъците по нея и вече гледаше към

хана. Като че бе стигнал портите, като че му отваряха, като че ей-сега щеше да се поклони на последния от големите поборници. Конят му сивееше нейде встрани по пътя, сред тъмни вкусни растения – бостан може би, и светлата шия се дигаше рядко нагоре.

– Обмислете защитата си, господа!

Сетне съдията отново го видя да се скъсява зад превала на дъгата и, оцелял все пак, да крачи из равното все по-отмерено, все по-твърдо – като на парад.

При бостана с ата мерената крачка се позабави

– без извъръщане на глава, – явно главата се пазеше от изкушение. При хана поспря – обмисляше може би какво да каже на охраната.

Ала страничното крило на портата се отвори само, без да бе чукал. И се виждаше колко сепнато влиза той в двора. „Ханът го прие на разговор“ – рече съдията от моста. Изречението му се стори много познато – четено, препрочитано. „Ах, да! В хрониките го пишат по-иначе: Дворецът прие на разговор...“

Птиците вече се будеха. От близките клони излетя див гълъб, припляска сънно, тромаво и кацна на първия срещнат клон. Откъм града, от покрива на телеграфа може би, се обади гугутка. Пееше без охота, в очакване да се сгрее на слънцето. Без охота, ала не спираше, защото я чакаше такъв дълъг ден. „Как така ще ни бесят?“

И пак погледна към хана. „Ха!“ Страничната врата си стоеше отворена. Адютантът си чакаше все още вън. „Как така? Той не влезе ли? Ха!“ Нещо го сгря – едно мигновено удовлетворение, по-силно и по-важно от всичко преживяно тая нощ. И видя още как она маха с ръка към него. Не бе сам – и един арнаутин махаше. Казваха му да тръгва...

Казваха, значи, да тръгне и той, че без него не може; че господин Хадживранев има нужда от неговото присъствие; от неговата помощ за важния разговор; за срещата с княза; че не бива да остане в такива мигове без съвет. Естествено, съвети щяха да трябва и сетне. „Но той ще ги има! Ще има всички мои съвети – чак до раздялата, чак до кръстовището на историята.“ Показа, че е видял знаците; вдигна ръка; едната; сетне и другата; тогава махането при хана стана нетърпеливо, припряно: „Бързай де! – сякаш викаха двамата. – Нали ни видя, какво стоиш? Очакват ни важни дела!“ Като криле на птици махаха ръцете им. И като птица се рейна той по дъгата – сред камък, небе и каващи.

Долу усети, че припка, а това не му подобаваше. Поспря. Беше стигнал бостана. Животното бе вдигнало глава към него. „Здравей – рече му съдията. – И ти ли се радваш, момчето ми?“ Продължи нататък. Искаше да владее нозете си, ала без да прилича на адютанта; ръцете уловени отзад; главата с брадичката килнати към дясното рамо; една бързаща вгълбеност, едно мислене, което непременно ще стигне целта; и самият Енгелс крачеше тъй; по улиците веднъж, а два пъти из коридора на залата, дето го чакаха... Сетне, вътре, едрите ръце минаваха отпред, сграбчваха трибуната. И младите слушатели сграбчваха. И още стояха върху тях. „Все пак – рече си съдията – Хадживранев трябва да разбере, че въпросът не е само в това да имаме просто република, каква да е република. Обаче на Балканите историята ще газии през тайни бродове! Хубавият изпитан мост е хубава изпитана бариера...“ Вече приближаваше. Белият и червеният чакаха там, вгледани в него, покорени от тази походка и от нещо друго може би, защото местеха погледи. Тогава той чу стъпките на другото; неговото дишане чу; зад рамото бяха; извърна се, без да спре; видя лъскавата сива глава с покорни сити очи; на една юзда разстояние. И понеже двамата отсреща гледаха, той посегна бавно към ремъка – с едно око към устните, с друго към палеца; и нищо лошо не стана. Дланта направи възел изкъсо. Беше благодарен. Потупа красивата шия. „Ще те възседна, благодетелю, ти ме изпрати

в Европа, ти ме изучи, сега пак ти...”

Метна се. Оставаха само стотина метра до портата, но така дълго, така тържествено той не беше яздил никога през живота си. Горе средният прозорец на ханската пивница беше запълнен с една едра силна фигура. „Благодаря ви! – говореше му адютантът при портата. – Не предполагам, че всички се привързват към вас толкова... Това може да ви спаси... Моля, водете ме!“

8.

Съдията влезе и подири господин Хадживранев в рамката на средния прозорец, дето го бе зърнал от коня.

Нямаше го нито там, нито по другите прозорци. И масите не бяха по своите снощи места. Дълга празна пътека, създадена неизвестно кога, водеше към дъното, при тезгяха.

А той си доливаше чашата, седеше зад сдвоена маса, покрита с ярко одеяло. Виното беше пак маврудово, само такова пиеше. Бе подпрял глава. Съдията остана невидян, смаян и даде знак през рамо на адютанта – да мълчи.

Чашата бе вече пълна. Господин Павел Хадживранев я вдигна срещу светлината на утрото. Види се, остана доволен от цвета. Отпи – доволен бе и от вкуса. Върна чашата върху тая странна покривка, дебела, на ивици, ала все пак тържествена, премести я от зеленото върху червеното, но като че предишното място бе по-добро, та я плъзна леко натам. Вдигна глава, явно търсеше някого.

– О! – възкликна Хадживранев и стана. – Значи жив! – И тръгна към вратата, протегнал две ръце. – Страхувах се за вас. Знаех, че поемате огъня върху себе си. Ще ви бъда благодарен до гроб. В наши времена само от това зависи колко ще трае моята благодарност.

– Господин Хадживранев – започна младият човек и почудата му от този неочакван ритуал отлетя. Насреща му пак стоеше човекът, оцелял от всички пламъци на борбата, за да бъде знаме и на младите. Смъртта не бе го докоснала и през тая страшна нощ. По лицето му нямаше даже умора и като пристъпваше на свой ред натам с мокри очи, с мокри страни, младият си пожела също такава щастлива съдба, за да вървят заедно до кръстовището, а сетне, поел сам и сам превърнат в знаме, да служи за упование на тия, които се раждат сега. – Ние разбудихме София, двореца, а сетне се бихме за вас. Щастливи сме, че нам се падна тая чест и най-важното, че ви намираме пак незасегнат от огъня и бодър като всички избраници на съдбата.

Те се прегърнаха и младият човек усети как в мустака на Хадживранев се таи някаква вкусна миризма – протичка, нявгашна. Той вдъхна веднъж, дважд, за да определи какво точно ухае така, и чу тихия плътен глас до ухото си: „фасул чорба, драги. С копър! Жалко, че свърши. Цяло гърне беше, но... Ще накарам да го напълнят пак.“ „И ние ще му видим сметката – отвърна младият човек, като мислеше за другарите си на моста. – А князът е някъде близо. Ние търсихме по телеграфа нощувката и пратихме капитан Мирски. На свой ред оттам дойде вторият адютант.“ „Адютантът?“ – запита високо Хадживранев и дланите му се свлякоха от раменете на съдията.

9.

– Княжески адютант? – рече високо той, отстъпил цяла крачка назад, без да поглежда към вратата, дето чакаше оня. – И къде е сега адютантът? – Като че не бе чувал за него, като че не го бе връщал, като че арнаутите сами бяха свършили това, без да му съобщят нищо, като че масите в пивницата сами бяха променили местата си.

– Имам чест! – викна гвардеецът откъм вратата. – Втори адютант на Негово Височество! Капитан Кардашев. Вие, респективно вашата охрана, поставихте предварително условие за моето приемане: да се явя тук с господин съдията. Изпълнявам това условие, вода ви го жив и здрав, въпреки че това е оскърбително за Негово...

– За Негово Височество? – попита бързо Хадживранев. – Това, че моите приятели остават живи, може да оскърби княза? Невероятно е, господин адютант, недопустимо е!

– Естествено – отвърна адютантът. – И нивга не бих помрачил короната с подобни слова, но естествено е също така, че тя пази своите приятели повече от вашите – и живота, и честта им.

– Това ми е известно, господин адютант, печално известно – рече тихо Хадживранев и се извърна към прозорците, като клатеше бавно глава. Ритуалът бе вече приключен. Гостът също изгуби своята тържествена стойка. – Останах по чудо жив и в Истанбул, и при Марица, и в тоя хан. Имах уверение от страна на короната, а трябваше да се защитавам с хитрост и наемници, с куршуми и с приятели, но, естествено, и на това ще дойде край. Зная го. Какво повече имате да ми съобщите, господин адютант?

Адютантът млъкна от своето място до прага. Явно той носеше в себе си други слова и явно честта не му позволяваше да опровергава леко обвиненията на Хадживранев. И в тая тишина младият съдия тържествуваше. Не бе напразна неговата вяра в поборника, имаше смисъл да залага за него живота си, както и да съветва, ала в тия мигове никой нямаше нужда от съвет, а и той самият не искаше да наруши това красиво млчание. Хадживранев вече пушеше до отворения прозорец, може би слушаше птиците, може би небето гледаше, но бе изцяло навън; и си рече тихо и съдията едва чу: „Скоро няма да вали. Тук, покрай Марица, няма нужда, но другаде...”

– Разрешете – пристъпи напред адютантът. – Завчера валя обилно над цяла Мизия. И Балкана прехвърли, до Татар Пазарджик стигна, но, естествено, по-слабо.

– А-ха – отвърна Павел, все така вгледан навън.

– Добре. А кога ще ме убивате?

– Извинете. Аз всъщност затова съм дошъл – смути се адютантът.

– Да ме убиеете лично? – засмя се Павел Хадживранев. – Тука? Малко неудобно е.

– Да ви съобщя, че Негово Величество ясно съзнава враждебното отношение на своите поданици към вас, както и всички възможни рискове. Затова желае да се заеме лично с вашата безопасност. Той е решил да ви посрещне със своята свита, а после да ви бъде спътник до мястото, където ще отседнете.

Хадживранев гледаше все още навън, като че бе знаел и за това княжеско намерение. Съдията отново се възхити. Той местеше поглед ту към единия, ту към другия.

– За съжаление, моето пътуване е към края си. Искам да почивам, да почивам, да почивам.

– Именно Негово Височество ще ви отведе на спокойствие – звъннаха шпорите.

– Възможно е да остана тук, в моя дом – рече Хадживранев откъм прозореца.

– Ваш ли е ханът?

– Беше хан до снощи. И без това обещах на Височеството едно оттегляне... Може би тук? Ще съм далече от София, от Пловдив и от него самия.

– Но той е близо до вас! – звъннаха пак шпорите.

– Чакаше.

– Да. Чакал е – възкликна съдията. – От дворцовата канцелария ми казаха, че князът е тръгнал насам със свитата. И с вестникари. Много тържествено искал да бъде.

– Да. Да. Да – кимаше от своето място Хадживранев. – Посрещане или погребение –

все едно... Но тържествено, тържествено, тържествено. А вестникарите ще опишат тая мила тържественост и в двата варианта... И в двата! Пък аз се натържествувах.

10.

И пак настана тишина; и Хадживранев пак се пренесе навън; и съдията чак сега видя, че този силен човек наистина е уморен въпреки добрия му вид; че не играе, че може и да се прости с политиката; а това беше лошо и за него самия, и за младите.

– Мисля, че трябва да приемете срещата – каза той, защото бе все още негов съветник. – После ще обсъдим нещата спокойно.

– И моят съвет е да приемете, господин Хадживранев – намеси се пак адютантът, но тоя път тихо, поверително и тръгна напред към оня отворен прозорец. – Не гледайте униформата и чина. Кълна ви се, че... Това са сложни въпроси, но от вас зависи на кого ще служим ние – младите, по какъв път ще вървим.

Павел Хадживранев се извърна рязко към него. Черните му очи като че преминаха през мундира, през сърцето и видели всичко, като че питаха младия съветник: „Можем ли да повярваме на тогава?“; и също с поглед младият човек отговаряше: „Можем. Обаче без бързване, предпазливо, ще чакаме доказателства.“ А сам не бе предпазлив и сам бързаше, и късно съзна, че също е при тях, при прозореца, че е прегърнал вече тоя червен мундир в сърма и ремъци и че един червен ръкав го тласва встрани. „Но моля ви, моля ви, моля ви.“ А в същото време нечий друг глас, женски глас, настояваше: „Павле! Павле! Чуваш ли?“ Подът се беше разтворил пред изумения съдия. Една чудна глава на момиче бе поникнала там до раменете. Беше госпожицата от Истанбул, спътницата на господин Хадживранев. Но го зовеше настойчиво, като да му бе станала жена.

– Чувам, Марина – отвърна Хадживранев. – Впрочем вече няма опасност и ти можеш да се преместиш в горните стаи.

– Сефер бълнува! – рече тя. – Загуби много кръв и бълнува. Мечата мас не помага.

– Ами да – отвърна Павел. – Тя ще помогне, когато спрем кръвоизлива. Ще потърсим лекар, Марина.

– Госпожице Кирякова! – изпъна гърди адютантът. – Имам чест да зная за вас. Ще дойде лекар от свитата на Негово Височество.

Тя сякаш не го видя и пак рече:

– Павле!

– Кажи, Марина.

– Не ходи на срещата, Павле!

– На коя среща?

– Със самозванеца.

– Никъде няма да ходя – отвърна той и съдията за пръв път го видя така смутен. – Знаеш, че се връщам в родината с обещание да не участвам в политически срещи. А срещата с княза е политически акт. Знаеш, че не греша, Марина. Чакай долу лекаря.

А когато тя потъна в мазето и когато Павел рече на адютанта: „Всъщност така е, нали? Аз съм поел ангажимент за оттегляне“, и когато съдията възкликна: „Но това е глупост, вие нямате право да дезертирате“, тогава адютантът припомни: „Казах ви нещо, господин Хадживранев, и ще ви го припомня, но...“ Спря и погледна съдията. Това „но“ значеше: „Трябва да бъдем сами.“

В гласа му нямаше вече смущение, нито в стъпката. Той не чакаше повече отговор и като застана сам пред прозореца, там, дето беше друг преди него, рече със скръстени ръце, с гръб към тях:

– Все едно, среща с княза ще има. Помислете само. Може ли той да се върне оттука с празни ръце заедно с вестникарите, с дипломатите? Да, има и дипломати! Как си го представяте всичко това? И понеже е тъй, остава да помислите какво ще извлечете от срещата. А господин съдията трябва да се върне на моста. Той има работа там. Трябва да се подготвят за... Делото ще бъде днес, господа. Височайшата заповед е оповестена и поради това неотменима.

– Глупости! – рече Хадживранев. – Да съдите тия, които опазиха короната от позор?

– Така или иначе, днес ще получат присъди и някои четници, и някои тукашни бунтари. Но вие, господин Хадживранев, ще имате среща с княза и тая среща ще реши кой да бъде помилван. Всички тия хора са в ръцете ви, господине. А сега искам да останем сами.

11.

Съдията отстъпи назад, като търсеше погледа на Хадживранев, като казваше в същото време: „Ще си отида, естествено, ще си отида. Там е моето място, при моста“; а Хадживранев още мислеше и посягаше вече към каната с мавруда, и си наливаше; и още мислеше. „Там е моето място – повтори младият човек. – При тия, с които тръгнах да пазя една голяма идея и с които сега ще умра“; а Хадживранев отпи от виното; въздъхна; тоя път то не бе вкусно като преди; и остави чашата върху червената ивица; сетне върху зелената; и я вдигна отново; и я запрати с псувня в ламарината на тезгяха. Струя вино полетя натам след струя стъкло и се пръснаха струите в метала със звън, с плисък: а Хадживранев изпсува отново; и гласът му вече приличаше на рев; и се отпусна на предишното място; и подпря глава с две ръце; ниско я подпря, почти до одеялото; и безпомощен глас изпълзя оттам:

„Направете нещо за тия хора. Моля ви.“

Съдията излезе с политае, като да беше препил. Помнеше само колко трудно стигна до моста, как освен посоката към другарите всичко друго беше изчезнало. Те си стояха там, като да чакаха заповед за продължаване на боя. Двамината по-старши бяха седнали до перваза, опрели гърбове до старата мраморна мъдрост, а третият – подпоручикът, прав, с лакти на камъка, с фуражка на тила, плюеше долу и целеше с хлапашко увлечение бързея на водата. Той пръв се извърна към съдията, избърса устни и зачака. Може би каза нещо на другите, защото и те вдигнаха глави. Редно бе да попитат какво става в хана, но нищо не питаха. Гледаха просто в помътнените очи, в несигурните нозе; а той се изкатери по дъгата до тях, изкатери се до предишната яснота на ума си. Искеше да им обясни всичко ред по ред, как бе видял там и сила, и слабост, но всичко се помести в едно кратко съобщение:

– Ще ни бесят, господа!

Като че не бяха очаквали друго. Подпоручикът пак се надвеси и пак плювна. Той бе син на участник в Белградската легия. Обичаше да казва, че би се примирил с трона, стига да види върху него българин. Другите двама – капитанът и поручикът, загърбили лъжовната мъдрост, също продължиха някакво предишно занимание. Единият пушеше, взрян в ръцете на другия, дето бързо се преустройваше пъстрата книжна армия на рицари, дами и свещеници. Те носеха карти навсякъде, но бе нелепо да прекарат тия последни часове от живота си в комар. Съдията прекрачи към тях:

– Господа, ще ни бесят!

– Естествено – отвърна капитанът, като протягаше картите с ръка, без да вдига глава нагоре. – Сечи!

– Готово! – рече поручикът, все още взрян в разсечената колода. – Няма белязани, нали?

– Как мислите, поручик, бих ли си позволил в часове като тия, в облог като нашия. Казвате, че пак мога, даже сега?

– Виноват, господин капитан. Сега вече не можете.

– Благодаря ви – пръстите на капитана взеха да раздават картите. – Макар че пак има намеци.

– Ще ни бесят, господа! – извика над тях съдията, но тоя път те дори не чува.

12.

Палецът долу продължаваше да брои пъргаво карта след карта. Засега този палец беше жив. Радваше се даже на това тежко предутро. Младият човек престана да му се сърди. Той съзна, че му се усмихва дори, тъкмо на палеца.

Усмихна се и на своя палец в джоба на черното омърсено сако. „Живей!“ Сетне го видя мъртъв, обесен, жълт палец, студен палец; не като този, топлия; отпуснат заедно с другите пръсти до същия този чер панталон. Естествено, и самият той, стопанинът, трябваше да бъде виснал нейде под някой клон. Къде? Къде?... Ами там, нагоре, нагоре, под тия върби примерно, дето се беше шумгвал в среднощните часове. Но странно бе, че виждаше главно палеца до панталона. Никак не успя да види мъртво лицето си.

Много пъти говореше за смърт, а ето на, щеше да я посрещне неподготвен, като новак. Всъщност той не бе виждал и достатъчно мъртъвци. Старите хора от рода си отидоха набързо, един след друг, додето той учеше. Помнеше само мъртвото тяло на бащата, абаджията; wśród цветя в ковчега; с ръце, вплетени на гърдите; и от всичко най-ясно се виждаше онова, което не бе там – палецът, изтръгнат и заровен по-рано. Испита вина пред тоя нещастен човек; беше пръснал имота му в чужбина, за да напълни главата си с идеи; и да умре тук, толкова рано, толкова глупаво. „Но, тате – рече му той, – ако ти беше на моето място; ако знаеше това, което аз знам; ако беше млад; силен...“ И спря. И просветен да беше бащата; и млад; и силен да бе; без палец той би загубил всякаква дързост; би се смалил; би вяхнал дълго, мъчително; без да знае нищо за красивата внезапна смърт: „Ха! – възкликна в себе си той. – Но аз съм вече готов!“ Палецът му продължаваше да шава в джоба цял, силен, радостен. Там заедно с него шаваха и дребни монети, грошове. Те го подсетиха, че в кесията има нещо по-едро, извади я бързо. Провери. Имаше. Даже два наполеона жълтееха там. Той пак погледна към офицерите:

– Господа, тук е останало нещо, мога да ви заема.

– Моля? – вдигна очи капитанът. Навремето баща му бил продал цяла тъкачница в Габрово, та да набави с парите ѝ пушки за дряновската чета. Сетне го отвели в Диарбекир, отдето синът довчера напразно чакаше вест. Нямаше да чака повече. – Моля? – повтори той.

– Искам да ви заема – предложи пак съдията.

Капитанът прихна от долу, а поручикът вдигна очи. За пръв път го гледаше тъй. Изправи се бавно и рече:

– Братко мой, какво става с тебе? А? – И сложи ръка върху черното рамо. Разтърси го.

Най-силно се бе забил там палецът. И той имаше палец, жив палец. А това бе много хубаво.

– В пълна изправност! – отвърна съдията. – Страхувах се малко за вас, но виждам, че нищо ви няма. Искях да ви предложа...

– Страх? – запита поручикът. Той, общо взето, бе мълчаливец. Имаше мълга, че бащата е присвоявал комитетски пари. Този баща беше сега депутат, а мълчаливият син се мъчеше да измие семейния срам. – Страх в такъв паметен ден? Та нали днес ще ни бесят!

– Предпочитам разстрел! – заяви младокът от перваза и пак плювна.

– Важното е да има повече хора – обади се капитанът от долу.

– Именно! – потвърди поручикът. – Знаете ли на какво играем, господин съдия? Този, който спечели, той ще произнесе нужните паметни думи. Нещо, което ще се предава от поколение на поколение!

– Е, така е добре.

– Добре е. Обаче не сме измислили още думите! Моля ви, и без това нямате работа, измислете ги вие, господин съдия.

– Аз? Ще ги измисля. Не ми е трудно, господа, но боя се, че моите думи не ще ви допаднат.

– Глупости. Нали ще умрем за република!

– Да. Така беше досега. Имах нещо, което съзнавах отдавна, но го криех и от вас, и от себе си. Мислех, че ще му дойде времето. А сега знам, че то ще дойде без мене. И ви го казвам, другари: аз не съм за всякаква република. Една ваша република например пак ще усуче въже за врата ми.

– А републиката на Хадживранев? – рече поручикът.

– Абе ти да не си нихилист? – запита капитанът от долу и очите му грейнаха. – Защото и аз понякога ставам нихилист. Казвам си, мамка му на всичко, нищо не заслужава да бъде жалено, да бъде спасявано. Виждал ли си Бакунина?

– Да, господа.

– И?

– Чаровен авантюрист. Казанова с бомби в гащите!

– Не е толкова лошо. Ами ти каква птица си, господин съдия!

– Впрочем – поде поручикът – аз подразбирам нещичко и точно затова искам вие да сте авторът на завета ни... Да, господин съдия! Съгласен съм с вас предварително.

– Но ние не сме говорили досега никога за... За същността, за социалните основи на мечтата ни...

– Че как да говорим тук, в такъв гарнизонен град? В тая люлка на модерни идеи? А инак, господин съдия, ние с капитана имаме само една претенция: тия слова да станат право на оня, който спечели играта. Собственост! Хайде, мислете!

13.

Поручикът се оттегли и пак загърби мрамора. Съдията потърси другия перваз. Беше невероятно, че монархът ще мине по ей този мост, отдето бяха бранили останките на една република, за да се срещне с нея; странно бе и това, че те щяха да чакат нейде наказание за същата тази среща; странно бе още, че Хадживранев бе предугадил отдавна княжеските намерения; за него беше превърнал пивницата в салон; той просто изпреварваше; а най-странното бе, че всяка победа се превръщаше в негово поражение.

„Обреченост, обреченост, обреченост“ – рече си младият човек, кацнал върху елипсата, съставена от каменна дъга и водно отражение. Дълбоко от долу го гледаше обратен човек с руса брада, вгледан в небето. Оня плювна веднъж, из дълбините бялата капка се възкачи нагоре, нагоре, додето разчупи огледалните облаци.

Ако някой погледнеше сега моста откъм върбите, потопен до шия, щеше да види огромния кръг, дупката, през която вечер изтича Млечният път. Но понеже нощите му бяха свършили, младият мъж се побоя, че занапред всичко ще си остане на мястото, непроменено. И както гледаше към върбите, зърна изведнъж три голи тела да се гмуркат едно подир друго в тъмния вир. Чу плясък, чу смях и позна бойните си другари. Бяха тръгнали да получат своята последна наслада, без да го поканят дори, а той – без да ги чуе. Тримата изпълзяваха горе, за да се гмурнат отново голи и лъскави, като видри, безсрамни и чисти като тях. „Ех-хе-ей“, махна му някой; не го позна кой е; и оня потъна; и чак тогава по перваза удари вик: „Мисли, мисли!“ И хубав плясък на тяло стигна до съдията; бе студен утринен плясък; като че самият той стигаше вече дъното; за да се покаже пак; за да види отново окръжността; и да усети сетне как тя се огъва в елипса под тежестта му; под голямата му безплодна любов към хората и света.

Глава седма

1.

Седяха отпуснати, с лакти върху пъстрите ивици. Хадживранев продължаваше да отпива мавруд. Чаша имаше и пред адютанта, ала по нея блестяха само водни капчици, кръгово, с червени и зелени искрици.

Бе отказал почерпката. Припалваше нова цигара от старата и вадеше часовника – вече за втори или трети път. Би могло да се вярва, че стои тук с удоволствие, че затова се бави, въпреки завършека на своята мисия.

Беше направил изповед, почти приета от Павел. Тя не усложняваше с нищо създаденото положение. Обратно, посаждаше надежди – годни и за отглеждане, и за изтръгване. Все пак всичко бе станало не както трябва, в пришпорване на мисли, в очакване на бесилки, на княз... „Така е. Да, да! – бе кимал Кардашев. – Това е ново за вас, то сепва, ала не исках да се загубим из очи след днешната среща... Не държа да повярвате бързо, а просто да си спомните в нужния миг, че и аз съществувам... Тоест – ние, младите... И да разберете след време защо сега нашето възрождение изисква съглашение с монарха...“ „Но, момко, в армията има и такива, които не правят ни съглашение, ни кариера... Истински! Тях даже ги бесят!“ „Истински? Най-истински ще бъде оня, който участва с най-много сили... Който ще осъществи промяната... Власт отсега – това е главното, господин Хадживранев! Въстания вече не ще има! Само едно е възможно: дворът да се напълни с яростни републиканци, с отвратителни царедворци, с ренегати... Една обсада – сладка и гибелна! Там е вашето място! Празно е! Заемете го и аз ще ви служа. Ще ви служим...“

2.

„Защо мислите, че имам нужда от ласкателства, момко?“ – беше попитал Павел, а и сега продължаваше да го пита безмълвно, като вдигаше чаша насреща му, като гледаше небрежно край нея, през нея. Разговорът бе отминал напред, ала този въпрос оставаше тука, на масата.

„Кой, аз? – беше отвръщал вече адютантът, а и сега димните клъбца, запазили очертанията на устните, ала набъбнали, като че повтаряха изпод тавана: – Да съм твърдял, че ви обичам? Че ще стоя на лапички? Вижте, между младите има умни момчета. Обаче без една сплотяваща фигура сгодните мигове могат да породят лични планове... И сритване! Вие сте нужен, просто нужен! Това е най-доброто, което ние можем да кажем.“

„Вие! А не се ли боите, че ние пък, аз и други подобни, като се включим в играта и като я харесаме, и като оценим своята роля, ще успеем да ви прежалим? Както ме съветвате да постъпя днес с моите местни приятели?“

„Господине! – офицерът бе минал сега без името, отдалечен от масата, тъй че да метне крак връз крак, с поглед в клъбцето и с рамо към Хадживранев: – Уморен ли сте, стар ли сте, не зная, обаче още не разбирате за какво става дума тук. Аз не предлагам своята саможертва. Аз няма да чакам на моста, да отклонявам куршумите и въжето към себе си. Напротив – ако висна над пропастта; ако то стане поради вас; дори да съм изненадан, ние пак ще политнем надолу заедно. Не се възмущавайте. И престанете да пиете, чака ви среща. Искам ви трезвен! Да, щом сте приели да бъдете знаме, ще приемете и знаменосец!“

„Знаме, знаменосец...“ Точно това бе липсвало на старите поборници. Това бе погубвало без бой тъжните веселящи, посещавали дома му на Небет тепе. Павел Хадживранев би пийнал пак, ала вече знаеше, че оня ще му спре ръката.

По стълбата на мазата пак се покатериха тревожните нозе на Марина. Без да погледне натам, той направи знак с дланта си: „Не сега, не сега! Аз после, после аз сам!“ Като че дланта му беше капак, защото дървото тракна и захлупи едно хълцане. Трябваше му спокойствие, трябваше му нови решения, а не въпроси и плач.

Оня отсреща продължаваше да стои с рамо към него, с поглед в тавана, праметнал крак върху крак; Павел призна, че младите знаят и какво искат, и какво дават; че щом имат своя стратегия, ще имат и свое право на власт. От половин час бе сигурен, че разговорът не е изпитание за верността му към короната, иначе адютантът би се държал по-сладкопойно, по-примамливо.

Беше му станал мил въпреки това непривично държане. Като че съдията се беше завърнал и седнал тук – в омразна униформа, с горделива реч, с променен израз, ала съмишленик въпреки всичко. И понеже щяха да са заедно отсега нататък, и понеже оставаше още много неказано, Павел пак посегна към каната, тайно усмихнат в очакване на поредното запрещение. И пак чу: „Стига. Искам ви трезвен за срещата!“ „В колко е тя?“ „Към десет, след богослужение.“ „И сте сигурен, че я приемам заедно с всичко останало?“ „Господине – започна строго адютантът, но очите не бяха вече в тавана, те го търсеха сепнато през дима. Тялото се приведе над одеялото – с раменете, с гласа: – Не дезертирайте, господин Хадживранев. Ние ви заслужаваме!“ „Момко – отвърна Павел, – вашата енергичност ми харесва, но имам два-три въпроса.“ „Моля!“ „Например... С какво сме гарантирани срещу възможни доноси?“ „С това, господин Хадживранев, че князът сам иска да създавам такива съзаклятия... Каквото и да става, той ще продължава да ги мисли за своя умна идея. Дори предателствата ще бъдат обсъждани с мене! А самото дворцово разузнаване... – Той спря и припали усмихнат нова цигара. – Вие не подозирате колко сте помогнали! След покушението нещата се разрешиха изведнъж, гениално. Оня поп...“

3.

Павел стана, вдигна с дясна ръка чашата, а с лявата заповяда на Кардашев да не му пречи. Пиеше в памет на човека, който загина тогава. И наведе глава. Не беше голяма личност поп Грюю; неизвестен бе; свещеник, разпопен заради блудство; бяха го затваряли и в пловдивските кауши; въшкав и фанатичен; но отвличаше ханъмшпе с вяра, че мъсти за народа; считаше се бунтар; като бунтар загина.

И адютантът стана. Той беше видял в черквата това окъсано расо близо до княза; по-път искаше да целува ръка; но очите на една старица, разширените очни глобове; и отворената тъмна уста; и трепването на човешки тела отзад го накараха да погледне пак расото; да види касапския нож; и да се хвърли натам. Тогава ножът изхрущя в бузата; тракна в костта на брадичката; и даде на Кардашев щастието да гледа дълго тържествения фонтан на кръвта си; още тогава знаеше, че това не се забравя никога.

Седнаха. „Не ще го забравя никога! – рече адютантът. – Друг въпрос?“ „Не. Може би нямам друг...“ – отвърна Павел. Сега и той видя фонтана; бе ярък, фанфарен върху черните вадички от расото; сломени, те пълзяха към дупките в черковния плочник; и пораслото око на Петрович видя, подобно гъба между цветята; и разтри очи с длан; като да ги връщаше по местата им. А днешната смърт? Как щеше да му звучи след време тя? Пак ли така победно?

Адютантът настояваше, приведен над масата: „Сам казахте, че има още въпроси...“ „Избързах! – отвърна Павел. – Те предполагат дълго и проверено приятелство.“ „Моля ви – настоя пак младият. – Ние вече...“ „Да! – вдигна бързо глава Павел Хадживранев. – Да! Ние вече! И чашите вино ще броим, щом това дава спокойствие... И всичко останало... Та с други думи, държа да полагате повече грижи за своята репутация. Ясно? Тя засяга и мене!“

Младият отсреща гледаше напрегнато. Ципиците по раната му трептяха. С поглед в тая рана Павел завърши: „Става дума за вашата съпруга, господин адютант!“ „Така ли? – Вече нищо не трептеше по това красиво и грозно лице – нито тънките ципици, нито тъжните черни зеници. Сетне всичко сдържано прихна: – Ама за перото на новата шапка ли? Виенската? Казвах ѝ, колко пъти ѝ казвах, но и сега... Непременно ще ѝ предам... Хе! Перото...“ И дълго се смя така. Дълго. Силно. Неразгадаемо. „Да, за перото, адютант...“ – потвърди Павел.

4.

Той стана. Не биваше да го смайват повече в такова калпаво утро: „Значи около десет?“ „Тъй вярно! – изправи се мигновено и офицерът. – Около десет часа, след литургията!“ „Монархът... ще свари ли началото? Кога ще пристигне в града?“ „Но той си е тука. В кавалерийските казарми ношувахме.“ „Ами... Капитан Мирски? Къде е препускал тогава?“ „Съвсем не знам докъде е стигнал този глупак! – звъннаха шпорите. – А съдията разговаряше по морза с нас, ние бяхме в щаба.“ „Така, така – рече Павел. – Щаб, глупак... И спокойно сте чакали Димитрото да ме свърши...“ „Е, не съм, но и нямаше причини за истинско безпокойство... Ето! Не виждам много следи от куршуми в тая пивница! Четири-пет дупки в мазилката... В тавана – също толкова!“ „И една стига понявга!“ „За наивници... А такива е нямало снощи.“ „Обаче на моста? Там е стреляно истински. Труп има!“ белият ат на заставата? И той е истински.“ „Какво общо имате с ата?“ „Имам общо с вас, господин Хадживранев. Бойна закрила, макар че бихте се справили и без нея!“ „Защо не ми казахте още в началото?“ „Нима не знаехте? Човек като вас да не знае... А на срещата ще бъдем около двадесет души. Относно храната...“

Павел вече не питаше, не отвърщаше, не възразяваше. Бе стиснал очи и зъби, замаян от бездънната бездна на своята безпомощност, зейнала в тая последна минута. През никакъв мост не можеше да бъде премината тя, с никакъв бял ат да бъде пребродена. Бяха си играли с него тъй, както искат, и само едно бе добро в тая игра, че му осигуряваха онова привидно достойнство, без което би умрял за миг, от само себе си.

А може и да бе станало вече това, безвъзвратното, щом другите го възприемаха като сянка, щом само като сянка го тачеха; бе възможно тоя здрач наоколо да е нявгашен, от младостта му; хръскането в устата можеше да бъде хоросанено, а не зъбна глеч; сега оставаше да се вникне в словата за храна и напитки; в познатия мъжки глас оставаше да се вникне и в ясения звън; да, звън от шпори беше; ясен, сребрист. Всичко друго бе станало ненужно, без значение, освен шпорите. И той им подвикна, преди да са заглъхнали навън, за да повярва, че още живее:

– Адютант! Значи, по цяла Мизия са валели добри дъждове? Царевницата ще бъде добра?

– Тъй вярно! – звъннаха отдалече шпорите. – Напоителни дъждове валиха над цяла Мизия. Царевницата е гарантирана, и слънчогледът, и пашата, и фуражът...

5.

И отпуснат на стола, той мина сетне повторно по целия път на бягане и завръщане. Спираше понявга, колкото да си спомни, че още очаква доктор за Сефер, и пак да напомни на ханджията за фасула: „Пълно гърне, вкусно като предишното! За младите хора на моста!“ И приставът от Татар Пазарджик го споходи тук; все така запотен, с топури-тене, като че Павел не знаеше нищо за хайката; настояваше пак да се бяга; и се кръстеше. Исмаил ага настояваше: „Шербетчийница в Багдад!“, а мюфтията нито идваше; нито си отиваше; стоеше като сраснал със стола; даже не гледаше. „Погледни, да ти видя очите!“ „Аз нямам очи – отвърна оня – и ми е харно така.“ Беше прав може би, защото тия, дето гледаха, както е редно, свършваха зле. Чифт черни очи бяха загаснали от куршума на Павел, а другите, пъстрите, възторжените, в ореол от златна коса и брадица, чакаха вече бесилката.

„То не се знае! – рече Павел. – Негово Височество има власт. Да...“ И спря, и разтри чело. За пръв път назоваваше княза така, сам пред себе си, неподтикван от служебен ритуал или от чуждо присъствие. „Височество? – повтори си той, като че искаше да чуе откъде бръмчи мухата, за да я отпъди. – Височество...“ „Аз ти казвах – рече му тогава Тъмръшлията, запушил пак с тяло вратата, – две-три пушки му стигаха, само две-три!“ И пак изчезна към своите планини. От всички най-нужен бе сега опълченецът-граничар. За начало бяха излъгали Павел първо там, бяха го лъгали с блеснали очи, с преданост, а конят бе по заръка на адютанта. „Само от вяност, Ваше-ство – потвърди и сега опълченецът, пристигнал тук заедно със заставата и с полето край нея. – Не съм ви лъгал, не ви ли спасихме така?“ Спасение имаше. В това опълченецът беше прав. И Павел го пусна да си върви. Сетне го бяха застреляли два пъти и все пак му дадоха възможност да се бие тука, в тоя хан, да показва мъжество като на сцена. Павел бе сигурен, че по време на боя някой го е гледал отнякъде – ту доволен, ту недоволен от играта, че този някой продължава да го гледа даже в тия мигове.

Кой беше този? Вероятно той щеше да си остане скрит до края, а и след края може би. Но гледан така, Павел се опна връз стола и пое въздух отново, и изду пак гърди, и видя, че не е чак толкова сам. На пъстрата покривка блестеше чашата. Наля с готовност да каже: „Не ме спирай, момко, аз съм израснал с него!“ И тъй като оня вече бе дошъл пак, праметнал крак върху крак, Павел продължи: „Много неща останаха неказани, но, предполагам, поради липса на време.“ „Именно, господин Хадживранев – отвърна адютантът. – Бъдещето е наше.“ „Чул те бог! Но и при тая липса на време ти успя да кажеш за Мирски, че е глупак. Защо? Всъщност и той е мислил като тебе, нали?“ „Ние бяхме така разделени с колегите тук – отвърна адютантът, – че не бихме могли да се познаваме добре. И освен това те ме презираха!“ „Значи добре сте се познавали? – рече му Павел. – И там е цялата беда според мене.“ „Не тъжете за тях, господине. Те сами си избраха роля на дивеч.“ „И аз бях дивеч – отвърна Павел. – И май ще остана такъв, без да съм търсил сам тая роля.“ „Но аз ви показах, тук има само четири-пет куршума, колкото за наивници!“ „Понеже не броихте куршумите по двора, в мазата! И жертви дадохме! Тия отвън не може да са знаели, че аз ще съм непременно тук. Искам пряк отговор: Знаеха ли те това или не?“ „Те не знаеха, господине, как можеха да го знаят, но аз знаех!“ „Откъде?“ „Преписката за вас е при мене. Ние ви познаваме, господине, и точно затова така залагаме на вас.“ „Ти не залагаш нищо. Ти получаваеш!“ „Обиждате, господине! Аз поех моите рискове: с тоя акт, с граничарите. Мислите ли, че това става от само себе си? То

се прави само веднъж, за одного само... Не търсете вини! Не дезертирайте! Ние ви заслужаваме!“ „Благодаря ти, адютант!“ – рече Павел Хадживранев. Той бе вдигнал каната за повторно доливане, но я върна на старото място. Чашата остана ненапълнена.

6.

И чак тогава усети колко време е минало: гърнето в оджака, макар и заредено отново, пак къкреше гладко, като в предутрото. Час ли бе минал, два ли, па ханджията слагаше вече солта? Павел стана:

– Като бъде готово, ще го отнесеш, нали? И хляб, и паници!

– Както ми е казано, господине.

– Така. И ако имаш някакво по-друго вино, по-специално, като за...

– Ама те нали ще си донесат! – възкликна ханджията. – Виноват, господине, за мене е чест да посрещна княза в моя хан. Вас двамата, искам да кажа!

– И мен ли ще посрещаш?

– Ами как? – учуди се оня. – Вие сте късметлия човек, господине. Живи сме, здрави сме, ханът е цял! Ще си приберете жълтиците. Та позволете пак да ви смятам за гост.

Той беше получил богатство за този имот, за тази професия, но сега, при настъпилото спокойствие, като че не можеше да си избере друга съдба, по-добра от старата.

– Трябва да си бил щастлив! – рече Павел. А понеже оня мълчеше, поясни му: – Добре ти е било в хана, а байно?

– Работата вървеше! Не можех да скръстя ръце от нея, тикаше ме, тикаше... И пак ще върви, господине.

Той го гледаше вече в упор, сякаш казваше: „Ти нямаш нужда от моето добро. За твоя занаят е потребна държава.“

Капакът на мазата беше пак вдигнат; „Ще видим, байно, засега остани, ще видим!“, неизвестно бе откога зее капакът; а оттам заедно с парите и здрача изпълзяваше гласът на Марина; пак нейният глас, ала стаен, топъл, за друг: „Още малко, Сефер; той идва сега с файтона; препуска; ти не заспивай!“ Павел вече слизаше, заслушан в тая тревожна топлота.

Под чепицата му хръсна пясък, застлан върху засъхнала глина. Усети киселата влага на бъчвите, отдалеч позна зад коя чупка на камъка се таи червеното вино, зад коя бялото и откъде точно иде гласът: „Тука съм, тука, ти само не затваряй очи, ще си отида, ако заспиш, и докторът ще се върне тогава.“ Такъв глас той не бе чувал досега.

7.

Точно в тая посока, при източния ъгъл на камъка, падаше слънчев лъч. Падаше остро, тежко и така вбит в блясъка на песъчинките, дълбаеше черни дупчици помежду им. Като се изравняваше с ъгъла, Павел блъсна лъча, прекърши го напред и тогава отсреща в мазата просветля. Хубавият гръб на Марина се бе привелл над чувалите с вълна, ръката ѝ галеше нечия глава, потънала заедно с тялото в тая мека постеля. „Хубаво гледаш, още ме гледай, докторът иде...“ Не, не помнеше да са му говорили с глас като този, толкова топло, толкова гръдно; изобщо не бе знаел, че женският глас може да се превръща в такава живителна кърма за мъжа; и когато е жадно ухото; и когато заглъхва.

Тя се извърна неясно в светлината, която ѝ беше изпратил. Не видя очите, но чу едно: „О-о-о!“ В тоя възглас имаше изненада, разочарование, той не трябваше да бъде изричан, не трябваше да бъдат изричани и словата: „Ти ли си? Докога ще чакаме доктора?“

Не отвърна. Постоя пред чувалите, усети, че хората са повече, и видя още двамина: арнаутите пушеха мълчаливо, безучастно наклакали в различни къшета. Навярно бяха помогнали с каквото могат и сега, безпомощни, чакаха тихо, отдалечени от смъртта. Сефер трябва да беше загубил много кръв. Марина се боеше може би, че унесът ще го отнесе твърде далеч, и се мъчеше по женски да го държи буден. „Естествено – рече си Павел. – Длъжна е дори, но това нещо в гласа, непознатото...“ Ала съзна, че сега, в тия мигове, след толкова преживяно и пред още толкова очаквани преживявания, не би могъл да намери точната дума за нещото. То може би не се полагаше на човек като него – прекалено горд, прекалено суров, считан за голям и силен, дори когато съществото му се напуква от жажда, когато стене и вие.

– Къде е раната, Сефер?

– В рамото, Павле! – отвърна Марина. Сега гласът ѝ беше добър и към него, просто добър, с припряна, бърза доброта: – Между ябълката и гръдния мускул.

Знам, че не е страшно, Павле, но много кръв.

– Ей, Сефер! – викна Павел. – Чуваш ли? Ти... Ти!

– Кажи! – отвърна арнаутинът. Гласът му бе слаб, но ясен.

– Е, добре си, щом чуваш. Още мъничко. Ще дойде. Ще го чакам пред портите, като ме види, да бърза.

И се извърна.

8.

И обратната стълба бе трудна; и блажният под, вече прясно премерен, бе труден; трудно беше да се ходи по плочника вън; и странно трудно беше да се клечи на припек с гръб към зида. За пръв път в живота си Павел Хадживранев се бе свлякъл така в търсене на топлина и отмора, както правят старците.

Дворът вече живееше; двата файтона бяха впрегнати, файтонджишпе подканяха търговците да бързат; те май бързаха и се питаха накъде ще пътуват, ще купуват ли още земя. Ала всичко ставаше тихо, като че князът бе вече тук; като че не биваше да се пречи на Негово Височество. Павел остана учуден от тишината – даже конете днес не цвилеха както в други дни. Докторът се бавеше; търговците всъщност никак не бързаха; щеше им се може би да кимнат на княза при това посещение; да бъдат забелязани; докторът още не идеше и навярно Марина още повтаряше там долу в тъмното: „Не затваряй очи. Тука съм. Тука съм. Гледай ме.“ И тежко бе да клечиш така.

– Остаряваме, а? – рече някой над него и сянката на гласа легна връз коленете му. – Като ви гледах снощи, си казвах: „Лъв, тигър, а не човек.“ И знаех, че ще останете жив, че Негово Височество ще ви дойде на крака.

– Да, да! – кимаше Павел от долу и искаше да си спомни това лице. То трябваше да бъде запомнено, щом е било вътре, щом се е мернало в паметен миг пред очите му. Бе запомнял така хиляди, безброй лица, ако не целите, то поне с нещо в носа, в устните, в брадичката или просто изрази помнеше, без никаква друга подробност, а този, а тази... – Цигари да имате? – запита неочаквано Павел и сам се укори. Нивга досега не бе искал цигара.

– О, да! – възкликна щастливо оня. – Моля ви, вземете още една. Хе, и кутията нека остане, аз имам много в багажа. Вие през цялото време пушехте. Аз даже казвах на другите: „Спрете господин Хадживранева, могат да го уцелят по цигарата, а голям човек е той. Ще видите, че князът го цени. Тук има грешка някаква. Спрете го!“ – казвам, пък те се боях да ви спрат. И аз се боях. Не от куршумите, от вас се боях. Лъв! Тигър! А

сега гледам – някой клечи тука на припек и хем сте вие, хем не сте... Значи годините казват своята дума, макар да сте от друга мая... не жаят никого...

– Виждам, че вече тръгвате – рече Павел от долу, с цигара в зъбите и с още една в пръстите. Кутията бе вече в джоба. – Накъде?

– Ами колебаем се – отвърна правият, а сетне викна нейде встрани: – Баджанак! Ти реши ли бе? Не? Ето, и той се колебае.

– А е толкова просто! – всмукна Павел от долу.

– Просто? Примерно накъде?

– Примерно? – запита на свой ред Павел. И усети, че гаси цигарата с крак. И видя чепицата върху нея. Значи бе станал прав, беше рипнал, без да усети. И гласът му пак гръмна: – На майната си, господа! Само там! Само там. Къш-ш-ш!

Той повтори своя вик. И потрети. Двамина от арнаутите, останали все още на двора, подеха това пъдене: „Къш! Къш!“, размахали ръце и приклади с тъмна веселост, със сънна възбуда. Сред двора Павел се смееше. Бе хубаво да се гледа това бързо почистване от ханската смет с тия викове, с тия камшици. Сетне неразборията отлетя и той видя колко непотребен бе станал смехът му.

Сред пустия двор стояха арнаутите, стояха мрачни както преди, гузни за себе си и още по-гузни за него. Те правеха вика му зрим; той просто висеше над тях, тежеше им като поломено дърво; дърво, което трябва да бъде подпирано; с неясни усмивки, с отмярала веселост. Той млъкна, извърна се към яхъра и долови как те затварят вече портата.

9.

Сега го тревожеше главно бавенето на лекаря. След целия разговор с адютанта такова бавене беше недопустимо. За Сефер бе спокоен. Всичко бяха предвидили: колко да са жълтиците и къде да бъдат изпратени при беда. Всъщност истинска беда нямаше. Раната можеше да се окаже нищожна в сравнение с някои бъдещи обиди и изпитания. Първата обида вече растеше с това бавене.

Влезе в яхъра. Белият му ат чакаше вътре разседлан, вързан на пълната ясла, ала извърнал глава от зобта. Гледаше го изпитателно с умното си неспокойно око, като че също бе размишлявал върху неговите въпроси. Изпъна юзда и устните му шавнаха: „Най-сетне! Жив си, а млъчиш? Уморен си бил. Остарял си бил. Ние, конете, знаем за тебе повече. А сега накъде? За какво?“ Павел го погали по тънката шия, а тя потръпна – с кожата, с кръвта си. Прехвърли ръка и потри буза по косъма. И сам изопна шия, удължи се, усетил тези тръпки вече под яката си, по своето тяло.

Изведе го и пак се метна отгоре, както някога, без зенгия, без седло; конят му рече: „Ха така! Тъй си те знаех!“, а Павел викна: „Ханджи! Фасула, ханджи!“ „Сега – отвърна от горе ханджията. – Само че аз!“ „Давай гърнето!“ – викна пак Павел. Атът под него играеше весел; доволен, че нещо ще става; а двамата арнаути стояха разкрачени пред портата, клатеха бавно глави: „Не! Не може. Тъй е речено още от Истанбул.“ „Но вече няма опасност – отвърна Павел. – Питайте Сефер!“ „Той каза, че без тебе ще ни обесят. Каза, че такъв като тебе трябва при нас да стои!“ „Ей го фасула!“ – викна ханджията от прага.

Макар и захлупено, гърнето димеше в ръката му, като че той самият димеше от кръста нагоре. „Ще стоиш!“ – рекоха арнаутшпе и вдигнаха пушки. „Мене ли ще трепете! – възкликна Павел. – Как ще ви плащам? Или ще ме пребъркват?“ „Коня ще трепем! – отвърнаха арнаутшпе. – Тебе други ще те пребъркат. Все някой ще те пребърка, ефенди, като си зарязваш хората!“

Не им се обиди ни от словата, ни от пушките. „Тогава – рече кротко той – нека някой от вас.“ „Не, не“ – поклатиха пак глави двамата и беше ясно, че няма да се откъснат от него. „Ханджи! Ще идеш ти. Без гърнето. Остави го там, казвам. Да, на прага. Те могат и тука да го изядат. Хайде!“ „Не бива така, господине – рече ханджията, като слизаше. – Ще ида, но казвам, че не бива. – Той беше спрял вече до крака на Павел, лъхаше вкусно и триеше в престилка фасулената росица от ръката си. – Споразумение имате вече!“ Но отскочи сепнат. Павел бе дръпнал главата на ата към него. Арнаутшпе му отваряха странно крило. Бяха доволни и бързаха. „Припкай! – рече Павел. – И не се връщай без тях. Имаме разни сметки с тебе, нали?“ Оня изчезна навън, сред коловозите на същия път, по който щяха да дойдат другарите му от моста. И пак по него, но след тях, щеше да пристигне тук князът. Не ги викаше само на фасул. Една обща трапеза в тая пивница би оправила всичко. Оправдателната присъда щеше да звучи в тържествените приветствия, в добрите пожелания. Атът под него бе неспокоен. „Мислех, че ще препуснем“ – казваше той. да сме спирали някога? – отвърна му Павел. – Нали затова сме атове!“ И го изви посред двора, покрай стария кладенец, очертаха там една окръжност в тръс, а сетне вече се носеха по нея в галоп.

„Ай-я! Ай-я!“ – викаше Павел. Стари приятни ветрове откъсваха вика; отнемаха му го; и той като че не викаше; като че само застигаше отново и пак отново и пак отново своя откъснат глас; а гласът го чакаше, напоил въздуха със себе си, с младост, с надежди; и пак оставаше там; и това не бе вече хан, а дворът на прочутите Хадживраневци преди пожарите; и атът беше същият, бял, от техен дамазлък. Тъй свиреше вятърът. „Да! Дворът е Хадживраневски – прие това откритие Павел. – Никаква разлика няма.“ „Но тук липсват братята, братята, братята“ – галопираше в ушите вятърът. Не му се слушаха на Павел тъжни неща в тия хубави мигове, ала понесен в окръжността, той пак достигаше местата, напоени с предишните викове: „Ай-я! А-й! Ай-я!...“, и като че сега там някой оплакваше някого. Нямахше ги братята; ншпо жените; а най-много децата ги нямаше; децата; децата; децата; само „Ай-я“ имаше; и арнаути, изскочили да го спрат; „Ай-я“ – продължаваше да разярча той кончето: „Ей, ще ви сгazia; ако ви сгazia, не плащам!“ Арнаутшпе продължиха да скачат ту насреща, ту встрани; те също викаха нещо; Павел не искаше да ги изслуша сега, но атът се поколеба; сякаш бяха спънали ата с примка; но нямаше примка; той изкриви тая права окръжност и я прекъсна. Заби копита в плочника пред портата, изпъна шия натам, като че точно към портата го теглеха. И изцвили.

Глава осма

1.

Насреща светеше; през портата светеше; тя бе сдиплена цялата встрани; за простора, за нещо пъстро, празнично.

А вътре чакаха вече двамина, подобни на адютанта. „Докторът“ – рече си Павел, но в следния миг видя, че навън има още такива конници; на двайсет-трийсет метра от прага; в червено, златно и черно; в червено, златно и черно.

Бяха предимно военни, с малко цивилен примес, подобно жива завеса, закриваща пътя. „Много бързо! – рече си той, като търсеше княза сред тях. – Не съм чул камбани – значи литургията продължава?“

Атът му пак изцвили, поиска да тръгне натам. Павел дръпна остро юздата, пречупи бялата шия нагоре, закова го. Те продължаваха да гледат отвън неподвижни и той сам се видя върху голия гръб. С техните очи се видя, още неизмисл от барута, непреоблечен, в петна от подово масло и прах. Но, така или инак, непредвиденото бе дошло с тях, не бе заварено тук. Церемонията започваше скандално рано. „Е, погледнете, драги! Порадвайте ми се!“ Князът показваше, че не гледа, навел очи в късата грива на коня си. Беше усмихнат, но за нещо свое, не тукашно. Без еполети, в строга ловна куртка, той изглеждаше отслабнал, подмладен. „Значи на лов за мене? Какъв точно дивеч съм аз? Добре... Дивечът ще отвърне така...“

Павел извади бавно часовника си. Отвори бавно капака. Погледна вяло цифрите. Не повярва. Сетне пак погледна към гостите. Пак не повярва. Сбута коня, та да ги види отблизо. И още приведен напред, вдигна ръце:

– Ама вие ли сте, Ваше Височество? – викна той. – И толкова рано? Как да повярва човек, че ще има такова щастие – да ви срещне още в девет часа? Още неизмит?

2.

– Луд гидия! – говореше насреща му князът. – Моето скъпо диване!

Рече го уж тихо, а плътният глас запълни всичко наоколо. Той можеше да си служи добре с тоя глас. Някога прадедите му бяха водили с него армии. Твърдеше се, че това родово гърло е издишвало облаци от копия, че е помитало градове с барутни урагани. Сега, извърнато през рамо, то допълни към тъмните цивилни конници, навярно дипломати и журналисти:

– В това е нашата сила, господа! Нашата непобедимост!

И пак през рамо говореше, че такова щуро, непринудено държание би оскърбило кой да е от монарсите-братовчеди. А тук – вълнува приятно. И подсети преводачите да бъдат изрядни. Понеже си бе чужденец, той търсеше случаи да говори с чужденците чрез преводачи. Не би пропуснал и тоя ден, сгоден за показ на българската сплотеност около трона му.

Сетне и двамата бяха долу. Посягаха за прегръдка – Павел с нежелание, а монархът – с предпазливост отначало, сменена с пъргава хватка през кръста, като на борба. „Охо-хо!“ – рече Павел и съзна защо оня бърза. Отдалечен от охраната, счепкан в едно с бунтаря, с пищолджията, той бе предоставен на своята родова досетливост, на своята родова бързина. „Какво?“ – отвърна князът, като притискаше вече лицето си. „Нищо. Но внимавайте, Ваше Височество...“ „Защо?“ „Ще се изцапате!“ „Щастлив съм, вярвайте! –

рече князът. – Безкрайно!“ „От подовото масло е! – поясни Павел между двете целувки. – Да знаете как се въргаляхме снощи!“ „Знаех, че ще се върнете. И пак жив! Все жив! Как успявате?“ „Дано не ви се случва никога! – продължаваше Павел. – Дано нямате звезда като моята!“ Прегръдката свърши. Имаше миг на мълчание, в който ръцете отпущаха внимателно другия, миг, в който нозете сами диреха защитната крачка назад. И вече отстъпил, и вече усмихнат спокойно, може би задето първата опасност е преминала, князът запита: „Ще позволите ли, господин Хадживранев, да разкажем и на гостите какво сме си шепнали тук? Неочаквани странни съчетания!“ „Струва си, Ваше Височество! Такива неща не могат да бъдат измислени от никой драскач!“ „А инак, господине, вие не стареете. Преди три години ли беше... Обаче без арнаути... Отначало не разбирах защо са ви арнаути, а сега виждам, че някой трябва да се грижи за вас. Цял ден щяхте да си препускате, а аз да чакам, да чакам! Ех, луд гидия такъв! Диване!“

Павел посочи пивницата. Вече вървяха натам, а очите му бяха все в нозете на монарха – ботуши от пъргав лак, готови пак да отскочат назад. Не беше от страх това отскачане, защото и сам Павел го бе сторил. „Оттук, Ваше Височество! – рече той. – По стълбите!“ Естествено, след такова завръщане, след такава нощ съществото му имаше причини да бъде нащрек. Ала това важеше и за другия. Онзи беше минал през повече омраза, през повече покушения, той знаеше отлично с какво е претъпкан възвращеницът, с колко обида, отчаяние, гняв, как тая прекомерна претъпканост заедно с несломената сила може да пръсне капсула най-неочаквано. „Всъщност защо е толкова сигурен? – рече си Павел по стълбата, с поглед в гърба му. – Ето, сега примерно...“

3.

Бяха влезли в преобразената пивница. Князът питаше за колко е купен този чудесен имот. Павел отговаряше и бе удивен, че оня отрано е знаел и за покупката, и за това, че ще влезе в нея жив. е толкова просто! – рече си той. – Преценил е, че пресните надежди, вдъхнати на такъв изморен противник, се превръщат в съюзници... Именно, Ваше Височество, ще ви бъда съюзник, най-отвратителният съюзник...“

Да, това бяха надежди за живот, за Марина, за царедворство, за Кардашев, за пълен реванш на победените. Такива надежди, толкова много наведнъж, когато се връщаш от нищото; кой би ги пожертвал, посягайки отсега, неподготвено, върху някакъв княз? „Заповядайте, Ваше Височество!“ – посочи Павел сдвоената маса, взрян в очите му. Сред тъмни греховни кръгове, върху бакъреното ловджийско лице те блеснаха: „И всичко това заради мен? Цялата тая подредба? Кога успяхте?“ „Цяла нощ сме подреждали, Ваше Височество!“

Имаше места за всички и додето червените виночерпци внасяха виното, додето преводачите повтаряха на своя разноезичен шепот всичко казано досега – и вън, и вътре, – седнал до княза, Павел Хадживранев опря лакти, пое дъх и започна с усилие:

– Така или инак, добре е, че сте тук, Ваше Височество. Днес вече виждам с какво уважение се ползва държавата... Признание, което...

– Браво! Бързо отсъдихте, господине! – трепнаха греховните кръгове по ловджийското лице. Като че бяха изненадани. Сепнат, неприятно изненадан бе и гласът.

– Ами... Толкова чуждоземни представители! – допълни Павел. – Като част от личната свита!

И се питаше вече с какво точно е засегнал монарха. Най-вероятно бе той да е сърдит на себе си, задето въпреки своя многовековен опит не беше предвидил тая покорност у противника, толкова откровена, толкова лоша покорност.

– Заслугата е династична, не моя!

– Естествено, Ваше Височество! – Той отмести ръце от общата маса. Колкото и неприлично да бе, пхна ги в джобовете на френча.

– Оттегляне? – рече князът. – Питам се, защо ви е това оттегляне тъкмо сега... Извинете. Тъкмо сега, когато тук, на Балканите, зреят такива събития?

– Зная ли? – отвърна Павел. – Не съм осведомяван отдавна. За нищо! Но понеже имам намерение да съживя търговията на моя род, как мисли Ваше Височество, въпросните събития ще бъдат ли благоприятни за мен?

– Господин Хадживранев, предпочитам да получавам съвети. А пред тия събития нашите вътрешни ежби издребняват. И личните грижи. Да, и старите поборници ще тропкат на това хоро... Впрочем сега ще си разменим тостове. Не е нужно да бъдете много любезен към мен, но лошо ще е за държавата, ако се покажете покрусен, рухнал.

4.

– Моята покруса ли? Тя се разтапя като лед... Помогнете ми да бъде изпарена, Ваше Височество! Изпълнете една моя нищожна молба.

– Нищожни молби от вас? Не приемам! – отвърна князът с поглед в тавана. – Казах: трябва ми за други дела. Съветвайте, налагайте...

Те седяха пак с лакти върху ярките рошави ивици, почти докоснати. Пред тях вече имаше чаши с вино. Тая балканска пивница, превърнатата изведнъж в европейски салон, жужеше съдържано. Шепотът на преводачите се примесваше с тих етикетен смях с ръка на уста. Вместо зъби в тия смехове лъсваха пръстени. А сякаш настрана от всичко това, сякаш забелязано нейде другаде, жълтееше лицето на мюфтията. Князът гледаше все още нагоре.

– Все пак – започна Павел, също вдигнал поглед в тавана, като че предупреждаваше: „Нито виждам чашите, нито ще вдигна тост.“ – Все пак то засяга живота на мои приятели. Засяга вярата в трона, сплотеността на народа засяга... И до час-два ще бъде решено.

– Господине! – отвърна князът. – Тук нови жертви няма да има. А и другаде. Вашите приятели останаха толкова малко, че трябва дори да ги поразвъдим. А вярата, сплотеността – това са неща, за които часовете нямат значение. И годините също. Така ли е?

– Така е, Ваше Височество – рече бързо Павел Хадживранев, защото трябваше да става царедворец. – Благодаря ви!

– Глупости, господине. Отстъпих ли в нещо? Загубих ли? Е, да, потрудох се, изчистих един съвет от ненужните люспи. Трябва да свикнете на това. Аз съм рибар. Самичък чистия люспите и червата на моята риба. Добрите екземпляри, естествено. Колкото са по-добри, с толкова повече обич го върша... Вие рибар ли сте?

– Простете, Ваше Височество.

– За какво? Ех, господине – въздъхна тъжно князът. – Все такъв ли сте? А, да, имате право. Времето ни е мерено, пък ние бъбрим ли, бъбрим. Тогава помислете за тоста си. И аз за моя. Впрочем... както решите. Вие сте домакинът.

Павел стана, тласнат от чуждата воля. Посегна към чашата, но съзна, че е подранил. Все пак тия тук бяха дошли за слова. Чакаха слова. Той остави бързо чашата и видя как виното плисва по ръката му. Погледите, опрени в него, се дръпнаха, като че също бяха опръскани. Князът пак се вгледа в тавана. „Така ли, господа? Хм...“ И Павел взе да се бърше по одеялото дълго, старателно.

5.

Сетне, вдигнал избърсаната ръка срещу прозореца, той видя, че е суха, видя и словата си, тъй както трябва да бъдат поднесени.

– Да. Измокрих се, скъпи гости, уважаеми господа – започна Павел Хадживранев. – Но това не ми е сефте. Бях свикнал с приеми от всякакъв ранг... Напоследък обаче трябваше да привикна към друго, да се мокря например. Ето, за да бъда на тая среща с Негово Височество, аз прекосявах река Марица по тайни бродове. Защо? Защото един непознат мъж, който е имал нещастieto да ми прилича, бе застрелян на моста във файтона си. Така, поставен извън закона, аз дори забравих да се преоблека. А тука снощи кипеше бой. За да посрещна Негово Височество прав, а не от ковчега, препратих своята смърт другиму... Да, тялото трябва да е някъде помежду ни... Под масите... Из ъглите... Е, не търсете, господа! Труп като труп... Като вас, като мене! Само че ние не сме получили още куршума си... Да, лошото е, че в такива случаи не се държа изискано, хладнокръвно. Причакват ме например в Истанбул. Двамина. Уж носят присъда от Негово Височество, а действат из тъмните улици... Бог да ги прости, опазих честта на короната, но мисля, че би могло и с по-малко грубост. Обратно, снощи пък позволих да ме овалят като новак. Пак сварих, обаче френчът ми пострада, господа! Непоправимо! Ето... – Той се извърна с гръб към залата, та да покаже плещите си с палец през рамо. – Това е подовото масло, за което говорехме с Негово Височество.

Погледна отново към залата, тя беше стихнала, тоя път не от смущение. Опря длани върху масата – много напред, много разперени, като да обхване всички:

– Вие можехте да присъствате днес на моето погребение. Вместо това свидетели сте на щастливата среща. Вашата двукратна готовност ме прави двукратно признателен, господа, но това е минало. – Отново спря, разкопча бавно френча и взе да свлича ръкавите, като мислеше за ризата. Щеше му се тя да е чиста, да блесне след тия петна, ала бе вече съблечен. Раздипли дрехата с две ръце и я метна през масата в пътеката между двете редици от гости. Метна я с извъртане през кръста и тя падна бавно, кръгово, като мрежа на рибар. И още надвесен и доволен, прибра само лявата ръка. Дясната остана изопнатата, с показалец надолу, като че оттам нататък продължаваше невидимото въже. – Наистина вярвам, че всичко това може да се превърне в далечен смътен спомен. Наистина вярвам, че законността е възможна... Инак бих ли тръгнал насам, господа? И накрая ще ви съобщя поверително: тук, на тая маса, през тия последни минути, пред самите вас, моята вяра даде нов, хубав плод...

Спря – да си поеме дъх за последните думи, да си поемат дъх и гостите. Гледаха го с блеснали очи – тия, които бяха слушали всякакви оратори по света, които сами бяха изучавали риторика. Сега щеше да им обясни какъв е този плод, как този монарх от днес закриля живота на поданиците с републикански възгледи и защо човек като Павел Хадживранев може да пие с чиста душа за дълголетieto на княза.

Ръцете отсреща се протягаха вече към чашите заедно с неговата ръка. И точно в тоя миг някой го сграби през рамо, през врат. „Браво! Браво!“ – гърмеше тихият плътен глас край ухото му. „Браво! Браво!“ – запълни се от него залата. Оттам гръмнаха аплодисменти и друго „браво“ – многогласно, несдържано. „Но, Ваше Височество. Тостът! – рече Павел между две бурни целувки. – Моля ви. Краят!“ „Тостът? Краят? Глупости! – отвърна монархът. – Ти спечели Европа, като стъпка етикета ѝ. Стигнал си връхната точка! Нататък всяка нова дума е прекатурване. Е, както щеш, драги.“

Нежните яки ръце го оставиха, оттеглиха се и Павел ги видя вече с лакти върху масата

да подпираат една скръбна глава. „Простете ме, драги – прошепна главата. – Чувства. Продължавайте!“ Ала нещо липсваше, нещо важно бе отлетяло и от Павел, и от залата. Той посегна към чашата. Спомни си за думите, оставени за края, възвърна реда им, ала не успя да възвърне убедеността си, че трябва да бъдат изречени.

– За дълго здраве, Ваше Височество! – поклони се Павел Хадживранев с чашата. – За здраве и успех, господа!

6.

Князът се оплака, че бил оцетен от приятеля си, господин Хадживранев. Този негов удивителен поданик намерил за сложните проблеми такъв кратък отговор, такъв единствен жест, на който биха завидели и древните. „Така е, Височество – кимаше мълком Павел от масата. – Ох, какъв единствен жест ти е нужен...“

– И да познаваме вече тоя народ, който така бързо отхвърля своето печално минало, като тая дреха там – сочеше князът. – Да имаш такива поданици, такъв народ, не съм чувал за съдба по-щастлива от тая. Прекланям му се, какъвто го виждам. Враг или приятел, то е все едно, щом си минал през смъртта, за да помогнеш на своя княз. Аз... съм безсилен, господа, а вие... Вие сте длъжни да напомняте на своите правителства каква нация расте тук, на Балканите. Защото...

За Павел нямаше значение как гръмва сега залата, по-слабо или по-силно отпреди. И умът, и силата, и доброто му слово, и самият успех – изведнъж всичко това бе присвоено от княза. С едно посягане – по джебчийски. Не! Беше по-страшно. Като че оня бе море, където по законите на природата се стичаха всички води. И сякаш едва сега открил защо ненавижда монарха, Павел изпразни чашата седнал, дори не видя очакват ли неговото изправяне.

Пося му се да пуши и погледна към захвърления френч с тъга; в джоба бяха цигарите; изпросени и подарени като на старец – неговите цигари; ала и нещо друго се таеше там; в него, под него; нещо уловено с хубав рибарски замах; и станало чуждо веднага; нещо изчистено от люспи и черва подобно риба; и Павел мразеше вече тоя мръсен френч; мразеше своята наперена поза; усещаше се изкормен, остърган; и се молеше някому това да остане невидяно от чужди очи; молеше се може би на масата, на одеялото; те поне го закриваха до гърди.

Така закрит, той престана да мисли за цигарите. Трябваше му Кардашев, много му трябваше това лице – красиво и грозно, измамно и вярно. Не го бе видял в началото, като че го нямаше и сега, а тук му бе мястото. Чашата пак се напълни, плътен шепот биеше в ухото му. Павел кимаше „да, да, да“, сетне силната нежна ръка го прегърна през плещите – искаше да провери сякаш как е остърган гърбът. Павел отхвърли с лакът ръката. Да, гъдел ли те е? – рече князът. „Не!

– отвърна Павел. – Къде е вашият адютант?“ „Ето го моя пръв адютант!“ – Князът посочи към старичък тежък полковник. „Не този. Питам за младия, за втория.“ „Запилял се е – отвърна монархът. – Но искам да ви уверя, че има глава за двамина! Ще съжалявам, ако не ви е харесал.“ „Не става дума за харесване. В края на краищата Вие си ги избирате!“ „Тогава за какво става дума?“ „За доктор! Той обеща доктор, Ваше Височество, гвардейския доктор...“ „Гвардейски доктор за един арнаутин?“ „За мене, Ваше Височество!“ „Но вие сте здрав като пън!“ „Да, като пън. И като пън щях да бъда отсечен, ако не беше арнаутиът.“ „Пак глупости, господине, все глупости! Не знаете, че тука има два полка... Хе, не знаете даже каква прекрасна женичка има моят втори адютант! – И през тъгата блеснаха две остри насмешливи очи. – Чухте ли? Казах: женичка... Не се

мусете. Тази тема е вечна, красива, удобна дори за нас, политиците! При това няма да замесваме вашата метреса Кирякова...“ „Височество

– рече Павел, впил пръсти в ръба на масата. – Хадживраневци не затриха рода си, за да имат метреси!“ „Така е – отвърна топло князът и пак гледаше мъдро, печално. – Знам какво ни липсва, господин Хадживранев, и как ще загнием със забравата на старите нрави. Благодаря ви, че съществувате точно такъв, че когато става дума за принципи, вашият гняв не свежда глава даже пред мене. Имате основания да криете засега своята благородна спътница, но като му дойде времето, бих искал аз да кумувам! Аз!“ „Ще бъдем признателни!“

– отвърна Павел.

Тая признателност беше отначало докрай неясна, неточна, ненужна и все пак беше изречена. Всички води се стичаха към морето – и небесните, и планинските, и бистрите, и мътните – всичко се раждаше, за да го пълни. „Искам да видя как ще живеете в този дом. Колко са стаите впрочем?“ „Горе – отвърна Павел – пет или шест. Не зная, Ваше Височество. Не съм се качвал още.“ „Ще ви дотегне да се качвате и слизате. Качване – слизане, слизане – качване!“ – В тия думи имаше и добро пожелание, и топла закана.

– Но хайде, приятелю! – Князът бе вече прав. – Покажете ми своя дом. О, ето го все пак... – Той възкликна, вгледан сега през прозореца. – Блудният син се завръща!

7.

Павел стана. Капитан Кардашев бе сред двора с група конници. В тоя миг скочи леко на плочника и подаде юзда на арнаутите. Те бяха все още там, все още с пушки на рамо. Един от групата тъмнееше сиво-блатист в походната униформа на кавалерийски офицер. Той бързаше след адютанта. Двамата тръгнаха първо към входа, но не влязоха вътре, изчезнаха нейде. Трябва да бяха влезли в мазето отзад, а то значеше, че отиват при Сефер, че този, тъмният, наистина е лекар от полка. „Е, хайде!“ Дръпването по лакътя беше бързо и усмивката бърза.

Поеха към горния кат, повлекли подире си всички погледи. Но спряха пред стъпалата и князът извърна Павел към залата. „Все пак трябваше да ви представя някои особи, приятелю.“ И го водеше вече между тях. Редиците покрай стените се бяха разтурили, тъмните облекла се движеха в кръг около тия мъже, странно сдвоени под лакът – единият в злато, другият по риза.

Златото спираше ризата, назоваваше някого от тъмните, а сетне поясняваше. „Те вече ви знаят, приятелю, но все пак... Спрете тук. А сега искам да ви представя на... Така! Още малко остава... Спрете тук. Още малко и край. Искам да ви кажа междувременно, че мнозина от тях са само образовани говеда. Не бойте се! Ще им бъде преведено и пак ще се усмихват. Да, защото са пратеници на монарсите-братовчеди. Да, Европа е все още монархическа: Хабсбурги, Бурбони, Кобурги, Романовци... На пръсти се броят тия династии, от векове са слети в едно. И точно като пръстите – създават ръката на света, юмурука. Векували сме, да, ала най-далновидните от нас знаят, че това векуване свършва. И търсят ония сили, които ще ги заменят. Затова съм под ръка с вас, приятелю. Само затова! Каквото и да се случи, нашата държава ще възмъжее без трусове. Така ли е?“ „Така е, Ваше Височество. Така е! Така е! Така е!“ не както някои смятат, че можело само с революция? Така ли е?“ „Така е, Ваше Височество! Така!“ „Мерси. А този тук... За какво мислите, господине? Къде се разсейвате? Казах ви – спрете! Сетне ще мислите. О, колко ще има да мислите! Да, този...“

Павел и чуваше, и не чуваше имена, титли, династии; стремеше се главно да кима в

съгласие; в съгласието му да звучи порив; порив, достатъчен за такъв царедворец; стремеше се още да бъде усмихнат; усмихнат така, че никой да не узнае колко боли от подобно изкормяне; стремеше се да свършат по-бързо, та да изчезне от очите им; шмугнат в стайте на горния кат; там има навярно тихи чисти легла; или пък долу, в мазата; в здрачното място на Сефер и Кардашев; място, ухаещо вече на кръв и на заговор.

8.

– Павле! Павле! – Женски глас се вряза в омаята и жуженето, тревожен, познат женски глас. Павел спря. Не я видя, но пак чу: – Господа... Екселенц... Павле!

Беше тя, разбира се, неговата Марина; по-хубава, отколкото бе из пътя и при чувалите; пак в оная блузка с маншети; пак в оная дълга кафява пола; познати от първата среща; от мига на струенето през завесите; на прииждането сред червеното, златното и черното в южния дом.

И сега се беше промъкнала през завеса, но от тела, пак сред такива цветове, ала станали в това утро омразни. Беше спряла в очакване да бъде отпъдена може би, а той я вдъхваше, всмукваше я вече с благодарни очи. Тогава тя пристъпи отново, усмихната само за него, без реверанс, без кимване, без поглед за княза.

– Не е нужно да си по риза, Павле. Щом имаш всичко! – И му подаде она още необличан истанбулски редингот.

– О, това е госпожица Кирякова! Вашата затворничка, приятелю? – говореше князът. – Щастливец! Избраник на съдбата по всички линии!

Марина вдигна високо дрехата. Като я навличаше, Павел долови как в тялото му се ражда нова сигурност. Князът още говореше възхитен, а тя оправи яката и приглади гънка по рамото:

– Беше прекрасен! – прошепна тя. – Боях се напразно...

– Сега ми олеква! – отвърна той, благодарен ѝ заради тази мила измама.

Сетне щеше да я пита как го е наблюдавала и слушала през капак, как е изтичала невидима горе, там, дето бай Слави беше оставил багажа; как е отваряла без ключ мъжкия куфар; как навярно е срязала с нож кожата, та да закрие с броня своя наранен бъдещ съпруг.

Кимна му и се извърна. Пъстрата мъжка завеса се сдипли вляво и вдясно, стори ѝ път. Мина леко през тоя шпалир от тишина и възторжен шепот, като че досега бе правила само това. Сетне сви към тъмния квадрат за мазата и изчезна по-бързо, отколкото се беше явила.

– Браво! Браво! – говореше пак князът. – Значи там има отлични кроячи? Значи и вие си предвиждате живот в голямата политика? Но каква годеница! А? По дяволите всякакъв етикет! Господа дипломатите биха могли да открият още една черта у този потискан народ – в случай на принуда той ще бъде безцеремонен... Тук... Моля! Този представлява правителството на Хохенцолерните! Имам баба от тях... Е, стига толкова... Стига им!

Пръстенът около тях се бе споил отново. Те го разкъсаха, но и сега не поеха за горния кат. Като че и двамата бяха забравили предишното намерение. А още по-странно бе това, че и двамата свърнаха бързо, без уговаряне, към отворения капак на мазата.

Павел се спусна пръв и подаде ръка. „Внимателно, Ваше Височество.“ Той не знаеше защо му е на монарха да слиза тук, но чу гласове иззад чупката на камъка и съзна за себе си, че отсега нататък в подобни гласове ще търси и дъждец, и кърма, че занапред ще живее чрез тях. Марина? Да, сега ще я отмени, нека си почине в горните стаи. Сефер?

Да, ще трябва да го лекуват – в лазарета, ако е нужно. И разтоварен от суетата, от брътвежа, от тревогата, от любовта си дори, Павел щеше да гледа капитан Кардашев. И да го слуша. Докато са заедно.

Имаше огромна нужда от това красиво и цинично, умно и жестоко лице, от тези противоречиви черти, споени в единство чрез дълбоката му рана, чрез бездънната му амбиция. След толкова преживяно, след толкова горести, след тая тягостна среща с победителя старият поборник Павел Хадживранев бе получил днес и една неочаквана радост – беше узнал най-сетне къде са оръжията на реванша.

И съществуването, и надеждността им зависеха от този неизвестен капитан, от подобни неизвестни момчета... „Насам, Ваше Височество. Тука съм слизал.“ „О, ще има да слизате и да се качвате! Така ли е?“ „Така е, Ваше Височество“ – отвърна Павел и закопня още по-силно за Кардашев. Чуждото присъствие щеше да пречи на какъв да е разговор, ала той би могъл поне с тон, поне с очи да му изрази своята готовност за служба на младите – пълна, абсолютна, безпрекословна.

Бяха вече в отделението с вълната. Лекарят беше по колене над Сефер.

– Това ли е раненият? – попита князът. – И не е ли тъмно за преглед там?

– Това е! – потвърди Павел.

– Светлината е достатъчна за преслушване на сърцето, Ваше Височество – отвърна докторът и се изправи.

– Добре. Продължавайте!

– В лазарета трябва да продължим, Ваше Височество. За почистване на раната, за нова превръзка!

– Тогава, отнесете го!

– Не иска, Ваше Височество. И санитарната носилка е тук, и каруцата, но човекът не иска...

– А вие откога питате ранените искат ли помощ?

Лекарят търсеше отговор. Павел мина напред. Марина оставаше в ъгъла, почти разтворена в здрача.

В светлата рамка на прозореца се изрязваше профилът на Кардашев, по-контрастен, отколкото в утрото. Лицето, изградено само от светли и тъмни петна, без цвят по очите и устните, сега бе станало злоещо. „Така те искам! Така!“ – рече Павел, откъсна поглед от него и се надвеси над арнаутина:

– Сефер, трябва да идеш там! Щом казва докторът...

– Не мърдам оттука! – отвърна Сефер.

– Насила ще те изнесат!

– Трябва да ме утрепят.

– Защо?

– Аз държа пищова си. И ти си мъж – дръж своя. Не ми се приказва повече...

Много бяха тия думи за Сефер, с много труд изречени, с последни сили може би. И свикнал пак с тъмното, Павел видя как върху белите скути на тоя човек тъмнее синкавата стомана на цевта. Сега вече откъм ъгъла на Марина идеше тежко, неравно дишане, идеше преглъщан стон – от скръб, от обида. Тъмна догадка бликна у Павел. И както ставаше с него в такива мигове, ръката му се плъзна натам, дето трябваше да тежи пистолетът. Празно беше мястото сега, леко бе.

– Какво се е случило, господа? – рече той. Лекарят се отмести. Главата на Кардашев оставаше неподвижна до прозореца. Очите му гледаха в двора, по светлата част на устните мина тръпка. Тръпката потъна в раната, изчезна в тъмното. – Какво се е случило,

господин адютант?

– Те ги... – проплака Марина. – Те ги убили!

– А-ха! – Като че Павел отдавна бе чакал тая вест, като че отдавна бе съгласен с нея, потвърждаваше я дори, удивен само от начина, по който му се поднася. – Да.

И седна върху чувалите.

9.

Горе още шумяха весело. Вънка цвилеха коне. Тука Марина стенеше.

– За какво става дума? – запита князът. – Нищо не разбирам, господа!

– Разрешете, Ваше Височество – звъннаха шпорите до прозореца и раменете с красивата глава се извиха навътре. Светлината вече бръснеше само ухото, скулата, ъгъла между двете устни и думите полетяха оттам като кръгли черни петна. Те пулсираха, изчезваха и пак се издуваха. – Военният трибунал в изпълнение на височайшата заповед осъди на смърт чрез обесване за разбойничество и метеж лицата...

– Боже мой! – прекъсна го князът. – Заповедта ми предвиждаше само съд! А смъртните присъди? Как така, адютант? Не помислихте ли, че има нещо по-важно от живота на тия глупаци? Моите отношения с Хадживранев например?

– Височество, ти обеща! – рече Павел от долу.

– Да, обещах ти! – отвърна оня от горе. – Помня всичко дума по дума. Казах... Адютант, в колко часа е била произнесена днес тая присъда?

– В осем и половина, Ваше Височество! А в девет беше изпълнена.

– Достатъчно. Дори без да зная всичко това, към девет и петнадесет аз казах на моя приятел, че не ще има нови жертви между неговите съмишленици. Трагична грешка. Разговорът е бил воден със закъснение.

– Тъй вярно, Ваше Височество! Разрешете да доложа обстоятелства от изключителна важност, както за вас, така и за господин Хадживранев.

– Слушам.

– Смъртни присъди получиха осем души. Четири от групата нападатели и още четири от бунтовниците на моста. Нападателите приеха смъртта с възгласи за здравето на Ваше Височество. Онези от моста се опитаха да говорят за дислокации в обществените пластове. Всъщност един поручик говореше от името на другите. Спечелил това право чрез комар.

– А съдията? Аз имах там един млад рус приятел... Беше съдия.

– Тъй вярно! – отвърна Кардашев. – Всъщност речта беше съчинена от него, а поручикът само доби правото да я прочете. Прокурорът прибра тия листове. Там се говореше и срещу трона на Негово Височество, и срещу предишните ви републикански възгледи, господине... Редове, написани с апломб, сякаш остават в историята! Онзи човек беше нихилист, господине, или социалист, което е все едно.

– То е толкова ясно! – заключи князът.

– Кое ти е толкова ясно, бе? – рече Павел от чувалите.

– Ясно ми е, че тук има истерия! Кардашев, изправете нашия приятел на нозе – и тялом, и духом.

– Слушам! – звъннаха шпорите на адютанта. – С ваше разрешение...

– Не съм завършил, адютант! Ти спомена за някаква реч, за някакви листове... Павел трябва да ги прочете, да ги разучи. Затова, в името на сплотеността...

Князът спря, като търсеше думи за нещо непредвидено. А горе стихваше. И последните шумове от пивницата трополеха вече към двора. Явно времето за оттегляне беше

измерено точно. Кардашев чакаше вцепенен непредвидените слова. Само за миг погледна навън, да види къде са другите, и продължи да чака. Дори Марина се бе стаила в ъгъла, вгледана в княза, очакваща нещото. Едно бе сигурно; тия последни слова щяха да са истински; Павел го знаеше; и адютантът го знаеше; той опря гръб до стената като за разстрел. И викна:

– Разрешете, Ваше Височество!

– Не разрешавам. От днес вие, Кардашев, с чин полковник, сте назначен за командир на гарнизона в този военен град. Тук за наша радост ще бъде и резиденцията на общия ни приятел Павел Хадживранев.

– Моля? – запита новият полковник. – Значи тука, в тоя град?

Ръката му шавна неясно към кръста, сетне към светлото ухо лъсна цев и прозорецът изчезна зад ярката светлина на барута.

10.

Когато Павел стана от чувалите, князът, свитата и гостите бяха изчезнали. Потърси горе омасления френч. Но ръката му се отдръпна, без да го докосне дори.

И пак върху белия ат, пак без седло, в невероятен за такава езда редингот, той препусна през моста, през града и нататък, като съзнаваше само, че всичко е свършено, че вика по пътя: „Ай-я! Ай-я!“ Никого не догони и с укротен от умората кон тръгна обратно назад, към Марина, към Сефер. Беше ясно, че все пак ще се живее.

В подножието на моста го чакаше ханджията. Искаше да моли за хана, тръгна изравнен с коня. Но Павел почна пръв: „Още на съмване ти заръчах да ги доведеш... Момчетата... Сетне, като те погнах, рекох да не се връщаш жив без тях. Ти живееш, значи? А момчетата...“ Оня отстъпи, спусна се надолу по брега, цамбурна в реката и изтече под свода.

Сетне Павел видя за пръв път истински моста: толкова тънка, толкова яка каменна дъга. Гледана отдалече, тя сигурно създаваше една пълна окръжност, но отгоре, под конника, се огъваше в елипса. В перваза на свода мраморен надпис гласеше, че мостът е място, където се срещат пътищата на владетеля и на просяка, където срещуположните брегове се сливат в едно.

Епилог

Беше станало нещо с Марина. Оня тих плач в мазето се пренесе в горния кат и не спря седмици, месеци. Не питаше за никого, за Павел дори. Онемя. Храна ѝ носеха в стаята.

Пивницата си остана салон, без тезгяха, без оджака. Майстори преградиха тая част и я превърнаха в кухня. Една стара гъркиня тракаше тенджери там. До обед бе горе с Марина, сетне слизаше, приготвяше вечеря и си отиваше. Вместо предишните чамове сега господстваше черна дъбова маса, годна за всичко непредвидено. Тя оживяваше само нощем и само в оня край, дето Павел и арнаутшпе седаха за вечеря.

Сефер късаше месо с лявата ръка. Дясната, останала неподвижна, отъняваше все повече, но пушката си беше до него, изправена вляво, до черния дъб. Из двора пазеха вече едри кучета, мълчаливи, мрачни, като че също наемни. Арнаутшпе казваха, че е време да се завърнат в Корча, но все скланяха да останат за още малко печалба.

Веднъж, през второто лято от пристигането, Марина слезе по стълбата в своя пътен костюм, с куфарчето в ръка. Пак беше ранна утрин. Павел се готвеше да обходи местата по Марица, да избере нови земи за купуване. Ония бостани, дето го бе срещнал изстрелът, бяха вече негови. Сега бе с ботуши, с ловна чанта през рамо и прибираще в чантата месал с хляб и сирене. С него щеше да тръгва и Сефер.

– Ха! – рече Павел, като я зърна. Тя наистина слизаше, наистина бе готова за път, а стълбата под нея не скръцна ни веднъж. Като че обувките, полата, блузката и куфарчето се движеха сами, нескрепени от тяло и плът. – Ха! – повтори той.

– Добро утро, Павле! Добро утро, Сефер! – отвърна тя. И стигна до тях, и остави багажа върху килима, без да види, че тука има килим. – Е, Павле, пренощувахме вече, нали?

– Така е – отвърна той. – Пренощувахме вече, Марина.

– Тогава оправяй се с ханджията и да продължим!

– Накъде ще продължим, Марина?

– Нататък, нататък – рече тя, като посочи с ръка на север. – Накъдето сме тръгнали.

Той не можа да отвърне веднага. В какъвто и унес да бе, тя имаше право. Тъкмо тя беше правата, защото наистина някога бяха тръгнали за някъде, а тука спряха само да пренощуват. И в унеса, чужда на тукашните му работи, тя долавяше по-лесно може би как зове новият ден.

– Ето, и файтонът е там! – рече Марина. Да, файтонът бе там, не бе продаден, не беше и за продаване. Стоеше само по-навътре, под навеса, като че, запазен така от снеговете и слънцето, той щеше да продължи сам пътя си. – Хайде, оправяй се с ханджията, Павле, и да вървим.

– Ами, няма го сега – отвърна Павел. – Като дойде, ще се оправим. Трябва търпение... Ще ти обясня...

– Каза търпение? За какво е търпение на апостола? Аз те разбирам, всичко знам. Ето, и ти си стегнат за път. Аз всичко знам.

Беше му тежко. Не от добро остави родния край с двора, с къщата, с големите бъчви в избата. Бе гребнал малко от онова злато. Главната част още стоеше в земята, неначената. И не от алчност започна да трупа ново имане, зарязал старото. Всичко би изгърмал той наведнъж, ако можеше да го превърне в барут, в приятели. Не бе изключено то да оживее някоя нощ, стига да се яви едно момче, дръзко като Кардашев, да потропа и да му каже, че златото е нужно за генералите. Как би им го подхвърлил като на псета и как

леко би тръгнал тогава! А Марина, дъщерята на възрожденеца и враневско чедо до-нейде, бе пламнала пред очите му като факла. Той я беше запалил, и то когато празникът свършваше. Уж бе загаснала горе сама, а в това утро искрата на някакъв спомен ѝ бе върнала пламъка. И го чакаше сега с пътен костюм, с пътното куфарче, непроменена, невидяла как е променен този хан, как се е променил светът.

– Накъде ще тръгнем, Марина? – рече Павел. – Поемам още сега, само че ти ще кажеш накъде.

– Нататък, нататък! – посочи тя отново към север. – В Дряново, дето е нашата къща, дето са скрити книжата на тати с бележките на Дякона Левски.

– А сетне, Марина?

– Сетне ще ги отпечатаме и пак ще пътуваме с файтона, и ще оставяме тия свитъци по комитетите.

– По кои комитети?

– Как кои? Републиканските!

– Да, да – кимаше Павел. – Как изумях... Как ги забравих...

– Ами тогава да тръгваме? – рече Марина.

– Е, добре! – отвърна Павел. – Само че и аз ще си стегна куфара. А, да! Ще потърся бай Слави файтонджията. Сефер, къде се е дянал бай Слави?

– Всъщност – поде и тя – къде ли се е дянал този нещастен човек? Къде е погребан?

Бе попитала уж тихо, а всичко около Павел се люшна – и пъстрият под, и стените, и дългата черна маса, годна за всякакви непредвидени случаи. Сега тая маса го беше под-пряла.

– Моля? – рече той, като се държеше за масата.

– Попитях – повтори тя – къде е погребан бай Слави. Аз зная само, че тялото стоя два дни долу, докато на третия го взеха военните.

– Така е, Марина. – Сега Павел беше плувнал в пот. – Два дена, да! А оттогава е в гарнизонното гробище. Добре е, че знаеш...

– Аз зная всичко. От край до край, Павле. Ща не ща – чувах. За ремонта, за нивите... И роптаех, и разбирах, че трябва да вършиш нещо на тоя свят и щом нищо друго не може, и щом сме си чужди дори... Знам, знам... Не ме докосвайте, господин Хадживранев. Ние нещо друго сме обичали – по-голямо, по-важно. Така е, не протестирайте. И мисля, че храбро постъпих. Място за друга храброст нямаше освен тая. Да не ви тежа излишно с моята драма, вашата е достатъчна, огромна е. Та си казвах горе аз, ще чакам той да си пусне корена. Такива не измръзват и в най-лютата зима. Та си казвах още, че тогава чак ще говоря с него; тъй както днеска говорим; ще му кажа, че съм готова и да си ида; все едно къде; и все едно какво приказват за мене, но ще му кажа още, че съм готова да остана докрай.

Той слушаше и кимаше в това утро, съгласен на всичко, и не му се вярваше, че говорят истински неща. „Докрай, докрай.“ И като че изобщо не я бе срещал истински, истинска, като че всичко бе самовнушение, дошло да запълни празнотата на живота му. И за да бъде всичко завършено, за да бъде докрай верен на себе си, на нея, той се венча още в първата неделя, в деня на Света Богородица.

Макар и в булчинска рокля, макар и весела, стори му се, че Марина продължава своя отдавнашен път, само че с букети от рози в ръцете вместо с истанбулското куфарче. Най-сетне голямата маса видя гости – все първите хора на тоя град. Кметът и кметицата, старият полковник, останал несменен от Кардашев, и мелничарите с жените си. Макар и без сили, уморена от двукратното възкачване по дъгата на моста, Марина бе добра

към всички тия груби господа, към всички тия дами, които не можеха да отворят уста пред хората. Стори му се, че сега тя желае добро всекиму, на него, на чуждите, и като че върши това с ангелска добродетел, с душа, напуснала вече този свят.

Той пиеше в неизвестност дали ще има брачна нощ и дали сам желае такава нощ; не знаеше как влияе толкова вино на старите младоженци; не знаеше колко бързи и прости отговори ще чуе в коридора на горния кат; „Лека нощ, Павле; благодаря ти за всичко; пожелай да е лека и моята нощ, защото в нея са скътани дните ми...“; не знаеше как ще препуща след това; „Ай-я, ай-я“; и все нагоре към Пловдив; че ще се озове в големия град още без да е стигнал до него; че ще се види с бастунче в ръка по Небет тепе, дето също пееха червени домове; или пък в Истанбул щеше да е това; все едно къде; червените пеперуди щяха да кацат пак по носа му, непъдени; „Не сега! Не сега! Още е жива!“ Не знаеше и какво се готви да каже тежкия полковник, а полковникът започна: „Имам чест да поднеса височайшите поздравления от Негово Височество на младоженците.. . Телеграма...“

– Всичко се стича в морето, всички води, и небесните, и планинските, и чистите, и мътните – рече високо Павел. Гостите потвърдиха: „Така е. Така е!“ А той посегна напред: – Полковник, дай телеграмата! Ние с Височеството се разбираме и от малко!

– Без нищо дори! – възкликна Марина. – И нищо общо да няма между нас, господа, ние пак се разбираме прекрасно!

Тя бе седнала вече в безкрайно изтощение сред белите рози; като част от тях. Смяха се гостите. Само Павел бе тревожен и се питаше кога и как точно ще приключи това тържество.

А то приключи пак в подобен неделен ден през следното лято, пак нейде около празника Света Богородица. Само че гостите стояха вече изправени край черната маса. Връз нея като връз цветна лежа лежеше прекършен, повяхнал бледият стрък на Марина Кирякова. Бе се смалила, скрита на горния кат, и сега продължаваше своя път.

Час-два по-късно, като ревяха: „Ай-я! Ай-я!“, Павел и арнаутите виждаха през рамо малкия град – все по-малък, все по-далечен.

А към полунощ, с уморени коне, дружината се възкачваше вече по звучния плочник на Небет тепе, под тъмните еркери.

Зад ъгъла цъфна червен фенер. Павел скочи долу и обримчи с юздата странния мъжки обелиск, издигнат пред входа.

Пловдив – Стария град

ДУМИ ЗА ГЕНЧО СТОЕВ

Редове от биографията

Генчо Динев Стоев е роден на 5 февруари, 1925 г. в Харманли. Завършва средно гимназиално образование в родния си град (1945) и философия в Софийския университет (1951). Младежките му години са свързани с антифашистката съпротива. По време на септемврийските събития от 1944 г. все още е политзатворник в Хасковския затвор. Работи като редактор във в. „Народна младеж“ (1950-1951), в. „Литературен фронт“ (1965-1967), в издателствата „Народна младеж“ (1952), „Партиздат“ (1956-1961) и „Български писател“ (1968).

Дебютира през 1946 г. със стихове във в. „Младежка искра“. Публикува серия очерци за работници във в. „Литературен фронт“. През 1953 г. ги издава в книга със заглавие „Истински хора“. Непримирият характер и независимото му гражданско поведение го правят неудобен за войнстващата идеологическа култура. Писателят престава да публикува в продължение на едно десетилетие. Името му изведнъж се налага с излизането на романа „Цената на златото“ (1965), претърпял през годините общо десет издания. Заедно с него се появява и книгата „Лош ден“ модерна романова форма, щастливо изключение в морето от посредствена литература на работническа тематика. В същата тематична територия е последвалият сборник с новели „Като лястовици“ (1970). Три години по-късно се появява първото издание на „Циклопът“; второто преработено става факт доста години по-късно – през 1982, а третото издание е през 2000 г.

Романът „Завръщане“ (1976) продължава сюжета и темата човек и история от „Цената на златото“. След 14 години писателят публикува и трета част – романа „Досиетата“ (1990), който доразвива разказа за съдбата на Хадживраневия род след злощастните събития от април 1876 и живота на следосвобожденска България от първите две части.

През 1997 г. в Солун – европейската столица на културата за годината, на Генчо Стоев е присъдена първата голяма Общобалканска награда за български писател за романа му „Цената на златото“.

Едва през 1998 г. – доста след първата публикация в периодиката – издателство „Балкани“ издава съвременния му роман „Много висока тераса“. Граничната 2000 г. се оказва изключително благосклонна към писателя. В столицата и в провинцията се появяват две негови книги: „Далечно, хубаво и чисто“ („Пан-ВТ“) и „Прокоба и слънце. Есета“ („Балкани“).

Генчо Стоев умира на 18.X.2004 г. в София.

Скъпата цена на свободата

В една историческа книга за Перущенското въстание се разказва, че на 20 април 1876 г. даскал Петър Бонев се отправил за Брацигово да узнае от Васил Петлешков „какво е решено на Оборище и как стои въпросът с четата на Бенковски“. Като не намерил Петлешков, той се завърнал в Перущица, свикал комитета, наредил да се засили отбраната на селото и съкрушен от неочаквания поврат на събитията, когато докладвал за посещението си в Брацигово, от очите му се търкулнали сълзи и той рекъл:

– За да се придобие свободата, трябва много кръв да се пролее, трябва половината българи да изгинат. Мъчно можем да се надяваме на чужда помощ.

„Много кръв трябва да се пролее... половината българи трябва изгинат...“ – не занимава ли това и белетриста Генчо Стоев, не поставя ли и той въпроса за скъпата цена на свободата, която е по-мила и безценна от всяко злато, колкото и лъскаво да е то, колкото и да е сраснато с целия живот, с цялата съдба на хората? Не избира ли и той от звездния миг на българския народ тъкмо този момент: как робът става свободен човек, как робът се освобождава от всичко, което го прави мирна рая, любезно слугуваща – и от паметта свикнала на това – на Исмаил ага от благословеното село Устина? Ако си послужим с образния израз на руския писател Леонид Леонов, който гласи, че понякога историята хваща отделния народ за раменете, разтърсва го силно, като гледа право в очите му, сякаш му казва: „Ха сега да видим какво струваш ти, заслужаваш ли да живееш, или трябва да си отидеш, да потънеш в забравата“, ако си послужим с този израз, трябва да кажем, че през април 1876-а историята постъпи точно така с българския народ и той устоя на съдбовния изпит. Генчо Стоев като писател и психолог си е поставил нелеката задача да покаже защо устоя нашият народ, защо истината за него, за неговото венчаване със свободата достигна до целия свят и струва много мъчителни часове на вчерашния господар Исмаил ага.

Изправен пред едно събитие, което е привличало вниманието на десетки писатели и историци от Вазов и Захарий Стоянов насам, пред един от редките мигове в българската история, Генчо Стоев е трябвало да реши какво да пише: художествено-документален разказ ли, широко епично повествование ли с много герои и с много сцени от защитата на селото, или нещо друго, по-важно, по-необходимо! Той е избрал късата историко-психологическа повест, като не изменя никъде на историческата достоверност, а възприема от нея всичко най-колоритно, легендарно, онова, което донася до нас дъха, атмосферата на трагичното събитие. За него историята е само рамката, в която се разиграват необходимите събития, той стеснява своята задача по такъв начин, че да разкрие най-широкия и най-дълбокия смисъл на историята. На фона на историческото съзнание и вътре в това събитие той прави своите психологически изследвания. В резултат се получава една пределно стегната, експресивна и сугестивна проза, една крайна кондензираност на словото, от която образите засилват пред нас в дълбочина, като изрязани върху мед.

В началото на повестта Генчо Стоев дава следния диалог между хаджи Враньо и Петър Бонев:

„Е, доволен ли си сега, Даскале? – беше го питал вътре хаджията през дима и стенанията. – Доволен ли си, че изгори селото?“

– Доволен съм, дядо хаджия – отговаряше Даскала. – Най-добри колове са обгорелите – не гният, когато ги забиеш в земята. За България трябва такива колове.

– Кой ще забива коловете в пуста, безлюдна земя, Даскале?

– Най-пусти са земите, за които никой не е загивал, а най-людни – тия, чиито стопани са мрели за тях. Свети земи са те.

Като от икона излизаха думите: мъдри, жестоки и глухи.“

Именно – мъдри и жестоки, защото даскал Петър Бонев като най-учен от всички е разбрал мъдрата и жестока формула на свободата: свято е и побеждава онова дело, от което струи кръв. Той е ходил много по света, срещал се е с Раковски и Левски, по-късно с Бенковски, размишлявал е много за трагедията в Рупчос и за спасението на Перущица от потурчване и подвигът на Рогльо му е подсказал най-верния път: не само на ръката на всеки, а в душата на всеки българин трябва да се изгори по един кръст, трябва да се бележи с оня знак на венчаването, след който връщане назад няма, след който робът е станал свободен човек. В изображението на Генчо Стоев Петър Бонев е истински апостол: безкрайно предан на народа си, готов на всякакви жертви, обречен на България с необикновено светла и мъдра мисъл: „исусовското“ в него е само бегла, външна прилика. Иначе той действа като революционер – според логиката на жестоката борба с поробителя и с едно прозрение за методите, с които трябва да се изкоренява робската смиреност. „Много ходих аз после по света – казва той – и в Пловдив учих, и в Белград също, в Букурещ и Браила бях, на Раковски и на Дякона съм помагал, но всичко от бръсненето на плитките започна.“ Един исторически детайл в интерпретацията на белетриста придобива символичен смисъл, превръща се в разграничителна черта по пътя към свободата, защото той изследва тъкмо тези процеси и пътища. Робската плитка на перущенци е робската плитка на главата на отечеството ни, символ на сливане с поробителите. Това е само един от примерите, които показват как се строи сгъстената експресивна проза на Генчо Стоев. Словото у него е многозначно, неговият смисъл се разширява и удвоява, достига до границите на символа. Така с малко думи се разкриват много неща.

Най-странното на пръв поглед е, че Генчо Стоев взема за герои двама старци, които не са между активните участници във въстанието и дори в отделни моменти са готови да осъдят синовете си. Но той е направил това, за да разгърне по-нашироко процеса на извисяването, на освобождаването от веригите на робството. Не случайно той ги сблъсква с представителя на господарите Исмаил ага и в своеобразния двубой между две съзнания победен остава вчерашният господар. Истинският роб е той, защото тича да изкопае заровеното злато, докато старата осиротяла жена му се надсвива и се чувства много по-високо от него. А умиращият хаджи Враньо – той, който цял живот е събирал минцове и жълтици, който е трупал богатство и се е гордеел с приятелството на знатните бейове – също подава златото на Исмаил ага и сякаш извършва последното си причастие със свободата. С какво умение е разгърнал картината на агонията на хаджи Враньо, на неговите халюцинации, на последното рухване на тази яка душа. Пред нас минава целият му живот, ние ставаме свидетели на угризенията и изповедите му и усещаме, че този човек дори в греховете си е голям, докато личността на другия, на доста му, се смалява и изbledнява.

Всъщност най-сложният образ е тоя на Исмаил ага. С какво е привлякъл той неотслабващия интерес на писателя – със своята противоречивост ли, или за да реши главната си задача за историческата и психологическата изчерпаност на поробителя, за неговата слабост пред хората, решени на всичко за свободата, обкръжени от ореола на свяното и справедливото, поставени от самата история на висок пиедестал. Този образ е така вплетен във фабулата и композицията на повестта, че без всякакво съмнение чрез него се

решават най-важните въпроси в нея. Може би Генчо Стоев иска да ни внуши, че един народ е вече свободен, когато почувства превъзходството си над поробителя, когато скъса всякакви връзки с него и когато за разлика от него жертва всякакви земни блага пред желанието да бъде свободен. Тъй или иначе, образът на Исмаил ага е обкръжен с атмосферата на обреченост. И едва в края на повестта в неговото смутено съзнание се раждат истини както за синовете на хаджи Враньо, така и за собственото му положение. У него възниква съмнение в самия статут на поробителя, в самата религия на правоверните, която е опровергана от току-що прошумелшпе събития. Той се измъчва от чувство за вина пред досегашните си приятели. Именно това направи неизбежна Освободителната война, както е неизбежна фразата за нея в повестта веднага след размишленията на Исмаил ага.

В края на повестта, малко преди да завърши разказа за Хадживраневница, Генчо Стоев ни я показва в Кацигра хан, в момент на голямото ѝ решение:

„Някой извика неустово откъм портата, тя чу, но не спря, не се обърна да му покаже лакът, както ѝ се пощя. Продължи да се изкачва с изправено тяло, строга и свята, защото синовете я гледаха. Не знаеше, че я гледа светът.“

А както е известно, светът гледаше не старата горда перушценка, а България – как тя се изкачва по стълбата на свободата, за да започне своята нова история. Светът гледаше един новоизявен народ, сблъскваше се с едно народностно чувство, каквото отдавна не бе виждал. За това е и повестта на Генчо Стоев. За него всяка страница е не само къс от напрегнат драматичен разказ, в който авторът не крие своето присъствие, но и стълба – нека използваме още един образ на Леонов, – по която той слиза в преизподнята на борбата, за да ни покаже кои бяха тези бащи, които вървяха с изправено тяло, строги и святи към свободата, кой беше този народ, който тайно и полека израсна с няколко века през оня април, та накара дори господарите да се усъмнят в своята правота и правоверност. Ето защо неговата малка повест *„Цената на златото“* веднага се нареди между най-хубавото в нашата историческа белетристика и не е много трудно да ѝ се предскаже дълъг живот, защото тя е произведение, излязло от съкровените глъбини на душата на писателя, плод на най-интимните му размисли, защото е изпята като песен за безсмъртието на българина – като оная песен за Балканджи Йово, която ѝ е толкоз близка по съдържание и която ни кара да потръпваме всеки път, когато я слушаме.

ИВАН ЦВЕТКОВ

Кой твори историята

От произведенията на историческа тема през 60-те и 70-те години на XX в. едва ли някое може да съперничи на изисканата и в същото време патетична повест на Генчо Стоев „*Цената на златото*“.

В повествованието на Генчо Стоев се среща с една тънко намерена художествена мярка. Той не се увлича по стилизация на изображението, а е намерил стил: както при авторовата реч, при изображението на героите, така и в диалога. Навсякъде съществува равновесие между натуралното, естествено разкриване на нещата и стремежа към алегоричната, символна недоизказаност и многоплановост, между патоса и реализма, между стилизацията и суровата проза, между високата дидактика и художествената пластика. Сдържано, пестеливо, с по няколко щриха, които завършват и ярко оформят характера, писателят е изградил няколко образа. Те съсредоточават в своята душевност целия драматизъм на времето. Те са пресъздадени с такава художествена простота, с толкова различни и определени биографии, с толкова категорично точни човешки черти, че носят яснотата на формула за човешко поведение. Всяка психологизация и сложно проследяване на душевните движения у тях стават излишни. Всяка тяхна постъпка ни е ясна като на длан, нямаме нужда от никакво обяснение и коментари. Тая яснота и простота на разказа и на характера се удава само на родения художник и ние никога не можем да разберем как се постига.

Генчо Стоев не си поставя за цел да изобрази на широко платно Априлското въстание или просто с четката на художника ярко да нарисува един епизод от него – трагедията на Перушица. След Вазов и Захарий Стоянов това би било смешна амбиция. Той просто изгражда няколко човешки образа, които поставя в тая пределна, трагична за тях ситуация – въстанието на роба. Той иска да види поведението на човека, когато е изправен пред своята съдба, когато се изправя пред историята и трябва да вземе решение. Той иска да види човека тогава, когато блясъкът на историята осветява цялото му съществуване, очертава в ясни контури целия смисъл на неговия живот, всичките му действия, усилия, постижения, цели, стремежи. Разбира се, човекът е прекалено широк, може би безпредельно широк, за да го стесним до историческо същество, да го сведем до едно действащо лице в несвършващата се пиеса, наречена история. Но писателят се е интересувал как тия усилия, стремежи, цели, които подмолно и незабележимо са ръководили поведението на човека през неговия живот, в даден момент, осветени от пожара на историята, получават нов смисъл, исторически, могат да бъдат назовани по нов начин, формулирани с думи от речника на историята. Ние започваме да мислим за смисъла на нашата история, на нашата национална съдба.

Много тънко унгарският критик Ференц Киш (сп. „Пламък“, 1980 г., кн. 9) нарича тая повест „Трезвост по български“. Това не е просто контрапункт на „Пиянството на един народ“. Защото Априлското въстание ни показва такива чудеса, такива гатанки на човешко поведение, такива психологически казуси, които до ден днешен не можем да разгадаем. Безумие ли е въстанието или трезво обмислено действие? Трезвен и приземен ли е българинът или духовно извисен и непримирим с всякакви сковаващи го условия? Как страховитият роб, готов на всичко, за да запази голото си съществуване, с опиянен поглед отива към смъртта? Хладнокръвно самоубийство ли е поведението на перушци или просто лудост? От отчаяние ли раята се хвърля срещу куршумите на поробителя, или с увереност в своите сили защитава човешкото си достойнство? Какъв беше

тоя огън, който така запалва всички сърца, че те да зажадуват неистово за юнашка смърт? С какво сърце, с каква душа трупаното, строеното, събираното цял живот с черен труд и унижения се хвърля да изгори за няколко дни в един страшен, опустошителен пожар? Не помислиха ли тия хора за децата си, отмиля ли им имотът, събиран с толкова любов и усърдие, за да го дадат с такава решителност курбан на чудовището? Или може би те хладнокръвно са обмислили, че трябва да дадат курбан именно най-скъпото си, за да го поставят в основата на свободата? И има ли трезвомислещ човек, който в тоя момент може да се надява на успех на въстанието? И какво трезво има в това същество, което цял живот се бори за насъщния, потънало до гърди в почвата, в пръстта?

Това е едно кълбо от мотиви, страсти, стремежи, желання, страхове, надежди, чиито конци историци и писатели винаги ще разплитат и никога няма да могат да разплетат докрай. И това се отнася не само до нашата история, но и до човешката история. „Цената на златото“ ни кара да мислим за смисъла на човешкото поведение, на човешката практика, която може да ни изглежда частно дело, а всъщност е историческа практика, независимо от това, дали човек я осъзнава като такава, или не. Затова повествованието на Генчо Стоев надраства значението на нашата национална история и става художествен размисъл за човешката история, за човешкото поведение в историята, а това означава – за морала. Това е могло да стане, защото Генчо Стоев не гледа на историята (в случая на Априлското въстание) като на зрелище, драма, в която не е взел участие като действащо лице. Тая драма се е превърнала в негов личен душевен опит. Тя е духовно усвоена, затова не е режисиран от него спектакъл, изграден по образа на исторически разигралия се спектакъл. Исторически разигралата се сцена е опръскана от кръвта на нашите предшественици, на нашите деди. И ако ние конкретно не сме взели участие в тая страшна сцена, ако там се е ляла не нашата кръв, то Генчо Стоев успява да ни внуши, че там се е ляла българска кръв, както може да се лее и в бъдеще. Нашето съзнание, нашата мисъл, нашата човешка същност сега се превъплъщават в тая кървава игра, вземат живо и дейно участие, причестяват се с тая пролята кръв, за да се издигнат не само до историческо познание на човешкото поведение, но и до собственото ни самопознание, до познание на националната ни същност, до нашата нравственост. И макар че в сравнение с човешката история Априлското въстание е един незначителен епизод, едно периферно явление, поведението на човека в тоя епизод има еднакво величие и смисъл, колкото поведението на човека например във Великата френска революция или в похода на Александър Македонски. Затова аз казвам, че повестта на Генчо Стоев надраства рамките на един размисъл за националната ни съдба, а се превръща в размисъл за човешката история.

Какво историческо може да има например в забогатяването на един хаджи Враньо от Перушица? Той е един човек, който иска да се издигне в живота, да натрупа богатство, икономически да се изравни с поробителите, а с това да заслужи тяхното доверие и уважение. Защото какво друго може да заслужи доверието на властника освен богатството. Богатството винаги има интерес от запазване на статуквото, всяка промяна за него е съмнителна и опасна. Всъщност хаджи Враньо е човек на положителното начало, строителят, тоя, който слага темелите. Това е еснафинът през нашето възраждане, оня, който е съхранил духовните начала на племето, който е създал икономическата сила на българина в империята, който е създал българската интелигенция и образование, оня елемент, без който не можем да си представим оцеляването на нашия народ. Неговият инстинкт (продължавам да говоря за положителните му качества) му е подсказал, че чо-

вешките постижения се основават на всекидневния градивен труд, на всекидневния трагизъм, че сила се набира с велико търпение и издръжливост, в продължение на векове, получава се от бащите, за да се предаде умножена на внуците, и т.н. Той не може да приеме тоя „рицар за час“, даскал Бонев, който може да изгори в някакъв героичен, величав жест и в същото време да пропилее за миг трупаното с кървав пот толкова време. И кой може да каже, че тоя чорбаджия няма никакви основания, че не е прав за себе си, че не вижда безумието на младите, цялата безперспективност на тая акция, която може да създаде герои и легенди, но практически, в житейския смисъл – нищо? Наистина стойностите на хаджи Враньо са заплашени от други, по-високи, духовни. Но не можем с лекота и пренебрежение да отречем цената на неговото злато. То е събирано с труд, с пот, с мъжество и упорство, все високи качества на българина. Чрез тях той е устоявал през вековете. Племенният дух бдително е следил тия качества да се съхраняват и развиват у него. Неговата цел и намерение е да се запази племето и затова умело използва целите и волята на индивида за забогатяване в своя изгода. Освен това златото не е само презреният метал, който създава раздори между хората и сее смърт. Златото е още и сила, благородство, чистота, трайност, не се поддава на лесна развала. Несъзнателно в нашите представи то става символ, мярка, с него сравняваме всички красиви материали и духовни качества на нещата и хората. Ние казваме „златен човек“, „златни ръце“ и т.н. Значи любовта към златото не е само алчност, но и подсъзнателен порив към благородното, трайното, непреходното.

Но златото на хаджи Враньо не е истинско злато, защото е спечелено с измама и грях. Той е искал да спечели богатство и благоденствие за синовете си, искал е да ги види благородни и горди, независими и уважавани. Той скрива своя позор от тях и от жена си, за да нямат лоши сънища, да ходят с изправени глави. Той смята, че поема греха върху себе си, за да останат те чисти. Но се оказва, че това е мнима саможертва. Нищо трайно, дълговечно и достойно не може да бъде построено върху греха и престъплението. И сега, когато настъпва страшният час и смъртта се надвесва над всички, златото на хаджи Враньо изгубва цената си. Не само защото няма да му стигне да спаси децата си и имота си, но защото той не може да намери аргументи да ги възпре от тяхното безумие. Той не може да се разкрие пред тях кой е той и кои са те. Жаждата за злато, трупано цял живот, така е обезобразила душата му, че той я крие от всички, както се крие срамен недъг. Според него неговите деца са подмамани от миражи, но той няма как да им докаже, че неговото злато не е също мираж. Получава се едно трагично разминаване между бащи и деца, трагично несъгласие и несъгласуваност. И ако целите им са общи – свободата и достойнството на българина, – всеки ги осъществява по свой начин, за да се достигне до катастрофата.

Както и при другите си герои, Генчо Стоев не осъжда, не морализаторства, а изобразява. Той оставя идеята му да произтича естествено от характера и неговата драма. А неговата идея е била да ни покаже как индивидът се превръща в действащо лице на историята, независимо от туй желал ли го е, или не. Ние всички, когато се трудим за насъщния и сме заровили глави в собствените си лични работи, не знаем в какъв момент, в каква ситуация ще бъдем призвани на историческата сцена. Без да го съзнаваме, ние сме работливите къртици на историята, но когато удари часът, при цялата ни убогост и нищожество ще бъдем осветени от нейните прожектори. Точно така баба Гюргя, хаджийката, когато се скрива от Исмаил ага в болницата за тифусни, чувства, че я гледат нейните синове и тя е длъжна да постъпи така, че да бъде достойна майка за тях, а авторът добавя – тя „не знаеше, че я гледа светът“. Именно светът. Не журналистите, които

утре ще пишат по вестниците за българския героизъм и за турските зверства. А световният исторически разум, за който няма значение къде се развива историческото действие и кои са действащите лица, а какъв е неговият смисъл и значение за човека и човечеството. И тая проста селянка, прекарала живота си на нивата и в отглеждането на деца, в тия страшни дни се преобразява. Не че нейният ум е получил някакво просветление, че тя се е освободила веднъж завинаги от робските си комплекси, че е вече свободен човек. Не, но тя е майка на герои и мъченици, жертви на свободата. Тяхната смърт като някаква невидима подемна машина я издига от пръстта, в която е живяла дотогава, на недосегаеми висоти. И много правилно във вече споменатата статия Ференц Киш говори за „жестокостта на героизма, въплътен в постъпката на старицата“. Това означава: „човек защитава в безизходни положения свободата на своя народ не толкова поради целесъобразност и любов към красотата, а защото към това го подтикват необясними подбуди, принуди и неотменни повели“. Но, предупреждава критикът, у баба хаджийка има „лудост на съпротивата“. „Тази съпротива не само калява и облагородява характера, но и го изкривява, насища го с „бесовска“ сила.“

С животинския си майчински инстинкт тя не може вече да приеме нещастния и благороден Исмаил ага. За нея вече той е олицетворение, конкретен, веществен израз на робската институция, на оня порядък и отношения между хората, които са ѝ отнели децата и всичко. За нея той е фокус, в който се събират всички злини на света, злото, което сее смърт. Пред неговата добрина, пред неговия благороден порив тя предпочита смъртта, своята и на внучето си, за да му докаже своето превъзходство на робинята пред поробителя. Това е „вековната злоба на роба“. Тя не може другояче да гледа на нещата. Ужасите, които е преживяла, са замъглили погледа ѝ и, от една страна, я превръщат в героиня, а от друга – в озверен отмъстител, роб на страданието си, на предубежденията си, на омразата. А това е опасна, разрушителна стихия.

Разбира се, проблемът за свободата е проблем, в който като във фокус се събират всички проблеми на човешкото битие. Няма нещо, което човекът не би направил за свободата. Защото свободата означава здраве, безсмъртие, вечност, любов, светлина, милост, блаженство и т.н. За непросветения разум свободата означава своеволие, свобода да вършиш каквото си искаш зло. За просветения ум центърът, седалището на свободата е в човешкия разум, в човешката съвест. Той постъпва свободно, когато е ръководен от своята съвест, под диктовката на моралния закон. Но много често чистото, непомътнено око на нашата съвест се замъглява от нашите страсти и ние само привидно постъпваме свободно. А всъщност действаме, шибани от камшика на нашите страсти, на нашата воля за власт, от нашия стремеж да обладаваме всички блага на света. И ако поривът към свободата е тъмна, неизвестна, неразгадана подбуда, ако той е само природно чувство, биологична необходимост, то тоя порив може да бъде тъмна стихия, може да върши зло. А същото това чувство, просветено и облагородено от разума, може да подтиква само към добро. Защото свободата не е свобода да избираш между доброто и злото, а свободно да избереш доброто. Затова твърде наивно е да вярваме, че с един героичен жест, в един миг на неизразимо страдание и възторг робът може да се превърне в свободен човек, че това не е процес, който се извършва в цялата човешка история, а тя е засвидетелствала толкова малко постъпки на достойни и свободни хора. Именно робското у хаджийката ѝ пречи да погледне откъм човешката страна на драмата на Исмаил ага и да му прости, то издига между тях непреодолима стена, която разделя две човешки души, съществували при еднакви исторически условия и по една случайност поставени на различни места в тая исторически установила се система.

Но истински страшната, зверската и отчаяна разрушителна сила е бунтът на другия роб, Тъмръшлията. Това е роб, който не е воювал за свободата си, който я е получил даром. Той не знае какво да прави с нея. За него свободата – това е да правиш каквото си искаш, т. е. да правиш зло, а не добро. Тя само отрицва цялата оная отмъстителна злост, векове наслоявана в робската душа. На тая зверска стихия той се отдава цял, става неин роб, тя го води като с юлар и той изпитва радост и наслада само от разрушението и хаоса. Това е най-нечовешкото явление в човешката история. Затова най-аристократичните умове на човечеството говорят с погнуса за освободения роб. И не е работата там, че робът трябва да си остане роб, че за него няма надежда, че човечеството може да се примири с тая чудовищна институция в човешката история-робството. Няма възвишен човешки ум, който да не смята робството за най-големия позор и падение на човечеството. Но робът ще бъде свободен едва тогава, когато осъзнае, осмисли, узрее и стане достоен за свободата. А първата стъпка към това е да се научи да я уважава у другите, да я пази за другите, да се бори не за своята, а за свободата на ближния си. А Тъмръшлията е освободен, за да поробва и убива, т.е. да изравнява всичко със себе си, със собственото си нравствено уродство. Него го ръководи не само жаждата за злато и кръв, когато напада и опожарява селото на своите съседи. Той иска да види разрушения, човешки унижения, страдания, иска да види паднали и посрамени хора. С какво диво наслаждение той унижава гордия господар Исмаил ага. От това няма да получи материална облага, дори напротив, рискува да заслужи страшното отмъщение на могъщия спашия. Но той не може да устои на желанието си да види достойнството, благородството, красивото смачкани, разбити, поругани, натикани в калта. Защото той никога няма да може да се издигне до тях и те винаги ще му напомнят за неговата душевна низост. Посягайки на тях, той си въобразява, че може да ги унищожи и с това да успокои робската си злост.

Исмаил ага също влиза в историята не по свое желание. Той дотогава е живял според своето аристократично достойнство, следвал е закона на Аллаха, без да се замисля правдив ли е той, или не. Редът на света за него е ясен, господарят е господар, робът – роб. Той е наследил титли, земи, богатство, неговите деди са му завещали славно име. Той е добър по душа, със снизхождение и доброта се отнася към раята, дори има достлук с един гяурин. Това е демократизмът на аристократа, чието великодушие се подразбира от само себе си. Съсловното високомерие и липсата на великодушие са характерни за плебея и парвенюто. Той е нещастен, защото няма деца, но неговото нещастие не го озлобява срещу хората. Като всяка господарска душа той може да цени и да се наслаждава безкористно на красотата. Прекрасната внучка на хаджи Враньо е пленила сърцето му, но той не роптае и не завижда на своя дост.

И ето, настава бунтът на робите. В първия момент Исмаил ага не схваща, че редът, установен от Аллаха, е разклатен, че вече е невъзможно робите да се примирят с робството. Той отива в Перушица не да усмирява бунта, не да пази реда, не да спечели нещо в бъркотията, а да помогне на своя приятел, да спаси дома му от плячкаджиите, защото смята, че това е просто един неприятен инцидент, който ще мине и всичко ще тръгне по старому. Но след смъртта на неговия дост, след издевателството на Тъмръшлията, след бягството на бабата с детето за него настъпва един душевен прелом, една драма, от която той ще излезе друг човек. Той иска да помогне, да направи добро, да спаси детето. Но това той не може да направи въпреки своето могъщество и власт. Неговото добро е отблъснато. Или както справедливо отбелязва критикът Иван Цветков в предговора си към третото издание на „*Цената на златото*“: „У него възниква съмнение в

самия статут на поробителя, в самата религия на правоверните, която е опровергана от току-що про шумелите събития.“ А тия про шумели събития не са просто инцидент, а драма, която ще има грамадни последствия както за поробените, така и за поробителя. Господарят, достолепният аристократ, благородният потомък на спахии Исмаил ага не може да извърши добро, защото това няма да бъде добро, а благодеяние, филантропия, милостиня. Добро може да извърши само равен сред равни. Също така добро можеш да приемеш само от равен. Другото е благодеяние. Милостинята на Исмаил ага е отблъсната от умиращата робиня. Неговата могъща ръка увисва безпомощна. Това е страшното му наказание, загдето дотогава е възприемал несправедливия ред на земята. За него изгубват смисъл отмъщението, господарството му, господарският ред. Историческият трус така е разтърсил представите му, че той вече не знае дали земните закони са закони на Аллах. Ще намери ли покой Исмаил ага, ще открие ли истинския закон на човечността, това е вече въпрос на друга драма. За нас беше важно да видим как мирният чифликчия е въвлечен във вихъра на историята и се превръща в историческо лице, как едно историческо събитие събаря за него духовния и нравствения порядък на света.

Всеки от героите на тая повест си носи своята правда, която трябва да се провери в големия пожар на историята. Всеки от тях е герой на времето, но в същото време съдбата на всеки от тях, смисълът на участието му в събитията надхвърля рамките на своето време. Авторът се мъчи да не осъжда или оправдава, а да вникне в мотивите на поведение на всеки от тях. Той се мъчи да разбере човека, а оттам – значението на неговото участие в историята. Но като че ли иска да ни внуши, че най-симпатичен герой на времето, най-възвишен и най-героичен характер на времето е даскал Петър Бонев. Ненапразно ни се внушава непрекъснато, че тоя охтичав младеж има външността на Христа. С това ни се подсказва неговата обреченост. Той ще бъде жертвата. Агнецът, който ще изкупи греховете на всички.

Но не бързайте. Тая еднoплановост на образа е мнима, привидна. В неговата изповед има нещо страшно, нещо предупреждаващо, нещо, от което те побиват тръпки на мраз. И авторът не скрива двойственото си отношение към него. Петър Бонев е единственият герой на повестта, който влиза съзнателно в историята, по предварително начертан план. Той знае какво прави. За него въстанието е една задача, чието решение знае предварително. Той е генерал, който води армията си към славно поражение, към самоубийство, и то предварително решено самоубийство. Той вижда, че въстанието няма шансове за успех. Но скрива от всички това. Защо тогава след известни колебания се решава да изпрати на заклание своето село заедно с жените и децата? Ето неговата логика: „За да се придобие свободата, трябва много кръв да се пролее. Трябва половината българи да изгинат.“ Но тъй като не е в негова власт да хвърли половината българи на смърт, той се задоволява да пожертва своето село. Значи ако политическите и конкретно историческите плодове на въстанието бъдат равни на нула, жертвите и кръвта, която ще се пролее, ще греят във вековете със сияйна светлина и ще дават кураж на идните поколения българи, които ще се гордеят, че техните деди са били смели и героични и с кръвта си са положили темелите на тяхната свобода. И така, да измрат половината българи, за да може другата половина да бъде добре!

Не знам дали това може да се нарече историческа прозорливост и политическа мъдрост. Но Генчо Стоев много добре ни показва как при драматичните мигове на историята безумството на храбрите взема връх и никакви доводи на здравия политически разум не може да ги вразуми. Едва ли ще се намери човек, който ще се усъмни в чистите помисли на Даскала, в неговата готовност да пролее кръвта си, да остави костите си и

душата си в основите на народната свобода. Неговите пориви са свети, неговият кураж е благословен, неговата смърт – величествена и красива, и тя никога няма да дава покой на хаджи Враньо, на всички бъдещи Хадживраневци, ще смуцава съня им, ще отчуждава от тях децата им, ще стои като отровно жило, забодено дълбоко в душата им. Така е било в историята, кръвта на мъчениците е семе, от което се раждат нови герои и мъченици на вярата.

И кулминацията на тоя мотив е трагедията в черквата. Наистина това е скрит цитат от Вазов, но той има важна функция в изясняване образа на Даскала и идеята на по-вестта. Той е като ехо на Базовия патос и трагедиен възторг. Но в това ехо, отекнало след около сто години, звучат вече и други тонове и ноти, то ни кара да видим и осмислим историческата трагедия от още една страна. Сега ще се види двойственото отношение на автора към даскал Петър Бонев. Наистина, ако прехвърлим тая трагедия на плоскостта на историческата или – по-точно, политическата реалност, тя ще ни се види като един жалък смешен бунт на мравки. Но ако приложим мярката на Даскала, ще видим как на дело, конкретно става причестяването с виното на свободата. Тогава малката черква, оплискана с кръв, огласяна от писъци на деца и жени, препълнена от трупове и умиращи, затъмнена от барутен дим, из която като призрци се движат последните живи, тогава тая черква ще се разшири до размерите на световна арена. Трагедията на перушенци ще ни се види не по-малко величествена и страшна от падението на Балхала или гибелта на титаните. Въодушевлението пред неминуемата гибел е достигнало до пароксизъм, момите подлагат с молба девствените си гърди под ножа на своите близки, във всеобщата лудост бащите убиват децата си, всички се целуват, екзалтирани от сватбата със смъртта. Извършва се страшната мистерия на „венчаване“ със свободата. „Е, доволен ли си сега, Даскале?“ Пред труповете на децата, убити от родителите си, пред прерязаните гърла на момите и жените, сред изпаренията на топлата кръв, под акомпанимента на предсмъртните стонове отговорът на даскала прозвучава зловещо: „Доволен съм, дядо хаджия.“

Изведнъж ти се иска да извикаш – стига! С живота на дечицата и момичетата ли е извоювана нашата свобода? Ако е така, би трябвало да се срамуваме и отново да пожелаем робството, за да завоюваме свободата с мъжка кръв. И може ли кръвта на невинните да бъде от полза на каквото и да било дело, ако ще най-великото, най-човечното? Някога варварите са принасяли на своите богове невинни същества, във всеки строеж са завиждали жива душа. Но трябва ли да се връщаме към варварството, когато човечеството е извървяло такъв път на облагородяване и очовечаване. Ако даскал Петър Бонев е решил да жертва себе си, кой го е упълномощил да жертва децата? И какъв е тоя Христос, който жертва другите, а не единствено себе си?...

Наистина хората, които дръзват да заповядат, осмеляват се да водят другите, изглежда, знаят неща, които ние, простосмъртните, не знаем. Не помня при какво сражение Наполеон се обърнал към своите войници така: „На мен сега ми трябва вашият живот и аз знам, че вие с радост ще ми го дадете.“ На такива хора, които смятат, че правят историята, изглежда, някой им заповядва, изглежда, постъпват според повелите на някакъв дух и тия повели за тях са неотменими. Даскал Петър Бонев в своята изповед казва, че Раковски „бе създаден да води цял народ, а аз – едно село“. Кой му е казал, че е създаден да ръководи цяло село, кой го е упълномощил и му е издал тая заповед, за нас и за него ще си остане тайна. Но той ще стане жертва на събитията, палач на своето село, за да се създаде легендата, да се родят, да умрат и възкръснат в народната памет героите, да се създаде оная митология на смъртта и възкресението, върху която се крепи духовното

единство на един народ. Ако той имаше време и размишляваше като нравствена личност, сигурно щеше да си зададе въпросите – кой ми дава право да подвеждам тия хора, които ми вярват; кой ми дава право да ги лъжа, че въстанието ще успее, и насила да ги правя герои; ако те свободно, по свое желание бяха избрали смъртта, аз с чиста съвест щях да ги поведя към смъртта и славата; кому е нужна свободата, когато му е дадена насилствено; ще бъде ли свободен тоя човек, който чрез една лъжа е въвлечен в делото на свободата; няма ли да създам повече робство и потисничество, когато с роби изграждам свободата, и т.н. Защото свободата може да се роди само от хора, които в душата и съзнанието си са вече свободни и могат да избират между свободата и смъртта.

Но, изглежда, духът на племето си има свои тайни от нас, свои намерения и се е погрижил тия мисли да не се явяват в съзнанието на даскала, или ако се появят, бързо ги разпръсва с повърхностни и за нас вече, след сто години, неубедителни аргументи. Та искам да кажа, историята си е направила сметката, че ако няма хора като Даскала, самата тя няма да съществува, затова ги ражда изобилно.

А сега да си припомним поведението на Ботев на кораба „Радецки“. Той казва на капитан Ерландер: „Господине, ние отиваме да мрем.“ Сто и двацет юнаци го гледат със светнали погледи. Те знаят къде отиват. Те не отиват да съборят отоманската империя със сто и двацет пушки, не отиват да създават българска държава, където ще ги направят министри, не отиват да изиграят едно представление, та целият свят да ги види и да им завиди на героизма. Те отиват да мрат. Защото вече не искат да живеят като роби, защото вече са свободни. Когато оня селянин им поискал да му заплатят вола, дружината се зачудила, защо войводата заповядва да му го платят – нали отиват да мрат за неговата свобода. Ботев е знаел какво прави. Той не отива да освобождава роби. Освободеният роб си остава роб. Той няма като Бенковски да им запали къщите, за да ги въвлече насила в бунта. Ботев отива да освобождава свободни хора и заедно с тях да умре за свободата.

Спомням си от историята как Александър Македонски заповядва да убият предателите от приближените на Дарий, които го убиват. Защото той не иска да изгради една империя от предатели и робски души, а едно царство, в което ще бъде пръв между равни. По това си личат великите мъже, че те наказват всяка подлост и низост, колкото и големи изгоди да им се предлагат от низостта, подлостта и лъжата. Затова Ботев не иска да извърши насилие, защото волът на тоя селянин в собствените му очи му е поскъп от свободата, заради която ще мрат Ботевите юнаци.

Всичко у Ботев е свързано със свободата, цялото му дело, целият му живот. Но две неща у него ни изпълват с трепет и вълнение, колкото повече мислим за тях – „Хаджи Димитър“ и неговият поход. Все ми се струва, че никога няма да можем да ги разгадаем напълно и да разберем целия им смисъл. Всичко, каквото ние, българите, сме научили за свободата, сме го научили от Ботев. Но от неговия поход и от „Хаджи Димитър“ научаваме такива неща за свободата, че нашето съзнание не може да ги побере, те така ни заслепяват, че ние не можем да предадем на човешки език това, което сме видели. Но това е вече тема за друг разговор.

Споменах за Ботев, защото си мисля, че Генчо Стоев, когато е писал „*Цената на златото*“, винаги е имал като контрапункт на това, което описва, величавия човешки ръст на Ботев.

КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ

Хиляди лири за един миг

Когато Генчо Стоев пише в повестта си „*Цената на златото*“ за Априлското въстание като връхна точка на българската националноосвободителна революция, той по свой начин иска да види и нейните движещи сили, обективния ѝ исторически смисъл и – главно – нейната нравствена проблематика, осмислена от позициите на съвременните търсения в българската проза.

1.

Конфликтът между даскал Петър Бонев, организатор на перущенските бунтовници, и чорбаджията хаджи Враньо не е изграден по законите на обикновените контрастни съпоставяния, на традиционния паралелизъм. Линиите на двата образа сключват ъгъл, развиват се самостоятелно и сякаш независимо един от друг, пресичат се само веднъж в една точка – Перущенския храм, миг преди Даскала да падне пронизан от вражи куршум.

„Монографично“ построените образи трябва да предпазват както от леко и външно „възвисяване“ на Даскала, така и от скоропостижно „разобличаване“ на Хаджията. Това е важен изходен момент в замисъла на Генчо Стоев, който се стреми да проникне по-дълбоко в действителната социална противоположност на образите, в действителната несъвместимост и враждебност на основните им жизнени и нравствени принципи.

В пета глава Даскала сам разказва за себе си. Неговата автобиография е тъкмо за „монографично“ построяване на образа в характерен за епохата стил. Възприетата стилизация е уместна, но в нейното осъществяване е било необходимо едно по-строго чувство за мярка...

В автобиографичните записки на даскал Петър Бонев любовта към родината и готовността за саможертва в името на нейната свобода не са представени само като романтично опиянение и спонтанен порив. Горещо сърце, както всички български патриоти от епохата на Възраждането, Даскала е и хладна глава, както много от тях. Той е овладяна воля, самоконтрол, строга самодисциплина и дисциплина. Чрез този подход към образа Генчо Стоев започва да се изтръгва от ония схеми, при които представата за героична личност се изгражда еднопосочно: или само от изключителни чувства, мисли, дела, или само чрез простото противопоставяне на „редовия“, „обикновения“ революционер и „делничния“ подвиг срещу романтично-патетичните тълкувания и революционната романтика.

В обикновения революционер Петър Бонев, който отлично съзнава, че в конкретния исторически момент не може да бъде апостол от по-голям мащаб, и затова не отива на Оборище, а изпраща там Соколов, Генчо Стоев е потърсил точни измерения и същевременно и в този случай не е изпуснал необикновеното, неповторимото, вътрешната патетика и героика на Априлската епопея. Всичко това е изведено в остър дискуссионен план, който не е лишен от увлечения... В стремежа си навсякъде да избягва показността, външните изяви на героичното в дейността и поведението на революционера, като подчертава непрекъснато вътрешната морална стойност, действителното величие на редовия апостол, увличайки се в полемика срещу всичко помпозно, понякога авторът прекалено редуцира някои естествени вълнения на Даскала, започва малко изкуствено да изсушава образа; невинаги успява да уравни разказа с оная трогателна съдържаност на Петър Бонев, подсказана на места толкова точно и деликатно.

Пътят на Даскала към огньовете на Перушица минава тъкмо през неговото решение да не отива на народното събрание в Оборище: „И като знаех, че мене Бенковски не може ме омагьоса, като знаех, че на Оборище мнозина ще гледат към мен, побоях се изведнъж да не намаля още повече огньовете, реших да не ходя там и пратих, когото трябваше.“

Чрез по-широкото тълкуване на връзките между обикновеното и необикновеното, революционната романтика и революционната трезвост Генчо Стоев придвижва с една крачка напред търсенията на редица млади свои колеги.

Съвсем други са пътищата на хаджи Враньо към преизподнята на Перушненския храм. Когато перушненските чорбаджии и старей пресмятат как да съберат седем хиляди жълтици, за да откупят селото от ордите на Тъмръшлията, хаджи Враньо е изправен пред решението на своя централен въпрос: кое изравняване е по-за предпочитане – изравняването в смъртта или изравняването в бедността? Ако откупят селото, той ще обеднее (няма откъде другаде да се вземат толкова много пари) и тогава даже кафеджията Гуджо едва ли ще премита и полива специално за него след неделния разпус на черквата...

Хаджията избира изравняването в смъртта. Сетне идва при сънародниците си в храма. Обаче избраният път се оказва неимоверно труден за него, непосилен, както са непосилни болките от получената дълбока куршумена рана в областта на корема. За да не вижда храма само чрез личната си болка, за да се изравни в смъртта с момите и невестите, „венчани“ пред неговите очи от ножовете на Спас Гинов и Кочо простия чизмар, хаджи Враньо би трябвало докрай да разбере и възторга на собствените си синове бунтовници, и мълчаливата душевна непреклонност на собствената си жена, и целият незнаен свят на хора като Даскала. Но което е невъзможно, то си е невъзможно. Хаджи Враньо се отдалечава все повече и повече от храма, останал сам, безкрайно сам, само със собствената си болка: „Само тя беше – дългата болка, която се сурнеше като пребита змия към мазата, за да се скрие в тъмната позната дупка; болка безкрайно проточена край трупове и дувари, през лайна и плетове...“

Голям интерес събужда единственият разговор между Даскала и Хаджията сред гъстия дим на Перушненската черква. Хаджията започва диалога с категорично обвинение: „До общи дръвник ни изведе!“ И той е напълно искрен: действително така чувства и мисли, така оценява събитията. Каква ще бъде втората му реплика срещу Даскала? Ето я и нея: „Голяма била дружината, а се пее само за Инджето, демек – Даскала...“ Отново Хаджията е напълно искрен. Той наистина по този начин търси мотивите за чудовищното според него престъпление, извършено от Даскала... Нека не забравяме, че Хаджията е бил все така искрен и верен на себе си и в момента, когато отказва да откупи селото.

Обвинението на хаджи Враньо е любопитно и само по себе си, но два пъти по-интересно е то, когато знаем кой е Даскала, какво мисли той за себе си и за ролята на обаятелните личности във въстанието, как е обяснено неговото решение да не ходи на Оборище.

Ще обърнем внимание и на една подробност. Хаджията иронизира Даскала чрез песента за Индже войвода. Народният певец пее:

*Разплакала се гората,
гората и планината,
и на гората дървето,
и на дървето вършето,
и на вършето листата,
и на кладенците водата
заради Индже войвода.*

Забележете – казано е „заради Индже войвода“. Това заради е много поетично и изключително богато. А хаджи Враньо го перифразира по следния начин: „само за Инджето...“ В този тънък детайл Генчо Стоев проникновено е доловил един съкровен чорбаджийски акцент!

Светоусещането, самотата, отчуждението, преценките и присъдите на хаджи Враньо са изведени убедително и точно.

Даскала загива, но има кой да продължи започнатата от Хаджията дискусия.

2.

Може би най-голямата сполука на Генчо Стоев в „*Цената на златото*“ е образът на баба Гюрга. Това е може би и най-яркият пример за своеобразния начин, по който авторът „съпоставя“ героите.

Баба Гюрга е и самостоятелен образ, и композиционен център, където се кръстосват основните конфликти на повестта.

Най-напред четем за щастливия брак на хаджи Враньо с хубавата мома Гюрга. Много отрано хората са били уверени, че нейната „грешка“ (раждането ѝ в бедна къща) ще бъде поправена. И ето че „този млад бяс Враньо“, човек, който знае цената на златото, избира за своя дом здравето и хубостта. Младите съпрузи заживяват щастливо. Работят задружно, съсредоточено, весело. Раждат много синове.

Винаги с благодарност мисли баба Гюрга за своите младини и за младия Враньо, за умноженото с много труд богатство, за простите, но твърди и ясни принципи, върху които се гради достолепието на техния дом. Тук от нейната моминска плахост са се родили спокойствието, сигурността, самочувствието, мълчаливото и щастливо проникновение в света на властните и силните. Хаджи Враньо също така дълбоко обича и уважава достойната си жена.

И хаджи Враньо, и баба Гюрга оцеляват сред ужасите в храма, след като са видели смъртта на синовете си, на техните невесты и невръстни деца.

Между бащината и майчината дълбока скръб по загиналите започват постепенно да се открояват различия.

В дълбоката си бащина покруса хаджи Враньо се упреква защо навреме не е „омърсил“ синовете си. Сега той се чувства виновен, че не ги е запознал отрано с вълчите закони, че от наивна милост ги е оставил чисти и беззащитни пред проповедите на хора като Даскала. А би могло да бъде иначе – тогава неговите синове биха живели... „И биха се събирали около него, както ергелето се събира в гръмотевичната нощ – гръб до гръб около стария изпитан жребец – най-свирепия може би и най-силния, този, който е погубил със зъби и копита своите най-добри съперници.“

Майчината скръб – велика и безкрайна – извежда баба Гюрга в нови светове. Върви старата жена с единственото си оцеляло внуце Деянка към село Устина и разговаря с

Исмаил ага. Със стократно изострен усет долавя тя раздвоението и душевната борба у този турски големец, който толкова често е гостувал в нейния дом. Баба Гюрга безпогрешно прочита в неговите очи мига на страшното решение – да бъдат унищожени и последните наследници на Хадживраневото имане... Старицата не изпуска този решителен миг, изправя се „бърза като невеста“ и съобщава точно къде са скрити жълтиците. Отсред път се връща Исмаил ага, за да ги търси... А у майката проблясва внезапна гордост: Нейните синове не бяха такива... Тя, която цял живот бе треперила над гроша, изведнъж плати хиляди лири чисто злато за това мимолетно доволство. Синовете ѝ не бяха такива, а той винаги е бил такъв, само че тя доскоро не е знаела.“

„Хадживраневия и Исмаиловия свят, превръща се в символ на голямата общочовешка идея, която авторът вижда в сърцевината на българската националноосвободителна революция – идеята за защитата и отстояването на човешките морални ценности в самото „чрево адово“, в най-жестоките, азиатски брутални проявления на епохата.

Заслужава да се отбележи, че Генчо Стоев е потърсил повече проекции на този процес, че не се е задоволил само с еднопосочното изследване на развитието на характерите и конфликтите. Баба Гюрга прониква във вътрешния свят на Исмаил ага, но и Исмаил ага все по-определено започва да предусеща странните и величави изменения в душата на Хадживраневица; колкото повече се отдалечава тя от старите си представи за турския благородник, толкова повече той се стреми към нея. Решението на старицата да предпочете пълния с тифозно болни Кацигара хан пред дом на Исмаил ага е последната уверена щриха в развитието на конфликта. Пред вратите на Кацигара хан идва неведнъж и Исмаил ага: „... ставаше така, че тъкм най-хубавото и най-чистото, което искаше да спаси за духа си чрез бабата, тъкмо то го връщаше от портите на Кацигара хан към страшните думи (*на хаджи Враньо – б. м. П. Т.*) върху зюмбюлената леха: „Трябваше да ги омърся, та да живеят...“

Сюжетното и композиционното изграждане на конфликта хаджи Враньо – баба Гюрга – Исмаил ага, лаконичното му и целенасочено извеждане преди всичко като сблъсък на характерни етични принципи, чиято социологична основа е загатната точно и намерен в естествените очертания и перспективи на образи те – всичко това убедително изявява възможности на Генчо Стоев като белетрист.

Съсредоточението на вниманието върху развитието и ускорението в еволюцията на образите на баба Гюрга и Исмаил ага, на конфликта между тях сред, общо взето, по-статичното и „монографично“ изграждане на останалите образи (Даскала, хаджи Враньо, Тъмръшлията) създава силен композиционен акцент, в който релефно е възплътена мисълта на автора: за няколко дена тайно и полека, както е казал народният поет, една обикновена българка достига изключителни висини на духа, става символ за моралното величие и благородство на един народ, достоен за своята свобода.

3.

На пръв поглед най-близо до традиционния паралелизъм е трактовката на конфликта Исмаил ага – Тъмръшлията. Но само на пръв поглед...

Исмаил ага е спяхия, умен турски аристократ с изтънчена способност да прониква в най-противоположни характери и състояния. Трагично раздвоен между благородническите си, вече малко старомодни представи за чест, достлук, жест и пр. и незагасналия нагон на завоевателя, насилника, Исмаил ага се отличава с рядка самоаналитичност.

Мемедаа Тъмръшлията, предводителят на потурнаците башибозуци, е самозабравил се парвеню. Колкото повече усеща Мемедаа неограничената си власт, толкова по-алчен

и по-монолитен в своята жестокост и безскрупулност става. Няма по-жесток бич от него за бившите му сънародници – българите...

Когато зидовете на храма се събарят и ятаганите най-подир се отпускат кървави, уморени от сеч, Исмаил ага и Мемедая се срещат в двора на хаджи Враньо и протягат ръце към неговите минцове. Тогава се случва нещо неочаквано за Исмаил ага. Потурнакът заповядва на хората си да хванат благородника спяхия, да го вържат с юлар над конската ясла и да го набият на голо.

Проклинайки целия свят, унизен до крайна степен, Исмаил ага се заканва люто да си отмъсти. Но заканата си остава само закана. Защо? Тук е взелът на този интересно разработен конфликт. Защо Исмаил ага не си отмъщава? Може би му липсват смелост, благородство, рицарство? Авторът не се задоволява с подобно тълкуване, с подобно „разобличително“ интерпретиране на сътолковението.

Работата е там, че тъкмо такива умни и далновидни аги като Исмаил ага са създали Тъмръшлията, че те предварително са понесли всички рискове на това „сътворение“. Тъмръшлията е създаден по строго обмислен и далновиден проект: „Никой външен управител не може да тежи така добре върху планината за слава на султана, както един силен, пречупен, а после обласкан тамошен човек, близък на тайфите си, разбран от тях.“ Ето защо Исмаил ага, след като овладява рядкото и силно избухване на личните си чувства, както винаги дава преднина на здравия си смисъл пред каквато и да било понататъшна демонстрация на своето благородническо презрение към безогледните парвенюта и техния див екстремизъм. Когато ще е нужно да се дават интервюта пред кореспондентите на западния печат, той ще съумее тънко и остроумно да се разграничи от тях, от своите „волни“ създания, които са тъй нужни за делото на падишаха и за славата на Аллаха...

Този много характерен интелектуален разрез на Исмаил ага и неговия конфликт с Мемедая е открил пред автора великолепно преходи към темата за башибозука. Какъв прекрасен материал за модерна проза е башибозукът!

Ако авторът имаше повече опит, за да използва с по-голяма зрелост находките си! Ако можеше по-синтетично и обобщено да се покаже какво означава „абсолютната свобода“ на башибозуците, тяхното зловещо-весело низвергване на всякакви „предразсъдъци“ и „норми“ за човешко поведение, морал и прочие скучни работи, пълното развърщане на тяхната тържествуваща „биологична“ стихия! Ако можеше да се изведе и тук – по нов начин и с нов замах – идеологическата далновидност на завоевателите в негласно дарените на потурнаците неограничени права... Ако можеше по-развърнато да се очертае оня зловещ и целенасочен план на асимилаторите, който споява в един юмрук цялата разпасаност, анархия и аморалност на потурнашката сган...

Но самото хрумване на писателя да изобрази аморалността – и то обласканата аморалност – като средство за асимилация, за претопяване на един народ има много висока стойност и трябва да се оцени по достойнство.

4.

Генчо Стоев трудно би написал „*Цената на златото*“ само на 115 страници, ако не бе използвал съвременна белетристична техника.

Така например авторът успешно прилага двойния план на диалога. Успоредно с нормалния текст на разговора се сблъскват вътрешните, неказаните реплики, вътрешните монолози на героите, които влизат в сложно взаимодействие и образуват нов диалог –

диалог на помислите, на интуитивните пориви, на тяхното овладяване или неовладяване, на осмислянето или на неосмислянето им, на различно по степен взаимно проникване в движението на чувствата, мислите, намеренията, целите и пр.

По този начин е написан централният диалог между баба Гюрга и Исмаил ага. Невинаги баба Гюрга успява да проникне докрай в състоянието на своя спътник. Същото може да се каже и за Исмаил ага. Ала в най-важните, решителните точки на диалога героите усещат с изключителна яснота увеличаващите се различия в техните мисли и чувства, все по-остро осъзнават това. Резултатите от „подземната“ борба се регистрират лаконично в първия план, в текста на „нормалния“ диалог. Така всяка реплика е краен резултат на цял етап от развитието на вътрешната борба на характерите, спестява десетки страници описания, характеристики, анализи. Даже когато участниците в разговора се отдалечават един от друг и от пресечните точки на своите мисли и чувства, за да потънат в собствените си преживявания, дискусията продължава, диалогът не се прекъсва. А това е вече проникване на диалога във вътрешния монолог, което дава нови възможности и нови планове за интерпретиране на конфликта – също така синтетично и рационално. Защото отдалечаването от непосредствения диалог – най-напред от словесната схватка, а сетне и от всичко, което я подхранва, – ражда вече известна дистанция, възможност за по-обобщено, „монографично“ съпоставяне на героите както в конфликта, така и в етапите на собственото им развитие.

В „*Цената на златото*“ разумно е приложен и кинематографическият мизансцен като белетристичен похват. Най-съществената част от характеристиката на хаджи Враньо е постигната чрез проследяването на неговото физическо движение – отдалечаването от храма, пълзенето по улиците на опожарена и изклана Перушица, довличането му в собствения дом при жълтиците.

В храма баба Гюрга вижда фреските в движение и движението като фреска: „Гюлетата удряха по стените отвън, светиите от вътрешната мазилка оживяваха, размахваха ръце и се просваха с цял ръст върху плочите.“ Или „Окървавени и опушени, те (*двамата стари българи, които пазят вратата на храма – б. м. П. Т.*) стояха от двете страни, вдигнали ятагани над свода като двама архангели, а прагът пред тях бе застлан с трупове, глави и фесове.“

Добре обмислен е и изборът на онези основни душевни състояния у героите, чрез които авторът пропуска потока на чувствата и съзнанието им. Хаджи Враньо вижда Перушица и събитията в нея през призмата на своята лична физическа болка. Баба Гюрга заедно с малцината оцелели българи в черквата изпитва нечовешка жажда – целият свят ѝ се струва нажежен до бяло...

Невъзможно е тук даже да се набележат всички по-съществени елементи в белетристичната техника на автора. Разбира се, Генчо Стоев не е първият български автор, който си служи с подобна техника. Но – ще кажем това даже с риск да преувеличим – той повече от мнозина други е успял да я подчини на определен свой художествен замисъл, на определена своя литературна композиция. И най-важното: с използваната нова техника е постигнато по-задълбочено проникване в социалнопсихологическата същност на нравствените конфликти; новите белетристични похвати са успешно „аклиматизирани“ в българската проблематика и авторът достига до своите етични изводи като съвременен българин, като съвременен български писател.

ПЕТКО ТОТЕВ

Драмата на безвремието

След дълго странстване из проблемите на съвременността („Лош ден“, „Като лястовици“, „Циклопът“) Генчо Стоев с новия си роман „Завръщане“ се завръща към историческата тема на „Цената на златото“, която спечели навремето големия интерес на читателите и високата оценка на критиката. „Завръщане“ отново ни среща с героите от „Цената на златото“, оцелели в руините на жестоко потушеното от щурците Априлско въстание 1876 г.

Всъщност само един от фамилията Хадживранев е оцелял – младият революционер Павел. Неговата съдба след Освобождението 1878 г. разглежда Генчо Стоев в новата си книга и още в началото поставя пряко проблема, който ще разгледа:

„Като че бе орисано: сред обръч от султани, царе и крале върху пресните пепелища на Балканите да се появи княжество; князете да живеят в София, а в неясен сговор с тях – на юг, в Пловдив, да управлява републиканецът Павел Хадживранев.“

И така, постановката на проблема е ясна – България е освободена, но не е постигнала идеала на своите борци за „чиста и свята република“, новата държава се е формирала под диктата на великите европейски сили като монархия. Каква ще бъде в тази монархия съдбата на бившите революционери-републиканци, как те ще понесат жестоката участ на потъпканите си обществени идеали.

Твърде нетраен е „неясният сговор“ между републиканеца Павел Хадживранев и царстващия в София княз. Твърде скоро деликатното равновесие ще бъде нарушено и Павел Хадживранев в бунта си срещу коварното изстребление на републиканците ще се озове в емиграция, и то не къде да е – а в столицата на империята на бившите поробители – Цариград. Тук той среща една любов, но отново мъчителната жажда го тегли към България и той тръгва към нея – с желание да премери силите си в борба срещу монархията. Но тези сили се оказват неравни и след перипетии, които напомнят каубойската екзотика, Павел Хадживранев е принуден резигнирано да склони глава – с изтощени сили, с притъпена воля за борба, осъзнал трагизма на ранения, неподготвен от обективното историческо движение бунт.

Ако „Цената на златото“ беше роман за нравствената висота на революционната саможертва, за победата в поражението, „Завръщане“ е роман за драмата на историческото безвремие, за поражението на победителите, измамани в своите идеали. Бунтът на Павел Хадживранев срещу монарха се оказва самотен, неподкрепен от по-широки социални движения – голяма част от бившите революционери са унищожени в коварните клопки на монарха, друга част от тях сама е погазила идеалите си и е започнала да се интегрира в новото буржоазно общество, помамена от сладостите на властта и опиянението на новобогатешеството. А новите и перспективни исторически сили са все още слаби, дори бих казал – неродени, политически неосъзнати, неизработили солидна идейна платформа и революционна тактика. И така – драматико-трагично разпънат между угасналото старо и нероденото още ново, Павел Хадживранев тлее и се саморазяжда в самотата на своя стихийно-инстинктивен бунт. Неговата съдба е резигнантно интонирана, завръщането му се оказва печално. Дух като него не може да се примири с преходното щастие на любовта и в края на повествованието го виждаме не само лишен от обществено-историческа реализация, но и от лично щастие в любовта – през живота му, за да подчертае още повече личната му и историческа самота, като светло видение е преминала само една горчива любов.

И в този си роман Генчо Стоев е останал верен на своя повествователен стил – емоционално и интелектуално напрегнат, метафоричен, „гъст“. Но и тук, както във всяка негова творба, този стил е самобитно интониран, съответен на предмета на изображение, „вживян“ във вътрешната мяра на изобразявания естетически обект. За разлика от трагично-величавата патетика на „*Цената на златото*“, „*Завръщане*“ е пропито от горчивина и скептицизъм, драматизмът на външното действие е надреално осветлен, като в кошмарно видение, за да подчертае драматизма на вътрешното, принуденото историческо бездействие.

И тук Генчо Стоев е символно извисен в образните си обобщения – зад конкретната историческа, социална, битова и психологическа реалност той загатва обобщени исторически движения, универсални социални ситуации. Макар и да визира определени исторически движения в конкретно историческо време, Генчо Стоев не е датирал определено събитията, така както не е дал документално точни образи – неговата точност е във верността към същността, не толкова към конкретно съществуващото. Така в образа на княза той не представя определено нито Батенберг, нито Фердинанд, но създава един обобщен исторически образ, който разкрива историческата същност на монархическия институт и неговата социална роля в българския национален живот. И тази способност за дълбоко идейно-художествено обобщение извисява обществения смисъл на романа, прави актуална неговата идейно-естетическа позиция.

Зная, че известна художествена обобщеност на реалната историческа епоха е пунктът, който може да събуди най-много възражения у някои по-придирчиви критици, свикнали да виждат в литературата добросъвестна илюстрация на историческите събития, фактът, че Генчо Стоев не прецизира много ясно нито времето, нито героите, с които борави, може да бъде за някои повод за укори. И наистина – ясно е, че времето на действието е след Освобождението, но както в образа на Павел Хадживранев, така и в образа на монарха, а също така и в загатнатите събития можем да видим не само един реален исторически епизод, нито само чертите на някои реални следосвобожденски дейци, а символно извисяване на една историческа ситуация до по-богати социалнопсихологически и морални значения. Не е толкова важно образа на кой български монарх има предвид Генчо Стоев, нито кой тип следосвобожденски дейци визира в Павел Хадживранев. Неговият роман не е историческа хроника. Смисълът на „*Завръщане*“ е преди всичко в разкритата драма на всички исторически безвремения, в обрисуването на трагизма на самотния бунт, на обречената борба. От всички книги на Генчо Стоев в тази има най-дълбоки трагични тонове, оттук вее полъхът на една ужасяваща безнадеждност и обреченост. Не зная колко време е „носил“ писателят своята тема, но в „*Завръщане*“ като че има най-страстно изстрадани нотки. С това не искам да кажа, че Павел Хадживранев е милият на сърцето герой на Генчо Стоев. Навярно авторът обича и съчувства и нему, проронил е в душата си не една сълза за неговата неудала се съдба. Но в дълбокото епично мислене на Генчо Стоев в тази книга няма нито следа от сантиментално авторово съучастие в съдбата на героя. Най-любимия си герой Генчо Стоев е „наказал“ най-жестоко. И то не само външносъбитийно, а вътрешнопсихологически. Защото Павел Хадживранев не просто се съпротивлява с героичен стоицизъм на съдбата, той не просто стои срещу историческите ветрове на времето. Историята не само го смазва, тя го унищожава и вътрешно, по някакви жестоки невидими механизми. Борейки се срещу пустотата, Павел Хадживранев постепенно сам бива опустошен, сам деградира. А не се ли крие коренчето на неговата деградация още в ранното му битие, не са ли неговите бун-

товни пориви само исторически проектирани жестове на собствените му суета и честолюбие. Не е ли заложен крахът му някъде дълбоко в самата му същност? Противоречиви въпроси? Да. И добре е, че Генчо Стоев не ни е дал еднозначен отговор. По-скоро бих нарекъл неговия отговор непрозрачен – но това е онази художествена гъстота на значенията, която носи вкуса на дълбоко и зряло осмисления живот.

Вече изтъкнах, че за да подчертае драмата на безвремието, Генчо Стоев си е послужил с един твърде оригинален художнически похват. И в други свои творби той улавяше времето в забавени ритми, най-често в своеобразните вътрешни монолози на героите. И напрежението между субективното и обективното време внасяше особени обертонове в по същество надреалистичната техника на неговото повествование, в което по особен начин се преплитат един изключително реалистичен и логически анализ и пречистено пластично рисуване с някаква особена, надреална оцветеност на нещата, видени като че в някакво гранично психическо състояние – подобно на унеса и съня. Всичко е като че един кървав сън в *„Цената на златото“*, видяно „очуднено“, така както раненият княз Андрей у Толстой гледа света около себе си. Всичко е като че ужасен сън в *„Завръщане“*. Но тук замръзналостта на времето, ужасяващото блатнотинесто безвремие е предадено чрез едно външно динамично, почти приключено фабулиране, сцените в хана са предадени като в някаква каубойско-гангстерска сага. Ако в *„Цената на златото“* унесно-забавеният поглед към света подчертава големия исторически прелом, тук почти приключенската динамика показва историческия застой, разяждащата логика на безвремието.

„Завръщане“ е едно завръщане на Генчо Стоев към съкровената тема на неговото литературно начало, макар и да проследява съдбата на познати герои в нови исторически ситуации, опит да се осветли художествено един от най-сложните и драматични етапи в българското историческо развитие, нова успешна страница в българската историческа романистика, респектираща с психологическото си проникновение и зрялото социално мислене.

СВЕТЛОЗАР ИГОВ

Генчо Стоев

ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО ЗАВРЪЩАНЕ

Редактор *ИВАН ГРАНИТСКИ*
Студии *ИВАН ЦВЕТКОВ, КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ,*
ПЕТКО ТОТЕВ, СВЕТЛОЗАР ИГОВ
Графичен дизайн и корица, *ПЕТЪР ДОБРЕВ*
Предпечатна подготовка, *ТАНЯ ИВЧЕВА*
Коректор, *ВИОЛЕТА БОРИСОВА*

<https://4eti.me>

Формат 84/108/32
Печатни коли 23,5

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
e-mail: office@zstoyanov.com

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ в 120 тома
2002-2006 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев – ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛТ АРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеню Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА

59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талев – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талев – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Христо Радевски – ПУЛС
94. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН
95. Андрей Германов – ОЖИВЕЛИЯТ ОТ ТЕРМОПИЛИТЕ
96. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

97. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
98. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
99. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
100. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
101. Ст. Л. Костов – ГОЛЕМАНОВ
102. Чудомир – НАШЕНЦИ
103. Васил Пундев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
104. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
105. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
106. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
107. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
108. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
109. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
110. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
111. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
112. Валери Петров – СБОГУВАНЕ С МОРЕТО
113. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
114. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
115. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
116. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
117. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
118. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
119. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
120. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ

*ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64*